

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

ЧАСОПИС СОЦИОЛОШКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

БРОЈ 11

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК: - пишу: Tiphaine Dickson, Немања Звијер, Јасмина Петровић, Јована Петковић, Molly Klein, Душко Трнинић, Ирина Милутиновић, Миле Вукајловић, Нина Павловић, Садуша Реџић, Рада Каранац, Драгана Пешић

ДЕЦЕМБАР 2016

У финансирању часописа учествује Министарство
за науку и технологију Републике Српске

Социолошко друштво Републике Српске уписано је
у Регистар издавача Републике Српске под редним
бројем 212

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

број 11

СОЦИОЛОШКИ ЧАСОПИС

Издавач

Социолошко друштво Републике Српске

За издавача

Рајко Куљић

Редакција

Лазо Ристић – Универзитет у Бањој Луци, Рајко Куљић – Универзитет у Источном Сарајеву, Божо Милошевић – Универзитет у Новом Саду, Бисерка Кошарац – Универзитет у Источном Сарајеву, Душко Трнинић – Универзитет у Бањој Луци, Кјел Магнусон – Универзитет у Упсали, Александар Јокић – Државни Универзитет у Портланду, Зоран Аврамовић – Универзитет у Источном Сарајеву, Драгутин Чегар

Главни и одговорни уредник

Лазо Ристић

Замјеник главног и одговорног уредника

Бисерка Кошарац

Секретар редакције

Милица Икановић

Техничка и компјутерска припрема

Давор Дамјановић

Штампа

“Dis-Companу” д.о.о. Пале

Тираж

200 примјерака

Социолошки годишњак излази једном годишње

Адреса редакције:

Алексе Шантића 1, 71420 Пале

Tiphaine Dickson¹

Political Science Division

Mark O. Hatfield School of Government

Portland State University

Оригиналан научни рад

UDK: 316.334.3:341.4

GAMES WITHOUT FRONTIERS: A BUREAUCRATIC CASE STUDY INTO THE ESTABLISHMENT OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA

Abstract: *The apparently sudden move from inaction to the almost hyper-active multiplication of venues for international criminal justice creates a puzzle for decision-making theory. How best to explain this change? This article turns to bureaucratic theory, as developed by Graham Allison, which contrary to the constructivist approach, does not shy away from the idea that politics play a role in decision-making. To the contrary, “playing politics” is acknowledged and integrated into the theory, as indeed bargaining plays a central analytical role. The creation of the ICTY is thus analyzed from the perspective of the bureaucratic theory, and its political “games” examined in detail.*

Keywords: *International criminal law, decision-making, bureaucratic theory, power games, International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.*

Introduction

The idea of international criminal law—as a body of rules, as well as an institutionalized, permanent, independent, and international bureaucratic entity capable of undertaking trials for the prosecution of individuals accused of the most severe crimes resulting from war, or for the offense of genocide—has had a long and complicated, if not tumultuous, history. Though international relations have since the dawn of human societies been marked by conflict—some of it unimaginably bloody—so, too has the idea of justice, or at least some glimmer of morality had been, since the earliest, most storied and gruesome wars, a self-conscious aspiration of mankind (Thucydides, 1972: 402). A very inade-

---

1   tiphaine@pdx.edu

quate history of international relations could point only to the few exceptions dotting the relative wasteland of prosecutions for the countless acts of barbarity committed over the centuries; yet, records exist in the Hebrew bible setting out norms governing the conduct of war, and so too do early-medieval Islamic codes, followed by later medieval just war norms, codify rules regarding a number of prohibited practices during armed conflicts (Weeramantry, 1997: 136-7). What was lacking, however, throughout this whole period, and indeed until the Allied war crimes trials of Nuremberg and Tokyo, was an institutionalized locus devoted to the prosecution of offenses resulting from war, and atrocities committed in the course of the conflict. Despite international efforts to codify international criminal law and to establish a court dedicated to prosecuting individuals, in the wake of the Nuremberg Tribunal's undeniable political success, though Tokyo's was less so (Shklar, 1964: 179), in particular at the UN level, (Maogoto, 2004; Cassese, 2002) the Cold war period yielded little in the way of tangible progress in achieving this aim.

In the 1990s, however, two ad hoc Security Council tribunals were established to prosecute individuals for crimes of genocide, crimes against humanity, and violations of the Geneva Conventions. Hybrid international courts, such as the Sierra Leone, Lebanon, East-Timor and Cambodia tribunals undertake prosecutions for some of these offenses. Most significantly, in 2002, the Rome Statute came into force, creating the International Criminal Court, the first permanent and genuinely international criminal tribunal (UN General Assembly, 1998). In June of 2010, state parties to the ICC agreed on a definition of the offense of aggression, last prosecuted after the Second World War, which will become operative in 2017 (Review Conference of the Rome Statute, 2010).

Thus, after several centuries of practically uninterrupted war resulted in little more than the refinement of rules of chivalry to govern the conduct of combatants, the atrocities committed by Nazi Germany's bellicose expansionism—coming on the heels of failed attempts to prosecute Kaiser Wilhelm after World War I (Bass, 2000: 58-105)—prompted the victorious allies to undertake criminal prosecutions and to mete out punishment in retribution. Yet with respect to the establishment of a permanent judicial body, the tedious process of reformulations of policy as well as seemingly endless committee recommendations at the United Nations appeared to suggest that the future would be much like the past: replete with (apparent) good intentions but lacking in political will to commit to institutionalizing international criminal justice (Burns, 1994: 341).

Suddenly, however, after the cold war's end, with secessionist conflicts

in Yugoslavia leading to civil war, an unexpected flurry of activity led to what quickly appeared to be an inexorable, inevitable, and inescapable development: the establishment, by the United Nations Security Council—which has jurisdiction over the maintenance of international peace and security, and had not previously been in any way involved in attempts to develop tribunals (UN Charter)—of an international criminal court, to prosecute “persons responsible for serious violations of international humanitarian law committed in the territory of the former Yugoslavia since 1991.”

The establishment of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) in 1993 paved the way for the creation of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) the following year, and for the Rome Statute’s adoption in 1998, followed by its entry into force in 2002.

Creation of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and the Bureaucratic Model of Decision-making

The apparently sudden move from inaction to the almost hyperactive multiplication of venues for international criminal justice creates a puzzle for decision-making theory. How best to explain this change? A first concern to the analyst of decision-making is the isolation of the decision and an understanding of its locus and participants. The ICTY was formally established by the United Nations Security Council, by an unprecedented (Burns, 1994: 349) use of its Chapter VII authority over threats to international peace and security (Boutros-Ghali, 1993: par. 19). The Security Council is composed of five veto-holding permanent member states: Great Britain, the United States, France, Russia and China.

The present analysis is two-fold, and focuses first on the U.S. decision-making process, then more briefly on the process and interests at the Security Council level. This study by no means seeks to ignore the legal and normative impetus to the creation of the ICTY, typically a province of constructivist scholarship, in which the decisions to establish international institutions are explained by the actions of norm entrepreneurs and the socialization of states (Finnemore and Sikkink, 1998). Theories of norm entrepreneurship, however, too frequently obscure the political motivations (Rajkovic 2010)² that are, in

---

2 Rajkovic writes: “First, key sources of international law, such as treaties and customs, did not arise independent of politics, but rather were made by and between different kinds of states—thus according to particular political advantages. Second, different types of international legal institutions, credited with an active role in global governance (e.g. the ICC or the WTO), did not arise in a political vacuum either: they owe their existence and continued function to the support and funding of key states” (Rajkovic, 2010: 1357).

the end, the sufficient condition for the establishment of new—and perhaps costly—institutions. Normative organizations, if all participants are equally held to new rules, are not adhered to when risks outweigh possible benefits (Simmons and Danner, 2010; Hathaway, 2002), as can be observed in the U.S. position—though instrumental in creating ad hoc international courts—over three administrations, not to become subject to the International Criminal Court’s jurisdiction, most recently reaffirmed in President Obama’s National Security Strategy (Obama, 2010). Bureaucratic theory, as developed by Graham Allison (Allison and Halperin, 1972; Allison, G. and Zelikow, 1999) contrary to the constructivist approach, does not shy away from the idea that politics play a role in decision-making; to the contrary, “playing politics” is acknowledged and integrated into the theory, as indeed bargaining plays a central analytical role (Allison and Halperin, 1972: 43-44). The bureaucratic politics paradigm recasts this type of activity as a “game” (Allison and Halperin, 1972: 46, 50) of which there are three types: decision games, policy games, and action games (Allison and Halperin, 1972: 46): where individual or organizational decision-makers are players, and in which activities lead to decisions, policy, and follow from (or proceed in the absence of) decisions by senior players (Allison and Halperin, 1972: 46). Bureaucratic theory is interested in outcomes, but the basic unit of analysis of the approach is the actions of a government (Allison and Halperin, 1972: 46). Actions occur within what Graham Allison and Morton Halperin call “action channels,” which are, in a manner reminiscent of the standard bureaucratic theory as developed by Max Weber (Gerth and Wright Mills, 1970), regularized sets of procedures for producing given classes of actions (Allison and Halperin, 1972: 45).

Three “organizing concepts”—perhaps best thought of as analytical questions—emerge from bureaucratic theory and drive the examination of the foreign policy decision: First, who plays? (Allison and Halperin, 1972: 46) Second, what determines each player’s stand? (Allison and Halperin, 1972: 47) Finally, how are the players’ stands aggregated, and how to they lead to decisions and actions? (Allison and Halperin, 1972: 47)

Players in the situation that came to a head over Yugoslavia’s dissolution in the early nineties, moreover, include a wider variety of actors than in the domestic sphere, and includes states (primarily the five permanent members of the United Nations Security Council, international non-governmental organizations (INGOs), and the international media.) The decision under study was made at and by the United Nations Security Council, but it is important to note that it was not inevitable that the decision be made before that particular forum, or in that way; indeed, it would have been possible that the Security

Council member states adopt different policies to address the problem in Yugoslavia, and decide—as they did in 2003 with Iraq—to engage in unilateral armed conflict (as conversely, the United States could have elected to seek a judicial solution—or a series of them—to the problem of terrorist attacks committed in September 2001). The international nature of a situation to be addressed by decision-makers, or its institutional locus does not present an insurmountable challenge to the bureaucratic theory, which was itself developed to analyze a pivotal international standoff between the U.S. and the Soviet Union during the Cuban Missile Crisis. Solutions were—as history has shown—not obvious at that time, nor was the decision ultimately taken in 1993 at the Security Council a direct result of standard operating procedures. The interest of the most influential actors however, had a great deal to do with their pre-existing positions and interests (Allison and Halperin, 1972: 48), as well as with a perhaps irresistibly tempting international vacuum left by the dissolution of the U.S.S.R. Interests, in the bureaucratic theory, are subdivided into national security interests (viewed subjectively by each player), organizational interests, domestic interests and personal interests (Allison and Halperin, 1972: 48). Organizational interests are particularly salient in the bureaucratic conception of choice, as other interests are perceived to be satisfied when the organizational interest—translated by budgets, increased jurisdiction, power and mandates (Allison and Halperin, 1972: 49)—is met (Allison and Halperin, 1972: 48). Players' stands, thus, are determined by their institutional commitments, as is their initial conception and eventual grasp of the problem (Allison and Halperin, 1972: 49). Of particular importance to the case under study, however, is Allison's proposition that states with government systems that are relatively open as a result of an electoral process depend (and this should logically hold even more strongly during Presidential elections) on the approval of a greater number of outside players, and are accordingly much more vulnerable to pressures from this wider circle. In such instances, major players are forced into a wider conception of their own interests (Allison and Halperin, 1972: 49).

It is important to add that the bureaucratic model acknowledges the existence and the importance of what Allison and Halperin call “shared attitudes,” a set of beliefs widely shared by most players, some with practical implications, others of a broader normative nature (Allison and Halperin, 1972: 56). This point generally addresses attitudes that “fuel bureaucratic politics,” assumptions about alliances, capabilities, intentions, and causes (as well as influence) over behavior of other states. What the United States should do (such as, at one time, halt the spread of communism) and how it should be done (though it is on this point that the most ink is spilled and forests are decimated, as it is far from clear that there is any automatic consensus about how to act—as the very existence

of decision-making theories clearly shows—nonetheless broad consensus does exist regarding range of normatively acceptable actions), and finally, what is in the national interest are values that exist—whether or not they are actually believed by individual actors, and even if they are vague—and those images, beliefs and attitudes shape players’ interpretations of what other nations do and why (Allison and Halperin, 1972: 56). When discussing the national interest, it is essential to remember that the types of broad beliefs described above will be reflected in the arguments and actions of government players, as they are, posits Allison (with a nearly sociological approach reminiscent of constructivist views of socialization), beliefs required by the bureaucracy (Allison and Halperin, 1972: 59).

A final, complementary point should conclude this section: actions and perceived intentions of other countries matter inasmuch as they influence domestic politics (Allison and Halperin, 1972: 59).

Applying the Bureaucratic Model to the Establishment of the ICTY

This section will examine the players, as well as the decision, policy and action games that led to Security Council Resolution 808 (1993).

A Historical Account of the Creation of the ICTY

The idea of establishing an international criminal court did not emerge for the first time in response to the war in Bosnia-Herzegovina in the early nineties, but in fact had, since the experience of Nuremberg, been explicitly on the United Nations agenda, with the United Nations international law commission laboring at drafting a code of offenses as well as an institutional framework for decades (Maogoto, 2004). The offense of genocide had been established since 1948 (Power, 2002; Bass, 2000), but it had little in the way of institutional support, as the crime could only be prosecuted within states, or by a tribunal established pursuant to the consent of states. Moreover, and significantly, the Genocide Convention faced nearly intractable obstacles before the United States Senate, which refused to ratify the document until 1987, under the Reagan administration, expressing fears that such an international document would not only improperly constrain U.S. sovereignty, but could be employed maliciously (by the cold war rival U.S.S.R.) to threaten prosecutions against the U.S. for practices of racial violence and exclusion that were still taking place at that time (Power, 2002; Leblanc, 1984). Indeed, the U.S.-based Civil Rights Congress—of which Paul Robeson was a prominent member (and investigated by the House Committee for un-American Activities as a Com-

munist front (Horne, 1987; Unites States. Congress, 1947))—filed the first ever petition, charging genocide on behalf of the African American people against the government of the United States (Patterson, 1970). The attempt was not only unsuccessful, it was not even acknowledged by the United Nations; the concern, however, for U.S. senators that the U.S. could eventually incur liability, was likely not dulled by initiatives such as that—however political rather than legal in nature—of the Civil Rights Congress.

Although an international criminal court was not established during the cold war, the idea of a judicial institution to address crimes of war, and indeed the crime of aggression—described by the Nuremberg judgment as the “supreme international crime”—remained sufficiently salient as a political tool, and was created informally on two occasions as a form of protest, in the context of Bertrand Russell and Jean-Paul Sartre’s “popular” tribunals judging French and American actions in Vietnam (Mégret, 2002: 1266).

Finally, after the first Gulf War, both Margaret Thatcher and George HW Bush called for the creation of a special UN court to try “Iraqi war criminals,” (Hazan, 2004: 9; Bass, 2000: 210; Cassese, 1996: 9) an initiative that does not appear to have been taken seriously for all its rhetorical heft. German efforts seemed more resolute, with German foreign minister Hans Genscher leading the initiative of the (then twelve) European Community states to petition United Nations Secretary General Javier Perez de Cuellar to “examine the personal responsibility” of Iraqi leader for acts of genocide (Hazan, 2004: 10); political will, however, did not sustain the effort, and some have speculated that European states were concerned that any real judicial intervention would allow Saddam Hussein to note Western support for Iraq as a counterweight against Iran, and assistance in arming his regime in conventional as well as chemical weapons (Hazan, 2004: 10).

Though throughout the cold war period it emerges that international courts could not, as a matter of realpolitik, be relied upon to exercise a legal or political function without backfiring, the idea of international justice remained available, if only in a latent state.

Inadequate Attempts to Address Armed Hostilities in the Territory of the Former Yugoslavia.

In June 1991, Slovenia seceded from Yugoslavia, followed by the republics of Croatia and Bosnia-Herzegovina. Fighting erupted in the latter two territories, prompting a United Nations arms embargo (Power, 2002: 249), followed

by the deployment of European peacekeepers, assistance in the delivery of humanitarian aid, as well as the imposition of economic sanctions (Power, 2002: 251). The media's increased coverage of the war, and its framing of the conflict as a one-sided infliction of barbarity (by the Serbs) against defenseless civilians (Bosnian Muslims) created the impression that not only solutions short of armed intervention could do nothing to alleviate the humanitarian situation, but that a judicial process ought to be established, as a matter of urgency to show international resolve (Power, 2002: 247-249; Bass, 2000: 207-214; Hazan, 2004: 11-25).

The Saliency of the Events Unfolding in the Former Yugoslavia (Principally in Bosnia-Herzegovina) and the Influence of Junior Players in Pursuing Substantial Change: The Role of the Media, Prominent Non-Governmental Organizations (both National and International), and Public Relations

There exists a consensus in the literature regarding the process leading towards the establishment of the ICTY that media framing was indispensable in maintaining salient coverage of events in the former Yugoslavia, as well as shaping a political as well as what would eventually become a judicial response.

The conflict, before it became mediatized, and framed as a narrative of atrocities, had been viewed by the Bush administration as a matter for Europeans to demonstrate their nascent strength and authority. "Yugoslavia," wrote Secretary of State James Baker, "was as a good a first test as any" (Power, 2002: 259). Moreover, the Bush administration had overcome its "Vietnam complex" in Iraq, and wished to focus on domestic and economic issues (Power, 2002: 261). The problem had not yet presented the senior players of the Bush administration with the urgency required to initiate a decision or policy game. Europeans viewed matters differently, emphasizing instead that the fact that they had—in contrast to the Americans—peacekeeping troops on the ground, which justified preferring diplomatic attempts to broker peace. Thus European concern—while mischaracterized as simple weakness and ineffectual actions (such as in Samantha Power's narrative, 2002: 259)—focused on negotiated settlement for the safety of European troops and for an ultimate resolution of the conflict (Hazan, 2004: 10-11).

In August 2002, however, media reports of concentration camps and images suggesting conditions reminiscent of Nazi places of detention during the Holocaust (Power, 2002: 269; Bass, 2000: 210; Hazan, 2004:12-13) refocused the issue of the Yugoslav conflict significantly, shifting the characterization of the hostilities from a civil war to a bloodbath, and thus the problem of Yu-

goslavia (and how to address it) became sharply more salient, and the junior players, in this instance the media, forced a decision game on the agenda of the Bush administration, then in the midst of an election campaign and thus more vulnerable to outside pressure, and accordingly obliged to adopt a wider conception of its own interests (Allison and Halperin, 1972: 49).

In addition, the Bosnian state committed efforts to shape public opinion, hiring Washington firm Ruder Finn Global Public Affairs in June 1992, whose director, James Harff, expressed pride that his firm had succeeded in “putting Jewish opinion on our side,” a claim that is made intelligible by the concern in the early nineties that Croatian and Bosnian Muslim persecution of Jews in particular (though targeted were of course also Serbs and Roma) during World War II might tarnish their image and credibility in appealing to the world (and U. S.) opinion (Johnstone, 2002: 70). The camp narrative was central in what could be called (borrowing a chapter subheading from Samantha Power’s *A Problem From Hell*) a successful operation of “advocacy and analogy.”³ Such a process is evidenced by the French Doctors of the World (*Médecins du Monde*, not to be confused with *Médecins sans frontières*) billboard campaign which juxtaposed photographs of Slobodan Milosevic and Adolph Hitler accompanied by the text “Speeches about ethnic cleansing, does that remind you of anything?,” and showing a photograph of an extremely thin man, apparently behind a barbed wire fence, accompanied by the text, “A camp where they purify ethnic groups, does that remind you of anything?” (Johnstone, 2002: 74; Hazan, 2004: 49).

Thus the issue of Yugoslavia acquired saliency as a problem requiring decision and policy games once the framing developed by junior players such as the media, NGOs, and public relations firms hired by foreign states, shifted from a civil war somewhere in Eastern Europe (as was often erroneously reported) to a repetition of unmentionable crimes in the midst of Europe in the waning days of the twentieth century. This occurred in an open system of government, where bureaucratic theory predicts that senior players will have to adjust their conceptions of interest to junior players, in particular where elections are involved, and are, as they were in August 1992, soon to take place (Allison and Halperin, 1972: 49).

Decision and Policy Games: How Stands Shifted, and Why

The U.S. attitude towards the former Yugoslavia presents a particular

---

3 Holocaust analogies are of course not unproblematic in international relations. See (Desch, 2006: 106).

post-cold war historical twist of fate. 1992 was an election year, and Bill Clinton, running against George H. W. Bush, immediately seized upon camp images to promise armed intervention against the Serbs in his campaign speeches (Power, 2002: 274). Clinton “slashed,” writes Samantha Power, “at what he saw was Bush’s Achilles’ heel,” that is the administration’s idleness and lack of response to what Clinton was calling genocide (Power, 2002: 274). In addition, candidate Clinton had called for those responsible for crimes against humanity to be brought to justice (Bass, 2000: 214). Once elected, however, Clinton’s calls for intervention gave way to more considered policy, in particular after Secretary of State Warren Christopher toured European capitals, receiving a cool reception from leaders reluctant to put their peacekeepers at risk (Bass, 2000: 214). Clinton thus shifted his policy position—entering a new decision and policy game—once his position moved from that of a junior player, a presidential contender, to the most senior player, the President of the United States. Having made campaign promises advocating strong, unambiguous responses to actions in Bosnia-Herzegovina, the decision game was already in play, but State Department players (in particular Warren Christopher), presented modified policy (as opposed to decision) options; thus the policy of establishing a war crimes trial—in lieu, as some have argued (Bass, 2000: 215; Hazan, 2004: 22) of the more complicated, risky, and internationally divisive policy of intervention—was adopted and successfully accomplished in February 1993. A war crimes trial—impossible to establish in the cold war period—was moreover entirely consistent with the type of legalistic beliefs—where legalism is understood as both a political ideology (one that is incidentally shared—and intersubjectively understood, as the constructivists would put it—in the U.S. bureaucracy) and a policy approach to international relations that counts as included in the shared attitudes described by Allison and Halperin in how American players view the national interest (Allison and Halperin, 1972: 56).

Anatomy of the Policy Game and its International Dimensions

Contrary to the perplexingly inaccurate accounts of the U.S. working tirelessly and alone against European opposition to a judicial mechanism designed to address events in the former Yugoslavia, as in (Bass, 2000: 215) influential account, the idea of instituting a war crimes trial (which, as outlined above, had been tepidly advanced by the European Community in relation to alleged Iraqi war crimes) had never been the exclusive province of Americans.

A not unsubstantial amount of jockeying for the position of pride as initiator of the first war crimes tribunal since Nuremberg took place from the moment it seemed that the Clinton administration would not endanger Euro-

pean troops on the ground, but was nonetheless constrained to act as a result of its uncompromising stand regarding crimes against humanity and genocide at the decision game stage, during and after the U.S. Presidential elections. Even before this emerged as the inevitable solution—one that would exact the lowest cost for Clinton—Lawrence Eagleburger, the US Secretary of State, chose to mark the waning days of the Bush administration, in December 1992, by causing a diplomatic firestorm. Eagleburger startled many by making an unexpected speech in Geneva during the International Conference on the Former Yugoslavia, in which he demanded the prosecution of named individuals—among them Slobodan Milosevic—for war crimes. This intervention shocked those assembled ostensibly to support the negotiation efforts led by Cyrus Vance and Sir David Owen (known as the Vance-Owen plan), who listened in disbelief as the possibility of making future (diplomatic) progress virtually vanished with each word of Eagleburger's oratory (Hazan, 2004: 30-31). Though as we have seen, legalism was a genuine belief and a meaningful normative policy tool for the Americans, the British and the Europeans experienced the Eagleburger's outburst as a deep betrayal. French diplomats expressed profound exasperation, claiming that they were being employed as troops at the bidding of the Germans and Austrians (whose early recognition of Croatia had contributed to fanning the flames of war, but whose World War II actions prevented them from intervening themselves), as the Americans staked "out the moral high ground to avoid getting wet while we take all the hits in Bosnia" (Hazan, 2004: 33). In any event, Eagleburger had forced the hand of his successor—though the bureaucracy did not marshal a single human or material resource to act in any way on Eagleburger's words (Power, 2002: 292)—but by then the impetus was in motion for the establishment of a court. It was a matter, then, of which state might take credit for it, in what we could imagine as an action game at the United Nations level. French foreign minister Roland Dumas had been one of the early proponents of a war crimes prosecution, though his advocacy had left French President François Mitterrand cool until the French learned that the Italians were preparing a proposal for a tribunal (Hazan, 2004: 34). In January 1993, President Mitterrand publicly expressed his support for a war crimes prosecution days before President-elect Clinton was to be sworn into office. The following weeks, the two states engaged in "an opportunistic steeplechase" to circulate the final draft for an ad hoc court at the United Nations Security Council (Hazan, 2004: 36). There were, despite the fact that now two permanent members of the U.N. Security Council were elbowing each other to take credit for a resolution that would create an international court for the first time since Nuremberg, concerns that such a document could harm both French and American interests. The French were concerned about eventual testimony against its military (Hazan, 2004: 36), while Americans were hostile to the idea

of the precedent to be set by a proposed provision regarding military command responsibility (Scharf, 1997: 69). These concerns were very similar to the type of prudential reasons that had bogged down the United Nations attempts to establish a permanent court—to be established by treaty, and ratified by a sufficient number of states, in accordance with the Vienna Treaty on Treaties—over the preceding four decades. The decision and policy games had already been played, however, and bureaucratic theory would explain the adoption of the tribunal despite these serious concerns by the opportunities presented by the creation of a new bureaucracy at the international level, and the subsequent games to be played over mandates, missions, influence, and power.

The ICTY was established by the Security Council without opposition, despite concerns expressed by China, Venezuela, and Brazil (Scharf, 1997: 62). This aspect of the game—best described as an action (or implementation game)—is worth at least a cursory examination. China was seeking most favored nation status with the U.S., and the French delegation made it clear to them that they ought not be seen to be siding with the “butchers” if they wanted to increase their international standing—accounts from the American perspective are similar ((Scharf, 1997: 62; Hazan, 2004: 37). The cold war rival, Russia, was in the process of privatization and liberalization; moreover, President Yeltsin, embattled and struggling with internal problems, was seeking U.S. political and economic support (Hazan, 2004: 37).

Thus on February 22nd, 1993, the Security Council passed Resolution 808, creating a Tribunal for the “prosecution of persons responsible for serious violations of international humanitarian law committed in the territory of the former Yugoslavia since 1991.”

Conclusion

Graham Allison’s bureaucratic model of decision-making offers an unexpectedly fertile approach to the analysis and explanation of policymaking and policy adoption in international criminal law. This approach appears to offer promising avenues of analysis regarding the move to create and ratify the Rome Statute, and thus would be suitable for future research. As a working hypothesis, the International Criminal Court does not yet enjoy sufficient support by any senior player in the U.S., nor does it—if we extend the game to the Security Council, *mutatis mutandis*—offer opportunities of interest to critical Security Council member states (in particular China, Russia, and the United States) to launch policy games (domestically) that would result in truly universal international criminal justice. With the U.S. position still hostile to participation

in an international criminal court—and indeed recent empirical work by Allison Danner and Beth Simmons demonstrates that democracies are not more likely to join the ICC, thus contrasting with various liberal or constructivist theories (Simmons and Danner, 2010)—other “senior players” (at the Security Council) may be less comfortable offering the kind of “credible commitment” required for membership in the court. Moreover, the loss of sovereignty such a body implies may cause knee-jerk reactions in bureaucracies intent on expanding—or at least maintaining—jurisdiction and mandates. Whether the disinclination of powerful Security Council states to join the ICC is better explained by bureaucratic theory, by a rational choice analysis of costs, or by a classical realist examination of power and interests—as other states without Security Council veto power have joined the ICC, which would not have been predicted by the bureaucratic or rational choice theories—would be a research project worth conducting in the future.

BIBLIOGRAPHY

Allison, G. and Halperin, M. (1972). "Bureaucratic Politics: A Paradigm and some Policy Implications," *World Politics*, 24; 40-79.

Allison, G. and Zelikow, P. (1999) *The Essence of Decision*, New York: Addison Wesley.

Bass, G. J. (2000). *Stay the Hand of Justice: The Politics of War Crimes Tribunals*, Princeton: Princeton University Press.

Boutros-Ghali, B. (1993). Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 2 of Security Council Resolution 808 (S/25704), available at <http://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_re808_1993_en.pdf>.

Burns, P. (1994). "The International Criminal Tribunal: The Difficult Union of Principle and Politics," *Criminal Law Forum*, 5 (2); 351-352.

Cassese, A. (1996). *The Path to The Hague: Selected Documents on the Origins of the ICTY*, The Hague: United Nations.

Cassese, A. (2002). "Nuremberg to Rome: International Military Tribunals to the International Criminal Court," in Cassese, A., Gaeta, P., Jones, J. R. W. D (eds.) *The Rome Statute Of The International Criminal Court: A Commentary*, Vol. I. Oxford: Oxford University Press; 3-19.

Michael C. Desch, M. C. (2006). "The Myth of Abandonment: The Use and Abuse of the Holocaust Analogy," *Security Studies*, 15(1); 106-145.

Finnemore, M. and Sikkink, K. (1998) "International Norm Dynamics and Political Change," *International Organization* 52(4); 887-917.

Gerth, H. H. and Wright Mills, C. (ed.). (1970). *From Max Weber: Essays in Sociology*. London: Routledge & Kegan Paul.

Hazan, P. (2004). *Justice in a Time of War*, College Station: Texas A & M University Press).

Hathaway, O. (2002). "Do Human Rights Treaties Make a Difference?," *Yale Law Journal* 111; 101-99.

Heller, K. J. (2012). "Completion Strategies and the Office of the Prosecutor," in Luc Reydam, et. al., eds., *International Prosecutors* (Oxford University Press, 2012); 886-925.

Horne, G. (1987). *Communist Front? The Civil Rights Congress, 1946-1956*, Rutherford: Fairleigh Dickinson University Press.

Johnstone, D. (2002). *Fools Crusade*, New York: Monthly Review Press.

Leblanc, L. (1984). "The Intent to Destroy Groups in the Genocide Convention: The U.S. Understanding", *American Journal of International Law* 78(2); 369-385.

Maogoto, J. N. (2004). *War Crimes and Realpolitik: International Justice from World War I to the 21st Century*, Boulder CO: Lynne Rienner Publishers.

Mégret, F. (2002). "The Politics of International Criminal Justice" Euro-

pean Journal of International Law 13(5); 1261-1284.

Obama, B. (2010). National Security Strategy, June 2010; available at <https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf>.

Patterson, W. L. (1970). *We Charge Genocide: The Historic Petition To The United Nations For Relief From A Crime Of The United States Government Against The Negro People*, New York: International Publishers.

Power, S. (2002). *A Problem From Hell: America in an Age of Genocide*, New York: Basic Books.

M. Rajkovic, M. N. (2010). "Global law' and Governmentality: Reconceptualizing the 'Rule of Law' as Rule 'Through' Law," *European journal of international relations* 20(10); 1354-0661.

Review Conference of the Rome Statute, (2010). Amendments to the Rome Statute of the International Criminal Court on the Crime of Aggression, annex I, art. 8 bis, para 2, RC/Res.6 (June 11, 2010).

Scharf, M. (1997). *Balkan Justice: The Story Behind the First International War Crimes Trial Since Nuremberg*, Durham: Carolina Academic Press.

Shklar, J. (1964). *Legalism*, Cambridge: Harvard University Press.

Simmons, B. and Danner, A. (2010). "Credible Commitments and the International Criminal Court," *International Organization* 64; 225-256.

Thucydides. (1972). *History of the Peloponnesian War*, Rex Warner trans., London: Penguin.

UN General Assembly, (1998). Rome Statute of the International Criminal Court (last amended January 2002), 17 July 1998, A/CONF. 183/9, available at: <<http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b3a84.html>>.

Unites States. Congress. House. Committee on UN-American Activities. (1947). Report on Civil Rights Congress as a communist front organization. Investigation of un-American activities in the United States, Committee on Un-American Activities, available at < <https://archive.org/details/reportonciv-ilrig1947unit> >.

Weeramantry, C. G. (1997). *Justice Without Frontiers*, Boston: Brill Publishers.

Tiphaine Dickson
Political Science Division
Mark O. Hatfield School of Government
Portland State University

IGRE BEZ GRANICA:
ULOGA BIROKRATIJE U STVARANJU MEĐUNARODNOG KRIVIČNOG
SUDA ZA JUGOSLAVIJU:

Rezime: *Naizgled iznenadan prelaz iz dugotrajne neaktivnosti u gotovo hiperaktivno umnožavanje sedišta sudova za međunarodno krivično pravo predstavlja ozbiljnu zagonetku za teoriju odlučivanja. Kako najbolje objasniti ovu promenu? Ovaj članak se oslanja na teoriju koju je razvio Grejem Alison, u kojoj se poziva na ulogu koju igra birokratija. Njegova teorija, za razliku od konstruktivističkog pristupa, se ne usteže od ideje da politika igra ulogu pri odlučivanju. Naprotiv, "političke igre" su uzete u obzir i ugrađene u teoriju, pošto je aktivnosti pregovaranja data centralna uloga u okviru analiza. Prema tome, u ovom radu se stvaranje MKSJ analizira iz perspektive teorije koja se poziva na ulogu birokratiju u odlučivanju, a "političke igre" koje su bile prisutene u ovom procesu se proučavaju do detalja.*

Ključne reči: *Međunarodno krivično pravo, teorija odlučivanja, birokratija, političke igre, Međunarodni krivični sud za Jugoslaviju.*

ФИЛМСКИ ТРЕТМАН СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПРОШЛОСТИ НА „ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ“ ПРОСТОРУ

Апстракт: Распад социјалистичке Југославије условио је, између осталог, и растакање заједничке прошлости народа који су живели на њеном простору. Новоформираним државама је у склопу стварања колективних идентитета била потребна и нова прошлост. Ова потреба условила је снажан талас реинтерпретирања историје али и специфичан однос према недавној, социјалистичкој прошлости. Како су ови процеси имали релативно широке размере, њихово деловање одразило се и на популарну културу, што се може видети на примеру филмског медија, као једног од важнијих сегмената саме популарне културе. У том смислу размотриће се начини на који су филмови, снимљени током последње декаде XX века у државама насталим након распада социјалистичке Југославије, третирали социјалистичку прошлост у смислу њене критике или носталгије за њом.

Кључне речи: филм, прошлост, социјализам, постјугословенски простор, идеологија.

Увод

Пад Берлинског зида, слом источноевропског социјализма и самим тим завршетак Хладног рата условили су широм Европе нови однос према прошлости. Промена овог односа у смислу преиспитивања прошлости била је релативно широког обима, па је због тога појам превладавање прошлости од свог ужег значења, које се односило на обележавање моралног односа према нацистичкој прошлости у СР Немачкој, добио шири смисао као одбацавање целокупне прошлости, или једног њеног дела, али и одговорности за прошло (Кулијић, 2002: 12).

Превладавање прошлости имало је неколико кључних особености које су се манифестовале на различитим нивоима. На једном општијем

нивоу превладавање прошлости је подразумевало прераду саме историје. Важност овог процеса огледа се у томе што је оно „у језгру идејног превладавања прошлости. Ангажована стваралачка интелигенција преко средстава масовног општења, која у различитој мери контролишу политичке снаге, мења историјске садржаје и намеће обрасце колективног памћења и културе сећања“ (Kuljić, 2002: 51). Прерада историје и њено усклађивање са доминантном идеологијом представља основу на којој почива превладавање прошлости.

За разлику од овог, на једном мање општем нивоу, превадавање прошлости је подразумевало одређене идентитетске промене, које су се најчешће огледале у одбацивању претходних идентитетских оквира, чији је симболички резервоар била стара (социјалистичка) прошлост која је у новим идеолошким констелацијама снага постала непожељна. Због тога су идентитети који су почивали на тој прошлости постали порозни, што је једним делом условило и идентитетску трансформацију, а њу је пратила и промена идеолошко-политичког опредељења, која је услед широке обухватности и масовности постала сасвим нормализована.

Нова versus стара прошлост

„Стара“ прошлост, која је подразумевала период под социјалистичким друштвеним уређењем, постала је непожељна управо са урушавањем социјализма у Европи. Кључну улогу је свакако имао слом СССР-а, који је својим бившим сателитима омогућио критичко преиспитивање социјалистичког периода. Донекле слична ситуација била је и у социјалистичкој Југославији, али са том разликом да ова држава није била део источног лагера, већ је у складу са политиком еквилибриста осцилирала између Источног (социјалистичког) и Западног (капиталистичког) блока.¹

Није, наравно, само одлазак СССР-а са историјске позорнице урушио социјалистичку Југославију.² Током 1980-тих су се почеле развијати различите дезинтегративне тенденције највише оличене и уједно скривене иза поново разбуђених националних романтизама, тако да је већ тада почело критичко преиспитивање сопствене социјалистичке прошлости. Дobar пример за то може бити зборник текстова „Новија српска књижевност и критика идеологије“ (Палавестра, 1989), који

¹ Уз ово, веома важан сегмент спољне политике СФРЈ била је и политика несврстаности.

² На овом месту нема простора за бављење узроцима нестанка СФРЈ. Шире разматрање ове проблематике може се пронаћи нпр. у Bakić, 2011, или у Jović, 2001.

обухвата реферате и дискусију са истоименог скупа одржаног средином јуна 1988. године, уз преовлађујуће учешће писаца и књижевних критичара из Србије. Једна од карактеристика већине радова у зборнику јесте та да се социјалистичка стварност (али и прошлост) неретко сагледавала као изразито ригидна, тешка и мрачна, уз обезвређивање или сарказам спрема различитих социјалистичких тековина, посебно у култури.

Посебну ноту односу према социјализму дали су ратни сукоби који су букнули, на тада још увек југословенском простору, почетком следеће декаде. У том смислу, жестина сукоба дојучерашњих братских народа имала је специфичан утицај на однос према социјализму, па би се могло рећи да су „сецесионизам и грађански рат били извор и оквир радикалног превладавања прошлости, а не толико незадовољство социјализмом“ (Kuljić, 2002: 404), мада, незадовољство самим социјализмом свакако не би требало потцењивати.

Треба напоменути да однос према југословенској социјалистичкој прошлости није био идентичан у свим државама на постјугословенском простору. Може се рећи да је најнегативнији карактер овај однос имао у државама које су међу првима желеле напустити југословенску заједницу, Словенији и Хрватској, где је у првој била „обавезна југофобија“, док је у другој југословенство забрањено Уставом (цит. пр. Kuljić, 2011: 68).

Заразлику од њих, знатно релаксиранији однос према југословенском наслеђу био је присутан у Босни и Херцеговини (БиХ), Црној Гори и Македонији. Показатељ за ово може бити однос према Јосипу Брозу Титу, доживотном председнику социјалистичке Југославије и својеврсном симболу ове државе, који је у њима нашироко својатан „јер им је пружио статус нације и републику са елементима националне државности, али га чисте од бољшевизма“ (Kuljić, 2011: 69). Треба, међутим, имати у виду да је у БиХ ситуација током 1990-тих била релативно специфична, како због силине и дужине трајања ратних сукоба, тако и због изражене етничке хетерогености. Једно истраживање које се бавило анализом промене стања и намене партизанских споменика на подручју БиХ након 1990. године показало је да су ови споменици најсистематичније уклањани областима под контролом Хрватског вијећа одбране (Karačić, 2012: 23). Под претпоставком да однос према споменичком наслеђу социјалистичке Југославије донекле може бити и индикатор односа према југословенском социјализму, види се да је у случају БиХ социјалистичка прошлост различито доживљавана, у зависности од тога која је етничка заједница у ком делу БиХ била доминантна.

Наизглед најамбивалентнија ситуација је била у Србији где је тадашњи владајући врх новоформирану државу (Савезна Република Југославија) представљао као наследницу социјалистичке Југославије, па самим тим и њених тековина,³ док је истовремено заступао изразито националистичку политику (која је, опет, била у потпуној колизији са инсистирањем на националној једнакости у СФРЈ). Чини се, ипак, да је ослањање на „једну суштински парадоксалну реторику и мешавину српског национализма и југословенства са социјалистичким предзнаком“ (Jansen, 2005: 21) била прорачуната политичка стратегија која је служила одржавању на власти, као и посебној врсти легитимизације. Исто тако, „(м)анипулисање континуитетом Србије/СРЈ са бившом Југославијом било је битан елемент стратегије стварања политичке, когнитивне и симболичке конфузије – једне од носећих стратегија Милошевићевог режима. Одбијање да се ‘подвуче црта’, да се обележи ‘нулта тачка’ која дели прошлост од садашњости – како је то учињено у другим бившим републикама – омогућавало је режиму да у своје сврхе упрегне најразнороднија историјска наслеђа, политичке садржаје, идеолошке оријентације и емотивне енергије“ (Spasić, 2003: 106).

Социјалистичка прошлост у постјугословенским филмовима ...

Извесна сукобљеност између негативног и релативно афирмативног односа према социјалистичкој прошлости на постјугословенском простору нашла је свој израз и у популарној култури⁴. У аналитичком смислу, посебно индикативан може бити случај са филмским медијем, као једним од најзначајнијих елемената популарне културе. Стога би се могло поставити питање на који начин су се филмски наративи постјугословенског простора током 1990-тих година односили према социјалистичкој прошлости и да ли је у оквиру тог односа преовлађивала критика социјализма или носталгија за њим?⁵

3 Стеф Јансен тако примећује да док је режим своју моћ заснивао на немилосрдном инсистирању на српским националним интересима, национални фудбалски тим је и даље играо као југословенски (Jansen, 2005: 24). Репрезентативни спорт је заправо у свим дисциплинама и даље наступао под именом СР Југославије, при чему се инсистирало на континуитету са спортским успесима из СФР Југославије.

4 Сфера популарне културе веома често представља место сукобљавања различитих друштвених дискурса и идеолошко-политичких тенденција. Теоретичари Џон Фиск (John Fiske) и Даглас Келнер (Douglas Kellner) су, сваки на свој начин, сматрали да се у тој сфери води непрестана симболичка борба између супротстављених идеолошких табора (Fisk, 2001; Kellner, 2010).

5 За анализу су изабрани филмови снимљени деведесетих година XX века у земљама насталим након распада социјалистичке Југославије. Примат је дат оним остварењима која су остварила одређени успех у иностранству или „код куће“, или су пак изазвала одређену врсту одјека у широј друштвеној заједници.

Треба, само, напоменути да ће се под критиком југословенског социјализма углавном подразумевати осуда, негација, одбацивање или умањивање значаја свих оних кључних догађаја и процеса или истакнутих личности важних за настанак, развој и опстанак социјалистичке Југославије. Оваква, преовлађујуће негативна перспектива, може бити допуњена истицањем тренутака из пресоцијалистичке прошлости или оних догађаја који су у самом социјализму били проскрибовани. У том смислу, критички, или антикомунистички филмски дискурс као такав близак је „ревизионистичкој кинематографији“, под којом се подразумева слављење новоуспостављених националних великана, редистрибуирање позитивних и негативних улога, препричавање тајне прошлости и проглашавање „стварне“ повести, уместо „лажне“ бивше (Pavičić, 2011: 74).

За разлику од тога, носталгија за социјализмом, обично би подразумевала позитивне конотације спрема социјалистичке прошлости. Без жеље и простора за дубљим разматрањем ове проблематике, треба напоменути да се, шире посматрано, у савременом контексту носталгија најчешће схвата као чежња за одређеним местом или неким другим временом (Voјm, 2005: 18), односно као „комплексну, диференцирану и променљиву, емотивно набијену, лично или колективно, (не) инструментализовану причу која на бинаран начин велича романтизована изгубљена времена, људе, предмете, осећања, мирисе, догађаје просторе, односе, вредности, политичке и друге системе, и истовремено - у оштром контрасту према мање вредној садашњости, жали због њиховог губитка“ (Velikonja, 2010: 31).

Облик носталгије специфичан за постјугословенски простор познат је као југоносталгија, и подразумевао је углавном позитивну слику југословенског социјализма, која је често била на граници идеализације и романтизације. Југоносталгија најчешће није толико била везана за комунистичку идеологију, колико за „инвентар свакодневице“ (разни плакати, рекламе, разгледнице, салвете, новчанице, стари особни документи и слично), али и за саму популарну културу (Baković, 2008). Као посебан део југоносталгије наводи се „титосталгија“ за коју словеначки културолог Митја Великоња каже да подразумева жал за Југом, како је од миља звана, и по правилу, такође жал за Титом, при чему је то, по њему, конкретнији, непосреднији и битнији део појма југоносталгије (Velikonja, 2010: 14).⁶

---

⁶ Кључне компоненте титосталгије јесу представљање Тита као брилијантне историјске личности, његове владавине као успешне, његових времена као лепих, и његове државе као праведне (Velikonja, 2010: 42).

... између критике ...

Имајући у виду ово разликовање, могу се анализирати начини филмске констукције социјалистичке прошлости на постјугословенском простору. Ако би се градацијски посматрало, изразито критичко сагледавање југословенског социјализма може се видети у хрватском филму Четвероред (1999) Јакова Седлара, кроз интерпретирање догађаја код Блајбурга на крају Другог светског рата⁷. Негативна слика социјализма овде је уоквирена читавом галеријом гротескних и бизарних ликова који су сви припадници партизанског покрета. Они на најсуровије могуће начине злостављају заробљене Хрвате, при том их најчешће убијајући. Павле Леви сликовито наводи како су „крвожедни партизани приказани (...) као примитивни, прљави, ружни и често психички поремећени. Међу њима свакако је највише Срба (са свих страна – из Босне, Хрватске, Србије) који систематски муче заробљенике. А кад мушкарци брутално силују лепе и младе Хрватице, сексуално фрустрирана партизанка убија их из чисте љубоморе“ (Levi, 2009: 174-175). Шаролика лепеза различитих садиста и убица чинила је да социјализам буде представљен као изразито мрачна прошлост, у чије темеље је уграђена „недужна хрватска жртва“.

Истовремено, овакав приказ партизана био је у складу са доминантним идеолошким дискурсом. Наиме, осим готово непојмљиве бруталности, за слику партизана у овом филму је карактеристично то да су сви били Срби. На тај начин се партизански покрет (из кога је касније настала Југословенска народна армија), па самим тим и југословенски социјализам у целини поистовећују са (велико)српским национализмом, највећим званичним непријатељем у Хрватској 1990-тих година⁸. Исто тако, у овом остварењу је у потпуности преокренута улога целата и жртви, па су тако припадници усташке војске приказани као главне жртве разуларених целата из партизанског покрета, чиме су се истовремено партизани чистили од антифашизма, а усташе од фашизма⁹.

7 Филм, између осталог, ставља нагласак на мучење и покољ хрватских заробљеника (усташа, домобрана и дугих грађана тадашње НДХ) од стране партизанске војске. Ипак, према појединим историчарима на самом Блајбуршком пољу није почињен масовни злочин, јер је овде забележено само мање страдање, пре свега „војних страдалника при пружању отпора у тренутку капитулације“ али је сам Блејбург претворен у lieux de memoire у колективном сећању на те догађаје (Banjeglav, 2012: 105-106). Филм Четвероред је Блајбург претворио управо у место сећања хрватског страдања и као таквог га саобразио оснивачком миту нове хрватске државе.

8 У једном од својих говора током трајања сукоба у Хрватској, тадашњи председник др Фрањо Туђман, као непријатеље јасно је обележио великосрпску солдатеску, србо-комунистичке хорде и југо-српску ратну машинерију (доступно на <http://www.hdzusa.com/dr-franjo-tudman/obracanje-hrvatskom-narodu-u-trenutku-otvorene-velikosrpske-agresije-na-republiku-hrvatsku-za-greb-5-listopada-1991/> посећено јуна 2016. године).

9 Ово је сасвим било у складу са званичном идеологијом, јер је на једној од комеморација

Догађања код Блајбурга на крају Другог светског рата, која су окосница филма Четвероред, послужила су и за оцртавање једног дела фабуле у филму Крхотине (1991) Зринка Огресте. Блајбург се у овом остварењу конструише као изразит симбол хрватске националне патње и страдања, али без сликовитог претеривања као у Четверореду. То речито показују сцене при крају филма у којима се у тоталу види дугачка колона људи, партизанских заробљеника, која је представљала тзв. „крижни пут“. Овим путем, Блајбург је суптилно приказан као место страдања обичних и недужних људи чиме је наглашена снажна мартиролошка нота, а овоме је доприносио и приказ људи у колони који су подсећали на мученике¹⁰. Блајбург је овако у филмовима Крхотине и Четвероред конструисан као снажан симбол антисрпства, али и антијугословенства.

Осим на овај начин, социјалистички период у филму Крхотине представљен је и преко задртих и ригидних комунистичких службеника који „све знају“. Крути идеолошки систем онемогућава једном од јунака нормалан живот (због нејасне породичне прошлости) да би га на крају агресивни комунистички удбаши, као оличење самог система, и убили. Социјализам је овако представљен као догматични и крајње нетолерантан идеолошки поредак.

На сличној критичкој, па и идеолошкој линији налазио се и хрватски филм Госпа (1995) Јакова Седлара. Иако се бави религијском тематиком („чудом“ у Међугорју тј. наводним указивањем Девице Марије у овом херцеговачком месту 1981. године), негативна слика социјализма, коју уоквирују неколико упечатљивих ликова, ипак је у првом плану. Најважнији од тих ликова, уједно и главни негативац у филму, партијски секретар Миодраг Добровић (Paul Guilfoyle), скројен је као изразито ауторитаран и конспиративан лик. Ту су још нетрпељиви и агресивни полицајци, као и војска (ЈНА) која је у свим сценама у којима се појављује приказана како наоружана и са псима силом спречава народ да види религијско „чудо“ у Међугорју¹¹. Овакав приказ војске усмерен је ка стварању слике социјалистичког система као изразито репресивног и ригидног, што је додатно појачано сценама у којима

Блајбуршким жртвама хрватски академик Дубравко Јелчић нагласио да „НДХ војска није била фашистичка, већ вођена идејом хрватске државе, а да је међу усташама било више антифашиста него међу партизанима“ (Kuljić, 2002: 452)

10 Може се рећи да „(о)но што је некада била Сутјеска, комунистичко место сећања на херојске антифашистичке жртве свих збратимљених народа Југославије, данас је Блајбург, антикомунистичко место сећања на жртве комуниста“ (Kuljić, 2011: 82).

11 Једно разматрање идеолошко-политичких импликација овог „чуда“ показало је да је оно послужило за подстицање хрватског национализма и антикомунистичке борбе (Perica, 2006: 263). Чини се да је управо ово био случај и са филмом Госпа.

полицајци злостављају и муче главног јунака, фрањевачког свештеника (Martin Sheen), гасећи му цигарете по телу. Негативна слика допуњена је и наглашеном карикатуралношћу, што се може видети у сценама у којима комунистички функционери једу храну рукама¹².

Због свега овога, историчар филма Иво Шкрабало наводи да се аутор филма Госпа „одлучио за праволинијску конфронтацију, у којој су негативци из редова комуниста грубо карикирани“ (Škrabalo, 1998: 473). Социјалистичка прошлост је на овај начин приказана као мрачна, без икаквих светлих, па чак и сивих тонова. Овакав једностран и донекле искључив приступ довео је до тога да „(н)аметање своје истине и полемичка једностраност филма посебно долазе до изражаја у приказу репресије, јер се у неким призорима дотјеривало фактографске истине и претјерало до неуверљивости“ (Škrabalo, 1998: 473).

Када су у питању филмови снимљени у Србији релативно снажна критика југословенског социјализма, мада блажа него у поменутих хрватским филмовима, присутна је у остварењу Подземље (1995) Емира Кустурице. Овде је социјалистичка прошлост увијена у вишеслојну метафору у којој кључну позицију има подрум. Подрум представља место манипулације и илузије, јер је показано како је због безбедности у њега склоњена група људи током Другог светског рата, који преваром ту остају скоро пола века, не знајући да се рат увелико завршио. Осим што живе у илузији да рат још увек траје, они праве оружје верујући да је намењено партизанском покрету отпора, а не црном тржишту.

Истовремено, подрум је представљен као засебан „универзум“, са домаћинствима, црквама (православна, муслиманска), услужним делатностима (берберница), као и погоном за производњу оружја. Као такав, подрум може бити метафора за Југославију¹³, а с обзиром на то да су људи у подруму били у потпуности обманути, није тешко закључити какав је био став аутора филма према поменутој земљи. У том смислу Дина Јорданова (Dina Jordanova) наводи да је филмски сценарио упоредив са стањем југословенских народа који су последњих педесет година држани у подруму комунизма, а чак иако су били на површини, били су изманипулисани „лицемерном идеологијом комунистичког система“ (Jordanova, 2001: 118). Јорданова, и сама наступајући из антикомунистичке

12 Овај мотив наглашен је и у филму Четвероред где партизани колективно једу месо рукама, а функција ових сцена је указивање на дивљаштво и примитивност.

13 Невена Даковић тако напомиње да је „(к)онструкција подземља (...) прецизна микроверзија некадашње Југославије и мултинационалне Босне, посебно апострофиране у сцени подрума где видимо све три цркве – католичку, православну и исламску“ (Daković, 2008: 82).

перспективе, у филму јасно препознаје исти дискурзивни правац.

У том негативном контексту индикативан је и један од главних ликова, Марко Дрен (Мики Манојловић), који је представљен као предратни и ратни криминалац и шверцер, да би после рата постао не само угледни члан социјалистичког друштва већ и народни херој. Осим што се на овај начин посредним путем указује на наводни дволични карактер југословенског социјалистичког друштва, овакав приказ се може односити и на критику политичких руководилаца социјалистичке Југославије, што даље може имплицирати то да филм показује како је „‘народ’ био заробљен лажима сопствених партијских лидера“ (Longipović, 2005: 41)¹⁴.

Када су у питању партијски лидери, најважнији од њих – Ј. Б. Тито, у филму се не појављује. Међутим, према њему је ипак присутан латентно критички однос. То је најјасније изражено у документарним сценама које приказују његову сахрану, а које у позадини прати Лили Марлен, омиљена песма војника Вермахта током Другог светског рата (а која је у једној од претходних сцена у филму била „музичка пратња“ документарним снимцима који су приказивали раздраган дочек нациста у Загребу и Марибору). Премда документарни снимци сахране показују присуство великог броја људи, као и тадашњих светских лидера, чини се да се тиме не ствара утисак како је то био „маркантни политички догађај који је показао висок међународни углед титоизма“ (Kuljić, 2011: 111).

Напротив, Леви примећује да „овде долази до оштрог супротстављања звука и слике: песма с нацистичком резонанцом прати снимке који се тичу највеће иконе југословенског социјализма – Тита. Овом монтажном асоцијацијом ствара се утисак ‘смрти диктатора’, док музички успостављена веза с ранијом секвенцом која подсећа на етничке сукобе из прошлости истовремено сврстава југословенског ‘диктатора’ и у ‘антисрпску коалицију’ предвођену Хрватима и Словенцима“ (Levi, 2009: 149).

Филм Подземље даје тако један алегоријски приказ, али са изразито негативним конотацијама, где централну тачку представљају мотиви заблуде, илузије и преваре, који се везују за социјалистичку Југославију. У том погледу, филм се усаглашава са тада (1990-те) распрострањеним

---

¹⁴ У том контексту, посебну тежину има сцена у којој му се „подрумаши“ захваљују свом „заштитнику“, Марку Дерну, што их је све те године „чувао, хранио, пазио и лечио“. На овај начин је направљен више него јасан иронични отклон према социјалистичкој Југославији.

идеолошко-политичким дискурсом у Србији по којем је Југославија била највећа српска заблуда¹⁵.

Међутим, симболички осликан портрет Југославије у филму *Подземље* може се и другачије сагледати. Историчарка Џудит Кин (Judith Keene) тако уочава да, осим критике, филм „нуди верзију прошлости која наглашава аутентични дух и универзалне вредности обичних Југословена“ (Keene, 2001: 234). Управо у овом сегменту се, по њој, филм може делимично окарактерисати као југоносталгичан, али не у смислу чежње за бившом социјалистичком државом, већ због тога што „истиче аутентични дух и спонтаност обичних грађана и универзалност проблема појединаца за које њихове породице и мреже обезбеђују главни тампон против насумичности и безличности странке и државе“ (Keene, 2001: 244).

У покушају да диференцираније сагледа филм, Кинова сугерише да се југоносталгичност огледа у усредсређивању на животе појединаца који су били спонтани и пуни страсти, чак и у „подруму бункера Титове комунистичке државе“, док истовремено наводи да аутор филма показује „шупљину званичне комунистичке верзије прошлости и хипокризију лидера који су то промовисали“ (Keene, 2001: 249). Премда аргументи Кинове не делују превише убедљиви, мешање југоносталгије¹⁶ и критике те исте Југославије, иако може изгледати противречно, заправо је сасвим у складу са такође противречним комбиновањем југословенског социјализма и национализма које карактерисало политички дискурс у тадашњој Србији.

Нешто мекша критика социјализма може се видети у филму *Убиство с предумишљајем* (1995) Горчина Стојановића. Овде је социјализам оличен у младом партизанском мајору Крсману (Сергеј Трифуновић), код чијег лика се потенцира његов специфичан изговор који открива рурално, сеоско порекло, затим недостатак манира, усиљени хумор и конформизам (узурпације вила предатних богаташа). Критичком сагледавању социјализма додата је и слика предатног индустријалца

15 Академик и бивши председник Савезне републике Југославије, Добрица Ћосић, сматрао је тако да је Југославија заблуда српског народа и да је југословенство српски мазохизам од кога се Срби морају политички отргнути (цит. пр. Kuljić: 2011: 81). Овај став делили су и многи други српски интелектуалци, а могло би се рећи како је то незадовољство Југославијом било формулисано кроз неколико ставова: „Југославија је српска заблуда, Срби су Југославијом све изгубили, други су у њој стварили све што су желели, присвојили све привилегије и остварили доминацију; други желе да оду из ње, а једино је Срби бране“ (Milosavljević, 1995: XVI).

16 Извесна југоносталгичност филма се можда може потражити и у његовом наслову, јер је познат и под сетним именом *Била једном једна земља*.

Ставре Аранђеловића (Данило Бата Стојковић), који је представљен као жртва партизана. За њега се у филму каже да је из партизанског угла био крив, док из патриотског није, јер „Ставра је био антифашиста, четнички настројен“. Филм се тако усклађује са тадашњим (као и садашњим) процесима ревидирања историје у којима се партизанском покрету одузима патриотски легитимитет, па чак и антифашистички кредибилитет, иако су се борили против нацистичког окупатора, а на њихово место се поставља четнички покрет као антифашистички. Овако скројена историјска слика јасно се кретала у правцу критике социјализма.

Још блажи критички став према југословенској социјалистичкој прошлости може се видети у филмовима Балканска правила (1997) Дарка Бајића и Нож (1999) Мирослава Лекића. У првом остварењу слика југословенског социјализма крајње је сведена и гради се кроз сукобе хрватске и српске струје у служби безбедности. На овај начин сугерише се неповерење и нетрпељивост међу народима који су чинили Југославију, што је, самим тим, директно утицало на ерозију темеља на којима је почивала. Југословенска прошлост се овим путем приказује као једна врста илузије јер је током већег дела свог постојања већ унапред била осуђена на пропаст. Донекле сличан мотив присутан је и у филму Нож пошто је истакнуто како су у социјалистичкој Југославији међунационалне тензије стално постојале (у овом случају између Муслимана и Срба). Филм међунационалну нетрпељивост и мржњу третира као једну врсту затвореног круга, које су током трајања социјалистичке Југославије само биле скрајнуте, али не и укинute, да би са распадом земље мржња и нетрпељивости поново екскалирали, чиме се круг затворио.

Најблажа критика југословенског социјализма, снажно обојена иронијом и сатиром, може се видети у хрватском филму Маршал (1999) Винка Брешана. Психички болесник на малом далматинском острву умишља да је Јосип Броз лично, и почиње да се понаша као он, углавном репродукујући Титове познате реплике. Људима се чини да је то уствари Титов дух, а стари партизани то искоришћавају како би (поново) дошли на власт. На овај начин, Тито је метафорично представљен као једна врста марионете и испразне идеолошке љуштуре којом су други управљали, што је био не тако редак критички мотив, како након његове смрти, тако и након „смрти“ социјалистичке Југославије.

Истовремено, користећи комунистичку иконографију филм покушава изградити једну, чини се, крајње ироничну слику социјализма. У том смислу, у филму се социјализам своди на окамењене пароле и симболе,

испразне политичке ритуале, као и на владавину старих и излапелих партизана. Пароле које се у филму често чују углавном су интегрисане у филмске дијалоге које ликови понављају механички чиме се наглашава њихов извештачен карактер, што би се посредно могло односити и на артифицијелност система у којем су се учестало користиле¹⁷. Ова изражена ироничност допуњена је различитим симболичким средствима као што су југословенске или црвене комунистичке заставе, петокраке, Титове бисте, српови и чекићи и сл, које доминирају у филмским сценама чинећи тако својеврстан декор. Други ниво конструкције социјалистичке прошлости почива на слици старих и онемоћалих партизана, који се жале на промају, болове у леђима, реуму и слабе бешике. Социјализам је тако кроз ликове бивших партизанских бораца приказан као један превазиђен, геронтократски систем, заробљен у сопственим идеолошким анахронизмима.

Филм такође указује и на не тако ретку праксу комерцијализације идеолошких симбола југословенског социјализма¹⁸, кроз сцене у којима транзициони капиталиста (Иво Грегуревић), иначе убеђени антититоиста, уочава туристички и комерцијални потенцијал у поновном буђењу титоизма и носталгије за социјализмом код остарелих партизана.

Слично томе, блага иронична критика може се видети у остварењу Тито и ја (1992) Горана Марковића. Слика социјализма у овом филму се гради на два нивоа, преко појединачних филмских ликова и преко лика Јосипа Броза Тита. Када је у питању први ниво, у једној комичној атмосфери, која је често била на граници сатире, филмски ликови кроз саркастичне коментаре описују социјализам. Као пример могу се поменути сцене у којима деда главног јунака (Раде Марковић) најпре Тита назива Нероном, а затим каже: „Надам се да ће господин Броз посетити и наш крај. Па рачунам, стално се дружи са краљевима и царевима, можда ће и он постати господин“. Осим овога, може се споменути и лик васпитача, друга Раје (Лазар Ристовски), који би такође могао представљати извесно средство ироничног осликавања социјализма,

17 Оваква врста критике се може сагледати у оквиру виђења социјалистичке Југославије као „вештачке творевине“, што је било распрострањено гледиште у хрватској постјугословенској историографији (према Kuljić, 2002: 456), па и у јавном дискурсу уопште. Исто тако, поменути синтагму у „србијанској средини увели су национални интелектуалци током осамдесетих, у доба националног ‘буђења’“, а она се раширила и у оквирима свакодневних животних пракси у наредним периодима (Spasić, 2003: 111).

18 Начелно гледано, осим чисто економске рачунице, комерцијализација социјалистичких симбола може бити облик посредне борбе капиталистичког система против евентуалних алтернатива. Иако је социјализам „мртав“, његови идеолошки потенцијали морају бити додатно неутралисани, а један од начина је кроз његово поробњавање, односно претварање у робу.

јер је карикатурално приказан као ригидни и параноични комуниста. Тако се филмом сугерише да су социјализам оличавали крути идеолози који су бесомучно индоктринирали младе нараштаје (уз подједнако нефлексибилне учитеље), као и агенти ДБ-а који су све то надзирали.

Што се тиче Титовог лика, његове филмске манифстације су документарног и играног карактера. „Документарни Тито“ је најчешће приказан у архивским црно-белим снимцима приликом специфичних ритуала везаних за југословенски социјализам (ношење штафете, посете афричким земљама, сусрети са пионирима), док се у позадини увек чују латиноамерички ритмови. Може се претпоставити да се на овај начин ригидност комунистичке идеологије, оличена у прописаним политичким ритуалима, у великој мери ублажавала, чиме су се уједно и сами ритуали представљали као једна врста карневала за забаву становништва¹⁹.

„Филмски Тито“ (Војислав Брајовић) у већини сцена појављује се у белом маршалском делу, видно офарбане косе и наизглед преплануо. Овако скројен лик Тита има изражене ироничне конотације и не подсећа на ратника, револуционара или државника већ на бонвивана, чиме се, осим подругливе слике самог Тита, у извесној мери прави и ироничан отклон према социјалистичком поретку чији је он био симбол. Павле Леви наводи да филм „успешно пародира култ Јосипа Броза Тита, а да при том не запада у вулгарну антикомунистичку и националистичку реторику која је у то доба већ преовлађивала“ (Леви: 2009: 168).

... и делимичне носталгије

Иронична критика социјализма присутна је и у филму Лепа села лепо горе (1996) Срђана Драгојевића, с том разликом што је допуњена и извеном дозом носталгије. Када је у питању критичка перспектива, она се везује за део филма чија се радња дешава у „садашњости“, и у том контексту важну улогу игра тунел који се може сагледати као једна врста метафоре за саму Југославију, односно за онај сегмент ове комплексне државне творевине који се односио на међунационалне односе. У филму се сугерише како ови односи никада нису „братски“, већ су само чекали да експлодирају и прерасту у отворени сукоб, при чему је тунел симболично

---

19 За разлику од тога, Невена Даковић сматра: „(ж)ивахна и живописна музика сугерише да је југословенски социјализам врста политичке маскарade у којој владајућа елита безумно ужива. Хибридизација оригиналног документарног материјала и музике онеобичних и зачудних ритмова и аранжмана двостуке је импликације. Наглашава сличности Тита и латиноамеричких диктатора и између Југославије и ‘банана република’ Јужне Америке“ (Даковић, 2008: 90).

место на којем се та експлозија концентрисала²⁰.

Са друге стране, кад се у филму Лепа села лепо горе појављују сцене из југословенске социјалистичке прошлости, као флешбекови главног јунака, стиче се утисак да оне истичу извесну носталгију, јер углавном осликавају неке комичне и готово идиличне моменте које проживљавају ликови различитих националности. У тим сценама су увек потенцирана српско-муслиманска пријатељства – Милан (Драган Бјелогрић) и Халил (Никола Пејаковић) су нераздвоји другови још од малих ногу, а Слобо (Петар Божовић) и Назим (Драган Зарић) су кумови. Ако се има у виду да „(в)еличањем прошлости носталгија критикује садашњост и тиме речитије говори о томе шта сад не ваља него шта је некад ваљало“ (Velikonja: 2010: 33), онда се чини да наведени делови филма имају носталгичан карактер, превасходно због тога што се кроз приказивање међунационалне толеранције и мирног суживота различитих нација у социјалистичкој Југославији, критикују потпуно супротне појаве националистичке искључивости и мржње на постјугословенском простору. Поред овога, извесна носталгија за социјализмом се такође може приметити и у различитим реминисценцијама у оквиру популарне културе (као нпр. када српски војници заточени у тунелу рецитују рекламу за кокаколу на словеначком).

Знатно носталгичнији однос према социјализму може се видети и у македонском филму Пре кише (Пред дождот, 1994) Милча Манчевског. Мада је у питању само једна сцена, она садржи доста изражене позитивне конотације. Наиме, главни јунак Александар Кирков (Раде Шербеџија) стигавши после дужег одсуства у завичај, претуром по торби и најпре налази старо издање дневних новина Нова Македонија са Титовом сликом на насловној страни, а затим и цигарете Дрина. Пали цигару, а у позадини се почиње песма Сањам бенда „Indexi“. Јунак заправо пали цигару како би на тренутак предахнуо од националистичког лудила у које је ненадно упао, а читава сцена садржи снажне симболе југословенског социјализма (Титова слика у новинама, познате цигаре које су се производиле у Југославији и још познатији југословенски рок бенд²¹).

20 Може рећи да „(в)ршећи улогу централне метафоре у филму, тунел тако функционише као нека врста црне рупе у коју је за време комунистичке Југославије потискивано све што је морало бити уклоњено с површине друштвено-политичке стварности како би земља очувала привид солидарности међу својим народима и народностима“ (Levi, 2009: 211-212).

21 Песма која се чује у филму може се сагледати и као „наглашавање филмског жаљења за оним што никад више неће бити исто, пошто у том моменту песма Сањам (...) призива лепоту маште и пропуштених прилика у љубави и животу. Заборављени симболички отац нестале заједничке словенске државе је ту само кратко, док фотограф Кирков посеже за црвеним паклом Дрине и пали оно што ће бити његова поседња цигарета“ (Лонгиновић, 2005: 39).

Социјалистичка прошлост је на овај начин приказана као „време нормалности“, а то је додатно наглашено и сазнањем да је главни лик, иначе Македонац, у Југославији био емотивно близак са Албанком, што је са распадом те земље постало потпуно немогуће. На овај начин, „нормалност“ социјализма огледа се не само у умирујућем ефекту свакодневних пракси, већ и у третирању мултиетничности и националне једнакости као саморазумљивих и уобичајних појава. На овај начин, слично као и у филму Лепа села лепо горе, носталгија је послужила као средство критике „садашњих“ околности које је превасходно карактерисала националистичка нерпељивост.

На нешто специфичнији начин социјалистичким раздобљем бавио се и словеначки филм Аутсајдер (*Outsider*, 1997) Андреја Кошака. Специфичност овог филма се огледа у томе што је социјализам превасходно сагледан из перспективе омладинске поткултуре панкера, и који је према појединим мишљењима „са благом носталгијом спојио рођење словеначког панка и смрт маршала Тита 1980. године“ (Trušnovc, 2008: 295). Панкери су у филму, такође, приказани као једна врста нормалности, али насупрот њој није постављена само „ненормалност“ међунационалне мржње и искључивости (бар не у већој мери), него и крутост комунистичке идеологије. Средњошколца Сеада Мулахасановића (Давор Јањић), који је у Словенију дошао после бројних путештвија по Југославији са оцем официром, једино панкери успевају да интегришу у друштво, док су вршњаци оптерећени националним стереотипима и предрасудама, а наставници идеолошком исправношћу.

Поткултура панкера се овако представља као својеврстан друштвено интегративни фактор, иако су се, генерално гледано, панкери јавили пре свега као контракултурна групација. Као такви, они су и у самој социјалистичкој Југославији дизали поприличну моралну панику, и често били осуђивани због „недоличног понашања“, уз забране њихових концерата (Великоња, 2010: 146). Са друге стране, приказивањем развијене поткултуре панкера (бендови, места за изласке), Словенија је, а донекле и Југославија, приказана као релативно напредна у културолошком погледу, с обзиром на то да је познавала, па смим тим и пратила западне поткултурне трендове²².

---

22 Иако је радња филма фокусирана на период с краја 1970-тих и почетка 1980-тих, може се рећи да је у социјалистичкој Југославији тренд усвајања западних културних и поткултурних пракси започео знатно раније. Пресудан моменат је био раскид са СССР-ом, што је земљу приближило Западу, и самим тим отворило врата различитим културолошким тенденцијама.

Закључна разматрања

Имајући у виду све поменуто може се рећи да је слика прошлости у филмовима на постјугословенском простору била је знатно ближа критичком него носталгичном виђењу социјализма, што је истовремено одговарало и општим процесима превладавања прошлости на том подручју.

Најизразитија критика југословенског социјализма могла се видети у хрватском филму Четвероред²³, који као такав одлази у антикомунистичке крајности, показујући како се преко антикомунизма „растеређују домаће квислиншке и фашистичке струје из прошлости и представљају као патриотске и антитоталитарне“ (Куљић, 2002: 443). Већина осталих филмова из ове бивше југословенске републике такође је изразито критична, мада у нешто мањој мери од претходног. Међу филмовима снимљеним у Србији по критици је предњачио филм Подземље, у ком је антикомунизам умотан у алегорију, док је у осталим остварењима пристуна умерена или блага критика.

Сумарно посматрајући, основни мотиви који су у анализираним филмовима уоквиравали критичку слику социјализма подразумевали су бруталност, ригидност, нетолерантност и репресивност. На овај начин, посредно се истицао и мотив жртве, који је био резервисан за оне који су приказани као жртве самог система. Осим тога, социјализам је често представљан као илузија, варка и заблуда, односно као вештачка и анахрона творевина.

Када је у питању носталгија мора се напоменути да је у свом „класичном облику“ (чежња и сета за прошлошћу) једино била присутна у македонском филму Пре кише. Иако сцене које обликују изразито носталгично сећање на социјализам у овом остварењу трају врло кратко (у односу на дужину трајања самог филма) оне, ипак, одговарају чињеници

23 Изразити антикомунизам у филму Четвероред делимично произилази и из чињенице да су „злочини почињени од партизанске војске те Bleiburg као мјесто сјећања на те злочине избрисани (...) из колективног сјећања за вријеме СФР Југославије, а Bleiburg је постао својеврсна табу-тема, па се тамо сваке године окупљала само хрватска емиграција“ (Banjeglav, 2012: 106). Када се урушио систем који је потискивао сећања на Блајбург, она су једноставно експлодирала па су из тога вероватно произашле искључивости карактеристичне за поменути филм. Међутим, историјска перспектива у филму је била и под једном врстом идеолошког диктата јер „Туђманов режим је увео нову историју која је минимализовала усташке злочине. Међународна комисија основана с циљем да надгледа нове програме историје у хрватским средњим школама закључила је да су у новим уџбеницима минимализовани усташки злочини током Другог светског рата (логор Јасеновац се једва помиње), док је преувеличан број жртава комунистичке репресије и злочина које су над Хрватима починили четници“ (Perica, 2006: 144).

да југоносталгија у Македонији није имала субверзиван карактер као, на пример, у Хрватској²⁴. Исто тако, позитиван став према Југославији може се протумачити и чињеницом да су Македонци у овој држави добили своју нацију, али и да су истовремено били заштитени од других нација са којима су након распада Југославије имали доста проблема.

Донекле носталгично виђење социјализма дато је и у словеначком филму *Autsajder*, који се због тога што га „обузима дискретна југоносталгија“ (Trušnovac, 2008: 295), тешко уклапа у званично словеначко антијугословенство које је свесрдно неговано после „мрачних деценија комунизма“ (Velikonja, 2010: 8). Треба, ипак, имати у виду да је оваква ситуација била бар до потписивања Дејтонског споразума 1995. године, јер је до тада преовладавао страх од обнове Југославије (Kuljić, 2011: 74). Како је филм *Autsajder* настао у другој половини 1990-тих, у њему се тако може уочити један релаксиранији став према југословенској социјалистичкој прошлости, који је вероватно био карактеристичан и за само словеначко друштво. Осим тога, оваквом третману прошлости вероватно је у одређеној мери допринела и релативно брза друштвено-економска консолидација словеначке државе, која није условила потребу за изразитијим и дуготрајнијим ревидирањем историје као једном врстом компензације за тегобну садашњицу.

За остале филмове се може рећи да више имају карактер онога што је С. Бојм назвала рефлексивном носталгијом, која је између осталог иронична и шаљива и не тежи активној реконструкцији прошлости као рестауративна носталгија (Bojm, 2005: 99). Ово се донекле може видети у филму *Лепа села лепо горе* у коме је носталгична нота суптилно наглашена. У том смислу, могло би се рећи да је централни мотив носталгично мотивисаних сагледавања социјализма био „нормалност“. Југословенска социјалистичка прошлост је на тај начин представљала тзв. „отисак нормалности“. Поменути синтагму користи Ивана Спасић да опише начин на који су испитаници у Србији у једном истраживању с почетка 2000-тих описали живот у социјалистичкој Југославији, који је за њих представљао једну врсту обрасца за оно што би се могло назвати нормалним животом (Spasić, 2003: 100-105).

На крају треба поменути и лик Јосипа Броз Тита, који је био централни симбол југословенског социјализма. Однос према њему

---

24 Субверзивност југоносталгије у Хрватској огледала се у томе што је „свако жаљење за оним прије 1990. године било проглашено југоносталгичним, наклоњеношћу југокомунизму, а сви су такви били проглашавани у стилу реторике тадашњег председника остацима југокомунистичког састава или југосрпског стања и то у скоро сваком његовом говору“ (Baković, 2008).

је варирао између критике и рефлексивне носталгије, уз прављење једне ироничне и шаљиве дистанце²⁵. Мада, могло би се рећи да има елемената и онога што Великоња назива сатиричном носталгијом, која је младалачки разиграна, иронична, намерно еклектична или хибридна, жестока, богохулна и равнодушна према старим канонима (Velikonja, 2010: 34). Исто тако, филмови у којима се појављује лик Тита нису носталгични за њим (тј. нису титосталгични), али је у њима присутан тзв. симптом деполитизације, који је део титосталгичног дискурса, а подразумева прекидање веза Брозовог лика са политиком, чиме се и он сам не сагледава као политичка личност (Velikonja, 2010: 21).

Све у свему, може се рећи да је оваква слика прошлости углавном била у складу са друштвеном ситуацијом која је карактерисала државе на постјугословенском простору. Тако, где су процеси ревизије историје били најизраженији преовлађивала је и ревизионистичка кинематографија.

25 Због тога претерано делује оцена да су „(р)едитељи В. Брешан и Г. Марковић (...) Тита карикирали, иронизирали и демонизовали у филмовима Маршал и Тито и ја“ (Kuljić, 2011: 132). Ироније је свакако било, па донекле и карикатуре, али о демонизацији Титовог лика се тешко може говорити.

Литература

- Bakić, J. (2011): Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači. Beograd: Službeni glasnik.
- Baković, I. (2008) „(Jugo)nostalgija kroz naočale popularne kulture“, Филолошки студии, број 2, доступно на <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/2/1.pdf>.
- Banjeglav, T. (2012) „Sjećanje na rat ili rat sjećanja?“, у: Re:vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine, Sarajevo: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, FES.
- Bojm, S. (2005): Budućnost nostalgije. Beograd: Geopoetika.
- Velikonja, M. (2010): Titostalgija. Beograd: XX vek.
- Daković, N. (2008): Balkan kao (filmski) žanr. Beograd: FDU, Institut za pozorište, film i televiziju.
- Iordanova, D. (2001): Cinema of Flames. London: British Film Institute.
- Jansen, S. (2005): Antinacionalizam. Beograd: XX vek.
- Jović, D. (2001) „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija“, Печ, број 62/8: 91-157.
- Karačić, D. (2012), „Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela“, у: Re:vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine, Sarajevo: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, FES.
- Keene, J. (2001) „The Filmmaker as Historian, Above and Below Ground (Emir Kusturica and the Narratives of Yugoslav History)“, Rethinking History, no. 2: 233-253.
- Kellner, D. (2010): Cinema Wars. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Kuljić, T. (2011): Sećanje na titoizam. Beograd: Čigoja štampa.
- Kuljić, T. (2002): Prevladavanje prošlosti. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Levi, P. (2009): Raspad Jugoslavije na filmu. Beograd: XX vek.
- Longinović, T.. (2005), „Playing the Western Eye: Balkan Masculinity and Post-Yugoslav War Cinema“, in: East European Cinemas, New York: Routledge.
- Milosavljević, O. (1995), „Upotreba autoriteta nauke“, Republika, број 119-120: I-XXX.
- Палавестра, П. (1989): Новија српска књижевност и критика идеологије. Београд: САНУ, Ниш: Градина.
- Pavičić, J. (2011): Postjugoslavenski film. Stil i ideologija. Zagreb: Hrvatski filmski savez.
- Perica, V. (2006): Balkanski idoli I. Beograd: XX vek.

Spasić, I. (2003), „Sećanje na nedavnu prošlost“, y: Politika i svakodnevni život, Beograd: IFDT.

Trušnovec, G. (2008) „Princip žrtve: muškarac u savremenom slovenačkom filmu“, Sarajevske sveske, broj 19-20: 293-304.

Fisk, D. (2001): Popularna kultura. Beograd: Clio.

Škrabalo, I. (1998): 101 godina filma u Hrvatskoj 1896–1997. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Nemanja Zvijer

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

MOVIE TREATMENT OF SOCIAL PAST IN „POSTYUGOSLAVIA“ PLACE

Abstract: The break-up of socialist Yugoslavia caused, among other things, the dissolution of a common past of people who lived on that territory. Newly independent states were needed a new past for creating a new collective identities. This need caused a powerful wave of reinterpretation of history but also the specific attitude towards the recent socialist past. As these processes have had a relatively wide scale, that also reflected on popular culture, what can be seen in the case of films, as one of the most important segments of popular culture. In this regard, it will be considered the ways in which treated socialist past in terms of criticism or nostalgia in films made during the last decade of the twentieth century in the countries formed after the breakup of socialist Yugoslavia.

Keywords: film, history, socialism, post-Yugoslav space, ideology.

Јасмина Петровић¹

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Србија

Прегледни рад
UDK: 316.64-056.24

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИЗУЧАВАЊУ ИНВАЛИДИТЕТА: ПОГЛЕД НА НАЈРАШИРЕНИЈА ГЛЕДИШТА И НОВИЈЕ ДЕБАТЕ

Резиме: У тексту се указује на друштвену позадину феномена инвалидитета и потребу да се њено изучавање етаблира као релевантна тема у социологији. Разматра се аргументација коју различите теоријско-методолошке перспективе користе у тумачењу инвалидитета, као и дебатâ која се међу њима воде. У фокусу су два доминантна модела тумачења инвалидитета популарно названа: биомедицински и социјални, као и новији покушаји да се они интегришу у овладавању овим сложеним феноменом.

Кључне речи: инвалидитет, биомедицински модел тумачења инвалидитета, социјални модел тумачења инвалидитета, холистички приступ, социјалне неједнакости

Тумачење инвалидитета јесте *par excellence* социолошка тема. Према речима водећих социолога у изучавању овог феномена у Британији, Колина Барнса (Collin Barnes) и Мајка Оливера (Mike Oliver), инвалидитет не може бити посматран искључиво као медицински проблем који утиче само на мали део становништва, „него се мора схватити као питање грађанских права, као *main-stream* социолошког дискурса, као што су то и проучавања класе, пола, расе, сексуалности“ (Barnes, Oliver, 1993). Други аутори истичу да је хендикеп „друштвено условљен осећај који има свеопште друштвене последице по људе, а има огроман утицај на друштвене поретке“ (Barnartt, 2005: 9). Број особа са инвалидитетом, не само у Србији него и у укупној светској популацији, додатни је аргумент да је то феномен који социологија не сме игнорисати.

---

1 jasminalfakl@gmail.com

Изразитом порасту удела особа са инвалидитетом¹ у светској популацији непосредно је допринео развој медицинских наука – не само смањивањем леталних исхода тешких болести него и омогућавањем да се досегне дубока старост, што све скупа за последицу има значајно повећање броја људи са неком врстом трајних телесних, сензорних и менталних дисфункција. Притом, процес сенилизације становништва у фокус ставља као приоритет побољшање квалитета живота старијих, међу којима је не мали удео особа са инвалидитетом.

Према процени Светске здравствене организације, у свету данас живи преко милијарду људи са неким видом инвалидитета, што чини око 15% укупне популације. Према подацима исте организације, на основу истраживања светског здравља (World Health Survey) утврђено је 785 милиона лица са инвалидитетом (старости 15 и више година), при чему се процењује да 110 милиона људи (2,2%) има веома значајне потешкоће у функционисању и често у узимању пуног учешћа у друштву. Такође, процењује се да је око 95 милиона (5,1%) деце с инвалидитетом, од којих 13 милиона има тежи облик инвалидитета (WHO, WB, 2011: 29).

У Европској унији 80 милиона особа, или сваки шести становник, живи са неким обликом инвалидитета, при чему је стопа њиховог сиромаштва 70% виша од просека, судећи према извештају из истраживања ЕУ о приходима и животним условима (Evropska komisija, 2010).

Последњим пописом становништва 2011. године у Србији је регистровано 571780 лица са инвалидитетом (8% укупне популације), од којих је 6924 деце узраста до 15 година (РЗС, 2013).

Не само бројност особа са неким видом инвалидитета него и неретко проблем са – фукоовским речником казано – социјалним праксама у опхођењу с инвалидитетом које сведоче о манифестним и латентним видовима маргинализације ових лица намеће потребу за преиспитивање друштвеног тумачења инвалидитета.

Када је о Србији реч, важно је истаћи да до пре неколико година није било званичних података о броју лица са инвалидитетом, што је доприносило мањој видљивости те популације и немогућности да се планирају систематске мере подршке, сниме њихове потребе, па и реализују истраживања на репрезентативним узроцима. Наведена

1 Надаље у тексту ће повремено бити коришћена скраћеница ОСИ

околност на особен начин сведочи и о ставу друштва према овој групи, а неповољна образовна структура, њихова ниска запосленост², сиромаштво и искљученост из различитих сфера друштвеног живота (Petrović, 2007), разлози су који оправдавају покретање социолошких истраживања заједнице лица са инвалидитетом.

У овом раду ћемо пажњу задржати на најутицајнијим теоријским моделима за тумачење инвалидитета. Премда постоји више теоријских перспектива у склопу којих су ситуирана проучавања инвалидитета, дебата се углавном одвија између медицинске (биолошке/функционалне) и социјалне перспективе (Barnes, 2012; Imrie, 2004: 287).

Биолошко функционална перспектива

Биолошко функционална перспектива, која је доминирала скоро до деведесетих година прошлог века, део је конзервативне традиције политичке мисли и праксе. Она наглашава здравствени недостатак особа са хендикепом, подразумевајући да је инвалидитет оно што ограничава и у потпуности блокира социјалну партиципацију. Из те визуре инвалидитет је сагледаван искључиво као одређена телесна или психичка дисфункција и абнормалност. Каткада се таква позиција појединца тумачила као специфичан вид девијантности (Fuko, 1980; Ljubičić, 2015). Наглашавајући да се суштински проблем налази у чињеници да телесна, сензорна, когнитивна или психичка дисфункција утиче на све аспекте живота, представници те теоријске оријентације истичу да је одговарајући тип лечења и рехабилитација у циљу спречавања даље прогресије болести и адаптирања на постојеће стање кључ опхођења са инвалидитетом.

У домену социолошке теорије овај приступ утемељен је у радовима функционалиста, превасходно у Парсонсоној теорији социјалног система, где се претпоставља да, без обзира на социоекономски контекст, појединци и друштвени системи имају универзалну функцију адаптације. Наиме, привремена улога болесника исходује жељом за што бржим оздрављењем, при чему одговорност за успостављање „нормалног“ стања чланови друштва приписују медицинској струци. У случају када је мала вероватноћа да се догоди опоравак, дакле када је реч о трајном оштећењу, појединци прихватају улогу зависних, при чему се губи „пуноћа људске егзистенције“, опада сарадња с медицинским установама, а као цена се појављује егзистенција „другоразредног грађанства“. Другим речима, особа са трајним здравственим оштећењем постаје свесна свог стања,

---

2 У Србији је тек 9% особа са инвалидитетом економски активно (Марковић, 2014).

при чему мора да га прихвати и научи како да живи с тим. То се постиже, тврди се, кроз максимизацију постојећих способности (в. Barnes, 2012), а појединац има одговорност да што пре преузме уобичајене, већ етаблиране, социјалне улоге.

Дакле, у фокусу биомедицинског приступа је појединац. Његово трајно здравствено оштећење се тумачи превасходно као индивидуална несрећа, која може бити ублажена искључиво уз помоћ професионалне медицинске и психолошке интервенције, при чему се социјално окружење не узима у обзир, јер је опажено као непроменљива константа у коју треба уклопити опорављеног појединца. Стога је инвалидитет посматран као доминантно здравствено питање, засновано на расту позитивног медицинског знања и преокупацијом „нормалношћу“ и социјалним мерилима те исте „нормалности“. Притом се болест и инвалидитет посматрају као облици индивидуалне патологије, за чије дефинисање је у потпуности надлежна медицинска струка (Fisher, Goodley, 2007: 67).

Одговорност за „старање“ о особама са инвалидитетом перципирана је превасходно као домен рада специјализованих институција. Такав приступ подразумева да је појединац објект бриге, при чему је на држави да обезбеди лечење и евентуално створи услове за „збрињавање“ у институцијама каритативног типа (Fried et al., 2004). Не проблематизују се питања о томе да ли „специјализована нега“ резултира социјалном изолацијом, не само особа са инвалидитетом него неретко и чланова њихових породица, нити како се може прилагодити окружење и олакшати приступ социјалним ресурсима или изградити други капацитети заједнице неопходни за пуну социјалну инклузију.

У таквој перспективи сагледане ОСИ су пасивни корисници помоћи (најчешће кроз лечење, рехабилитацију и неку врсту социјалних давања). Та вишеструко осиромашена перспектива не препознаје потенцијале лица са трајно нарушеним здрављем. Перципираним као објект старања, њима тако бива ускраћен приступ основним социјалним, политичким и економским ресурсима. Премда је таква симплификована теоријска опција била критикована од стране низа стручњака и представника организација особа са инвалидитетом, превасходно због занемаривања социјалне одговорности (Cusić, 2001: 12), она је опстала до данас у склопу низа наука, укључујући и медицинску социологију, психологију и педагогију. Такав приступ „особе са инвалидитетом представља као жртве трагичног догађаја или околности, и самим тим уско је повезан са индивидуалним и медикизованим концептима инвалидитета“ (An-

astasiou, Kauffman, 2013: 443; в. такође Barnes, Oliver, 1993; Oliver, 1996), доприносећи њиховој изолацији и сегрегацији.

Социјални модел изучавања инвалидитета (конструктивистичка теоријска перспектива)

Друга теоријска опција се појављује захваљујући интензивним залагањима активиста удружења особа са инвалидитетом, превасходно у Америци и Великој Британији, почев од шесдесетих година двадесетог века. Незадовољне дискриминаторном политиком друштва, окупљене око идеје заштите властитих права, организације су допринеле критици конвенционалног приступа инвалидитету. Можда је један од најзначајнијих примера деловање Уније телесних инвалида против сегрегације, која је међу првима истакла проблем социјалних баријера (Barnes, 2012). Кроз низ активности, Унија је допринела да инвалидитет/хендикеп почиње да се опажа независно од телесног или менталног здравственог оштећења, превасходно као питање физичке и институционалне неприлагођености окружења.

Према Барнсу, значајан догађај који је утицао на поменути програмску и теоријску артикулацију инвалидитета јесте и скретање пажње јавности Велике Британије на стигматизацију особа са инвалидитетом. Наиме, након позива да опишу властито искуство живота са хендикепом, објављена је публикација Стигма: искуство инвалидности, чији је уредник Пол Хант (Paul Hunt). Књига је настала на основу одабира дванаест личних исповести особа са инвалидитетом од неколико десетина чланака објављених у британским часописима, и привукла је пажњу активиста у инвалидским удружењима, не само у Енглеској него и у међународним оквирима. Најважнија порука коју је Хантова збирка текстова послала гласи: „Проблем инвалидности не лежи само у оштећењу функција и његовом утицају на нас појединачно, него, што је још важније, у нашим односима са 'нормалним' људима“ (Hunt, 1966: 146).

Порука јавности је могла имати снажан одјек, будући да је активизам у домену права особа са инвалидитетом већ имао извесну предисторију: од активности усмерених на покретање права на накнаду по основу инвалидитета, до захтева за изједначавање права, укидање дискриминације и развијање социјалних сервиса за подршку. Тако фокус првобитног залагања за компензаторна права бива померен на тумачење структурних проблема који производе позицију издржаваних

лица и „објекта“ заштите, као и искљученост из свих важних аспеката друштвеног живота.

Према мишљењу низа теоретичара (Anastasiou, Kauffman, 2013: 442; Barnes, 2012; Finkelstein, 2001; Thomas, 2004), кључни аргументи социјалног модела изучавања инвалидитета формализовани су 1976. године у декларацији Уније особа са физичким инвалидитетом против сегрегације (Union of the Physically Impaired Against Segregation). У декларацији је наглашено како је инвалидитет последица ограничавања активности узрокована савременом друштвеном организацијом која мало или нимало води рачуна о људима који имају физичка оштећења и на тај начин их искључује из друштвених активности. Физички, сензорни или/и ментални инвалидитет производи посебан облик друштвене репресије (према: Anastasiou, Kauffman, 2013: 442; Lang, 2001).³

Захваљујући британском предавачу, социологу и активисти инвалидског покрета Мајку Оливеру (Oliver 1990; Oliver 1996), потом и низу других познатих проучаваца (Barnes, Abberley, Finkelstein и др), уследило је развијање и проширивање аргумената на све особе са хендикепом. Кованицу „социјални модел“ проучавања инвалидитета Оливер први пут користи у збирци текстова коју приређује у форми приручника за потребе едукације социјалних радника за практични рад са том маргинализованом заједницом⁴.

Представници социјалног модела своје становиште темеље како на социолошким концептима социјалне опресије и социјалне неједнакости, потеклим из марксистичке теоријске перспективе (Abberley, 1987: 7; Anastasiou, Kauffman, 2011: 370; Handley, 2003: 112), тако и на традицији социјалног конструктивизма Бергера и Лукмана (1992) и интеракционизма Херберта Мида пониклој на историзму и Веберовој социологији разумевања, која користи концепт социјалне производње значења.

Обе струје наглашавају да је круцијални аспект инвалидитета заправо његова социјална детерминисаност (Barnes, 2012; Cusić, 2001, Ravaud, 2001, Petrović, 2007). Друштвено окружење се сматра кључним елементом поимања и тумачења инвалидитета, при чему се инсистира

3 О детаљима историјата борбе за права ОСИ која су прекретнице у јавном деловању инвалидског покрета, превасходно у Великој Британији и САД, као и његовом утицају на поимање инвалидитета, видети шире у: Anastasiou, Kauffman, 2013; Barnes, 2012; Thomas, 2004.

4 Детаљан преглед неких кључних догађаја који су етаблирали студије инвалидитета у Америци видети у тексту Ferguson, Nusbaum, 2012: 70–80.

на јасној дистинкцији између болести/трајне нарушености здравственог стања (оштећења, енгл. *impairment*) и инвалидитета/хендикеп (енгл. *disability/handicap*), који настаје с обзиром да је такав појединац онемогућен да оствари права на социјалне ресурсе и реализује своје могућности. Реч је, дакле, о појави у највећој мери социјално и културно одређеној (Petrović, Zaharijevski, 2011; Петровић, 2012б). Другим речима, проблем не представљају превасходно индивидуална телесна и ментална ограничења функционалности, него неуспех друштва да обезбеди одговарајуће услуге и осигура адекватну реализацију потреба особа са инвалидитетом (Oliver, 1996: 32). Управо због тога, под лупом су друштвене и културне баријере које појединце доводе у подређен и зависан положај, спечавајући равноправно учешће у социјалним активностима, чиме питање инвалидитета постаје, између осталог, важно идеолошко и културно питање (Barnes, 2012).

Упориште за социјалну условљеност инвалидитета представници ове теоријске оријентације проналазе и у чињеници да је његово поимање релативно, јер различита друштва и културе не опажају на идентичан начин исте здравствене дисфункције и не опходе се према њима истоветно. Разлике се појављују и у истим културама и друштвима у различитим историјским периодима (шире у Петровић, 2012б). Утолико се такав модел разумевања инвалидности може тумачити као средство за стицање увида у различите форме социјалног искључивања у савременом друштву и у историјској перспективи, и једновременно као теоријска основа за осмишљавање политике и праксе за њихово сузбијање (Barnes, 2012).

О томе сведочи и низ истраживања различитих аспеката инвалидитета из поменутих теоријских визури која су иницирала разноврсне мере социјалне интервенције усмерене на растућу популацију особа са хендикепом, развијање нових сервиса социјалне подршке и социјалних услуга који омогућавају инклузију. Како се особа са инвалидитетом не посматра као пацијент и нефункционално биће, већ као грађанин, корисник, решења проблема се виде у променама у окружењу: у области архитектуре, животне средине, друштвених односа, политичких и социјалних ставова. Стога се заједници испоставља захтев да приликом планирања, покретања и осмишљавања прилагођавања окружења, као кључне консултанте ангажује особе са хендикепом. Осим тога, промена ставова се тумачи као веома битан корак у смањивању дискриминације и изолације особа са инвалидитетом. Укратко, у том приступу имплицитна је политизација социјалног и економског окружења, што омогућава политичку акцију за постизање социјалне промене у корист особа са

инвалидитетом. Другим речима, уместо прилагођавања ОСИ друштву, потребно је променити друштво како би инклузија била могућа. У том смислу, перцепција инвалидитета као социјалне неправде постала је кључно место у социјалном приступу. У фокусу су креатори социјалних политика (Handley, 2003: 112), при чему је маркирана шира друштвена одговорност за уклањање многобројних друштвених препрека које онемогућавају уживање једнаких права и могућности да се води самосталан живот.

Ослоњена на основне концепте класичне теорије социјалног конструктивизма, Гофманово изучавање стигматизације (Goffman, 2009), те Бекерово поимање девијантности, као посебна струја социјалне теорије инвалидитета појављују се и тумачења која се фокусирају на културолошку и дискурзивну димензију тумачења инвалидитета (Earle, 2003). Етикетирање појединца настаје у контексту социјалне комуникације, у процесу у коме се производе значења која његови актери приписују једни другима, као и одређеним друштвеним групама. Друштвени свет људи поимају кроз филтер тако створених значења у којима је унапред дефинисана норма доброг, лошег, и надасве норма нормалног, утемељена на предвидљивости установљеној у међусобној социјалној интеракцији. Отуда се „значење девијантности и нормалности суштински [...] лоцира у флексибилне границе друштвено структурисане реалности: морална значења су конституисана и дефинисана увек унутар одређеног друштвеног и културног контекста или окружења“ (Jugović, 2008, str. 7). Другим речима, рационализација претпостављене инфериорности и стигматизација ОСИ одвија се кроз склоност „да приписујемо многобројне недостатке на основу неког основног недостатка“ (Goffman, 2009: 17).

Преведено на ситуацију социјалне позиције особа са инвалидитетом, значило би да се таква особа осим ношења са здравственим ограничењима изазваним основном болешћу, повредом, нужно суочава и са приписаним „неспособностима“ у социјалном окружењу, чији прави основ лежи у значењима створеним у комуникацији успостављеној у социјалном миљеу. Јер, „док је прво оштећење [...] на неки начин дата чињеница (одређена објективност), дотле је ово друго, споља наметнуто, генерисано перцепцијом и приписаним значењем различитости од стране окружења“ (Mihailović, 2001: 122).

Дискредитујуће праксе у опхођењу с инвалидитетом видљиве су и у дискурсу о инвалидитету, језику (Петровић, 2007), културним

представама и стереотипима, јасно испољене у књижевним, позоришним и филмским репрезентацијама ОСИ (Handley, 2003: 112; Shakespeare, 1994). Хендли као типичан пример наводи управо концептуализацију инвалидитета кроз монолитне и погрдне термине.

Дакле, социјални конструктивисти инсистирају на томе да је инвалидитет неутрална структура, која није независна од сазнаваоца, од онога ко инвалидитет опажа и приписује му одређена значења и одређене вредности (Anastasiou, Kauffman, 2011). Управо супротно, инвалидитет се конструише у социјалном контексту и најдиректнији је његов одраз. С обзором на то, инвалидитет јесте арбитарна социјална творевина, која варира у времену и простору, директно зависећи од вредности и културних претпоставки. Конструисање се одвија захваљујући јавним политикама и представницима професија кључних за наметање доминантних значења / вредновања/ категоризација. Инвалидитет постоји тек када је опажен и као такав именован од других. Процеси етикетирања и разврставања пружају легитимитет друштвеној контроли, шаљући поруку стигматизованима да су проблем, да их није лако уклопити у друштво. Тако, етикетирати човека као лице с менталном ретардацијом подразумева баратање конструктом који се налази у главама процењивача (Lea, 1988: 63, према Anastasiou, Kauffman, 2011: 372), али и и низ последица по тако означено лице (промене у школовању, раздвајање од вршњачке групе и сл).

Поменуте теоријске перспективе, био-медицинску и социјалну, добро сажима следеће становиште: „био-медицински модели посматрају особу као дефектно биће које је ограничено у својим способностима да спроводи своју друштвену улогу. [...] особа са инвалидитетом се описује као лице које зависи од специјалисте, установа и (заштитничких) политика. У првом случају, проблем почива на индивидуалном нивоу и у теоретском домену личне трагедије. У другом случају (социјални модел), почива на факторима средине, у социјалном и политичком контексту, а у теоретском домену социјалне неједнакости“ (Ravaud, 2001: 67, 68).

Поједностављена сумирања кључних особености представљених теоријских приступа могу бити изражена кроз низ дихотомија које представљају кључне коцепте кроз којих је сагледаван инвалидитет: пацијент – корисник; лична трагедија – социјалне неједнакости; усмереност на рехабилитацију и лечење – усмереност на промену услова у окружењу који онемогућавају партиципацију; у раду са особама са инвалидитетом признаје се искључиво стручност професионалаца који нису ОСИ – признавање стручности и искуства самих особа са инвалидитетом;

милосрђе – остваривање права; институционални смештај – самостални живот/подршка локалне заједнице; социјално старање – подршка и асистенција; услуге којима руководе про-фесионалци – услуге засноване на потребама корисника и контролисане од стране корисника; изолација и социјална искљученост – партиципација и пуна инклузија итд.

Премда поменуте дихотомије треба сагледати превасходно као аналитичке алате, ипак треба рећи да су оваква поједностављивања у изучавању инвалидитета довела до покретања низа дебата представника различитих теоријских визура.

Мултипарадигматски (холистички) теоријски приступ

И премда се студије инвалидитета претежно заснивају на представљеним теоријским приступима (која исходују различитим јавним политикама усмереним на популацију ОСИ), треба рећи да постоје покушаји да се ове две перспективе помире кроз мултипарадигматски приступ. Таква становишта најчешће бивају означена као биопсихосоцијална теорија инвалидитета, и она се наслања на један важан документ Светске здравствене организације. Наиме, Светска здравствена организација је понудила могући оквир за дефиницију и класификацију инвалидитета и истовремену анализу укупних контекстуалних фактора за разумевање инвалидитета, попут: продуката и технологије; природне околине и људском интервенцијом измењене околине; подршке и социјалних односа, ставова, вредности и убеђења; служби, система и политика (WHO, 2001). У такво тумачење инвалидитета се укључује социјална перспектива и признају се социјалне препреке, но социјална дисфункција се посматра као последица настала у садејству с трајним телесним, сензорним или когнитивним оштећењима појединца.

Прихватајући ово полазиште, представници биопсихосоцијалног модела тврде да је инвалидитет негативни аспект интеракције између особе са инвалидитетом, њеног здравственог стања и контекстуалних фактора (Cucić, 2001; Imrie, 2004; Nagi, 1991; Verbrugge & Jette, 1994; WHO, 2001).

Другим речима, из разних разлога нарушено здравствено стање са последицама у виду оштећења доводи до низа промена у активностима особе, што резултира променом у партиципацији у различитим аспектима живота, поготово уколико не постоји адекватна адаптација срединских фактора.

На степен и карактер последица нарушеног здравља делују како лични тако и средински фактори (фактори околине). Лични фактори представљају читав збир карактеристика појединца: од социодемографских (пол, узраст, образовање, социјално порекло), психолошких (тип карактера, начин савладавања стреса, навике, ставови, вредносна оријентација), до оних чије је порекло у животном искуству појединца. У факторе околине убрајају се околности у најближем окружењу (подршка породице, односи у породици), затим у другим неформалним групама (тип и карактер неформалних веза у примарним друштвеним групама, попут пријатељским, суседским), физички услови у средини, те околности у професионалном окружењу и начину уређења државе у аспектима који су од значаја за особе са инвалидитетом (политички аспект).

Сличан приступ заступа и познати амерички теоретичар Наги (Saad Nagi), по коме се често и назива предложени модел проучавања инвалидности. Тај приступ је доживео јавну промоцију и популарност након што је Институт за медицину америчке академије наука, предложио поменути модел као теоријско полазиште дискусије о превенцији инвалидитета (Cucić, 2001: 13; Verbrugge, Jette, 1994: 2). Према Нагију, „инвалидитет није само органско, него и социјално нефункционисање. То је неспособност или ограничење у обављавању друштвено дефинисаних улога које се од појединца очекују унутар социокултурног и физичког окружења“ (1991: 315). У Нагијевом моделу помињу се четири фазе у настанку и третману инвалидитета: I акутна патологија, за коју је карактеристичан поремећај или потпуни прекид у процесима организма и напор да се поново успостави његово функционисање; II фаза оштећења, која се карактерише анатомском, физиолошком, менталном или емоционалном дисфункционалношћу или губитком; III фаза функционалног ограничења карактерише се увидом у спреченост да особа извршава одређене уобичајене активности; IV фаза представља трајна ограничења индивидуе у извршењу социјалних улога и савладавању физичке околине, као и покушај адаптације срединских фактора.

Користећи Нагијев модел као основно полазиште, неки аутори уводе низ других значајних параметара важних за тумачење обрасца настанка инвалидитета (Verbrugge & Jette, 1994: 4), који потврђују међусобно прожимање дисфункционалности организма, психо-социјалних фактора, као и многобројних чинилаца из непосредног и ширег социјалног окружења који одређују позицију лица са инвалидитетом у заједници

(структурне модификације окружења /приступачност свих социјалних ресурса, здравствено и социјално осигурање, развијеност социјалних сервиса подршке, нормативи који уређују однос заједнице према ОСИ, спречавају дискриминацију при запошљавању, итд).

***

Последњих година поново се интензивирају теоријски спорови око тумачења инвалидитета (Anastasiou, Kauffman, 2013). У новијим расправама појављују се критике социјалног модела инвалидитета, поготову оног радикалног, у коме је феномен протумачен готово искључиво као производ социјалне конструкције значења насталих у одређеном друштвеном и културном простору. Без обзира да ли је инвалидитет перципиран као израз конкретне социјалне и економске структуре или комуникације у одређеном социо-културном миљеу, чињеница да је сагледан потпуно независно од телесне/сензорне/менталне дисфункције, повод је за критике. Притом, аргументација је различита, но замерке се добрим делом упућују на једностраност и неоправдано хипостазирања социјалних аспеката инвалидитета, као и на својеврсну политизацију таквог становишта.

Каткад се у критикама минимизира значај структуралних фактора који производе суштинску неједнакост особа са инвалидитетом у заједници. До крајњих консеквенци изведене реплике на социјалноконструктивистичку перцепцију инвалидитета воде до става да упркос уклањању баријера у друштвеном окружењу, здравствени проблем остаје као трајна чињеница, коју никаква социјална интервенција не може променити. Постоје и становишта да су такве критике неоправдане, будући да треба разлучити методолошку дистинкцију, на којој инсистирају заговорници социјалног модела, од онтолошке равни, која подразумева да су биолошки и социјални аспекти интегрисани у искуству особа са инвалидитетом. Какогод, чињеница је да су неки ранији заговорници тзв. социјалног модела постали његови данашњи критичари, као и да се још увек јављају покушаји ширег теоријског образлагања и оправдања мултипарадигматског модела за разумевање инвалидитета који почивају на класификацији инвалидитета коју је предложила Светска здравствена организација.

Неке критике узимају у обзир да једнаку штету тумачењу инвалидитета наносе и натуралистичке концепције које се фокусирају на биолошке и медицинске аспекте овог феномена, налазећи да је телесно

оштећење искључиви и одређујући разлог друштвене позиције ОСИ, негирајући дијалектичко преплитање биолошког и друштвеног (Imrie, 2004).

Позивајући се на холистичко разумевање појединца, критичари истичу да увођење у расправу биолошке, психолошке и културолошке димензије инвалидитета помаже да искуство инвалидитета буде целовито протумачено (Anastasiou, Kauffman, 2013, Lang, 2001; Handley, 2003; Imrie, 2004).

Постојеће дебате само учвршћују уверење да је њихов смислен исход повезивање различитих перспектива при покушају да се објасни и разуме сложена природа инвалидитета, као и да на таквим увидима треба засновати промену социјалних пракси које производе неједнакости. Будући да се нарушена функционалност организма (телесна, сензорна или ментална) не може порећи као битан фактор у искуству лица са инвалидитетом, фокус мора бити на укључивању тог искуства при тумачењу друштвено-културних односа и процеса важних за живот с инвалидитетом у заједници (Imrie, 2004). Такве увиде потребно је допунити сагледавањем институционализованих одговора друштва на инвалидитет.

Важан моменат у тумачењу инвалидитета јесте истраживање социјалног положаја особа са инвалидитетом као групе и том приликом, препознавање околности да се припадност заједници ових лица укршта са припадношћу другим друштвеним групама (класним, родним, етничким) што потенцијално може бити извор социјалних неједнакости важних за тумачење социјално посредованих последица нарушене функционалности организма.

Напоследку, значајно је истаћи да је неприхватљива опаска појединих критичара да на пољу студија инвалидности нема места за истраживаче који немају лично искуство инвалидитета. Напротив, сматрамо да теоријске и методолошке компетенције, нарочито у области социологије, препоручују истраживаче који могу на темељима сазнања из струке изучавати тај феномен. Међутим, ваља назначити одређене, пре свега, методолошке тешкоћа које их чекају на склиском пољу емпиријских истраживања инвалидитета.

Први проблем с којим се истраживач мора суочити јесте избор између многобројних одређења инвалидитета, односно особа са

инвалидитетом. Поставља се питање на пример, да ли ће под таквим особама бити подразумевана: лица која имају признат статус ОСИ у некој заједници; било која особа која има одређено телесно или какво друго функционално и трајно оштећење организма, али ни на који начин не осећа јаз између властитих капацитета/ограничења и социјалног окружења; или искључиво особа која због тог јаза јесте у неједнакој позицији у односу на особе типичних телесних/сензорних/менталних карактеристика. Ако се у дискусију уведе и питање идентитета особе са инвалидитетом (односно питање да ли је трајно функционално оштећење део властитог поимања сопства код ових лица) проблем постаје још замршенији. У вези с реченим поставља се и проблем избора репрезентативних јединица посматрања у емпиријском проучавању инвалидитета, ма коју истраживачку стратегију изабрали (квантитативну или квалитативну).

На који год начин разрешили претходна питања, као проблем који следи, јесте питање операционалног одређења инвалидитета. Тај проблем посебно је изражен онда када се као суштинске димензије самог концепта инвалидитета у обзир узимају биолошка, социјална и културолошка димензија; другим речима као методолошка тешкоћа се појављује дефинисање сета индикатора којим је у једном истраживању могуће емпиријски утврдити кохерентну слику предмета истраживања. Ова фаза посебну тежину добија уколико се у обзир узима и чињеница да је инвалидитет релациони концепт. Ако се подразумева да инвалидитет није само трајно телесно оштећење, него и својеврсни сусрет биолошких потенцијала са физичким и социјалним, коначно и културним окружењем створеним за мање-више особе типичних функционалних карактеристика, листа индикатора постаје још шири и комплекснија.

Премда се поменути методолошким тешкоћама у покушају емпиријског истраживања инвалидитета ни изблиза не исцрљује листа деликатних одлука коју истраживачи морају донети (в. више у Grönvik, 2007), сматрамо да речено у довољној мери илуструје деликатност поља проучавања. Притом, то може бити разлог више да овој теми социологија посвети дужну пажњу. Мотив за посвећивање, поред изазова сазнајне природе, јесте и тај што социјалне политике у области инвалидитета, ваља засновати на темељу научно утврђених чињеница. Само на таквим знањима могуће је планирати мере које ће допринети уклањању видљивих и невидљивих баријера у социјалном окружењу, самим тим пуноправном грађанству особа са инвалидитеом, професионалном и најширем социјалном активизму, који подразумева једнакост у приступу расположивим социјалним ресурсима.

ЛИТЕРАТУРА

Abberley, P. (1987). The concept of oppression and the development of a social theory of disability. *Disability, Handicap and Society* 2: 5–20.

Anastasiou, D., Kauffman, J., M. (2011). A Social Constructionist Approach to Disability: Implications for Special Education. *Journal of Teacher Education*, 63: 237–244.

Anastasiou, D., Kauffman, J., M. (2013). The Social Model of Disability: Dichotomy between Impairment and Disability. *Journal of Medicine and Philosophy*, 38: 441–459.

Barnartt, Sh. (2005). Report of the ASA Committee on the Status of Persons with Disabilities (PWD). January, 2005. (доступно на: <http://www.asanet.org/sites/default/files/savvy/images/asa/docs/pdf/Disabilities%20Status%20Committee%20Report%202005.pdf>)

Barnes, C. (1991). Disabled People in Britain and Discrimination: A case for anti-discrimination legislation (Chapter 2). доступно на: <http://disability-studies.leeds.ac.uk/files/library/Barnes-disabled-people-and-discrim-ch2.pdf>

Barnes, C., Oliver, M. (1993). Disability: A Sociological Phenomenon Ignored by Sociologists (доступно на: <http://pf7d7vi404s1dxh27mla5569.wpengine.netdna-cdn.com/files/library/Barnes-soc-phenomenon.pdf>).

Barnes, C. (1997). A Legacy of Oppression: A History of Disability in Western Culture. In L. Barton and M. Oliver (ed), *Disability Studies: Past Present and Future*, 3–24. Leeds: The Disability Press (доступно на <http://disability-studies.leeds.ac.uk/files/library/Barnes-chap1.pdf>)

Barnes, C. (2012). The Social Model of Disability: Valuable or Irrelevant? In Watson, N. Roulstone, A. and Thomas, C. *The Routledge Handbook of Disability Studies*, 12–29. London: Routledge.

Berger, P.L. i Luckmann, T. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.

Cucić, V. [ur] (2001). *Osobe sa invaliditetom i okruženje*. Beograd: CPA

Earle, S. (2003). Disability and stigma: an unequal life. *Speech & Language Therapy in Practice*: 21–22.

Evropska komisija (2010). Saopštenje komisije upućeno Evropskom Parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona – Evropska strategija za osobe sa invaliditetom 2010-2020: obnovljeno opredeljenje za Evropu bez prepreka – SEC(2010) 1323 – SEC(2010) 1324 (доступно на: http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_Evropska%20strategija%20za%20osobe%20sa%20invaliditetom%202010-2020.pdf).

Ferguson, M. Ph., Nusbaum, E. (2012). *Disability Studies: What Is It?*

What Difference Does It Make? Research & Practice for Persons with Severe Disabilities, 37(2): 70–80.

Finkelstein, V. (1996). Modelling Disability. (доступно на: <http://pf-7d7vi404s1dxh27mla5569.wpengine.netdna-cdn.com/files/library/finkelstein-modelling-disability.pdf>).

Fisher, P., Goodley, D. (2007). The linear medical model of disability: mothers of disabled babies resist with counter-narratives. *Sociology of Health & Illness*, 29(1): 66–81.

Fried, L., P. et al. (2004). Untangling the Concepts of Disability, Frailty, and Comorbidity: Implications for Improved Targeting and Care. *Journal of Gerontology: Medical Sciences*, 59(3): 255–263.

Fuko, M. (1980). *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.

Gofman, E. (2009). *Stigma: zabeležke o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Grönvik, L. (2007). Definitions of Disability in Social Sciences. Methodological Perspectives. Digital Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Social Sciences 29. (доступно на: <https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:170048/FULLTEXT01.pdf>)

Handley, P. (2003). Theorising Disability: Beyond 'Common Sense'. *Politics* 23(2): 109–118.

Hunt, P. (1966). *Stigma: The Experience of Disability*. London: Geoffrey Chapman.

Imrie, P (2004). Demystifying disability: a review of the International Classification of Functioning, Disability and Health. *Sociology of Health & Illness*, 26 (3): 287–305.

Jugović, A. (2008). Stigmatizacija kao društveni proces. *Temida* 2: 5–20.

Lang, R. (2001). The Development and Critique of the Social model of Disability. University of East Anglia (доступно на: http://www.ucl.ac.uk/lc-ccr/lccstaff/raymond-lang/DEVELOPMENT_AND_CRITIQUE_OF_THE_SOCIAL_MODEL_OF_D.pdf).

Ljubičić, M. (2015). *O neuračunljivosti: sociološka studija*. Beograd : Dosije studio.

Марковић, М., М. (2014). *Особе са инвалидитетом у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.

Mihailović, S. i dr. (2001). Osobe sa invaliditetom u civilnom društvu, u V. Cucić urednik, *Osobe sa invaliditetom i okruženje*, 121–168. Beograd: CPA.

Nagi S. Z. (1991). Disability concepts revisited: implications for prevention. *Disability in America: Toward a National Agenda for Prevention*, 309–327. Washington, DC: Institute of Medicine; National Academy Press.

Oliver, M. (1990). *The Politics of Disablement*. Basingstoke: MacMillan.

Oliver, M. (1996). *Understanding Disability: From Theory to Practice*.

Basingstoke: MacMillan.

Petrović, J. (2007). Odnos društva prema invalidima u Srbiji – studija slučaja, doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Петровић, Ј. (2007). Језик инвалидности и доминантни теоријски оквири проучавања као индикатор социјалног положаја особа са инвалидитетом. Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини XXXVI: 259–270.

Petrović, J., Zaharijevski, D. (2011). Social status of People with disabilities in Serbia. U Z. Leutar (ur.), Socijalni rad i borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti – profesionalna usmjerenost zaštititi i promicanju ljudskih prava, 321–336. Zagreb: Zaklada Marija De Mattias.

Петровић, Ј. (2012а). Друштвени положај особа са инвалидитетом у Србији: између дискриминације и интеграције – студија случаја (резултати социолошког истраживања). У Ј. Тркуља, Б. Ракић и Д. Татић ур., Забрана дискриминације особа са инвалидитетом, 157–177. Београд: Службени гласник.

Петровић, Ј. (2012 б) Преглед односа друштва према особама са инвалидитетом кроз историју. Teme XXXVI(2): 865–886.

Ravaud, J., F. (2001). Vers un Modèle Social du Handicap: L'influence des Organisations Internationales et des Mouvements de Personnes Handicapées. In Riedmatten, R. (ed.), Cahiers Médico-sociaux, 55–68. Genève: Edition Médécine et Hygiène.

РЗС (2013). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Инвалидитет. Подаци по општинама и градовима. Београд: Републички завод за статистику Србије.

Shakespeare, T. (1994). Cultural Representations of Disabled People. Disability and Society 9(3): 283–301.

Thomas, C. (2004). How is disability understood? An examination of sociological approaches Disability & Society, 19(6): 569–583.

Verbrugge, L.M., Jette, A. M. (1994). The disablement process. Sm. Sci. Med 38(1): 1–14.

Pešić, V. (2006). Evropska unija i osobe sa invaliditetom. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung; Narodna kancelarija predsednika Republike Srbije.

World Health Organization [WHO] (2001). International Classification of Functioning, Disability and Health. Geneva: World Health Organization (доступно на: <http://unstats.un.org/unsd/disability/pdfs/ac.81-b4.pdf>).

World Health Organization, World Bank [WHO, WB] (2011). World report on disability 2011. (доступно на: http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report.pdf).

Jasmina Petrović
University of Niš, Faculty of Philosophy
Serbia

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES
TO STUDYING DISABILITY: EXAMINATION OF THE MOST WIDE-
SPREAD PERSPECTIVES AND LATEST DEBATES**

Summary: *The text presents the social background of the phenomenon of disability and the need to have its study established as a relevant subject in sociology. The paper also considers the argumentation which is utilized by various theoretical and methodological perspectives in the interpretation of disability, as well as the debates led between them. The focus is on two dominant models of interpreting disability, popularly called: biomedical and social model, as well as the new attempts at integrating them for the purpose of grasping this complex phenomenon.*

Key words: *disability, biomedical model of interpreting disability, social model of interpreting disability, holistic approach, social inequalities*

ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ И КВАЛИТЕТ ЖИВОТА МАТУРАНАТА ГАЦКА

Сажетак: У раду се анализира како (не)задовољење људских потреба, с обзиром на личне аспирације и објективне могућности, утиче на квалитет живота гатачких матураната. Квалитет живота се креће од пуког преживљавања (отежано задовољење егзистенцијалних потреба), преко просјечно квалитетног (гдје је велики број потреба задовољен, али нису све, јер је тешко задовољити оне које су високо рангиране у хијерархијској структури потреба) до истински испуњеног високо квалитетног живота, који подразумијева задовољење разноврсних потреба и самоактуализацију појединца. Резултати истраживања показују да матуранти Гацка немају висок квалитет живота.

Кључне ријечи: квалитет живота, људске потребе, матуранти

Квалитет живота је практично свакодневна тема о којој се полемише. Постоје различита одређења квалитета живота, јер се он може сагледати из више димензија, па ће се тако са медицинског аспекта квалитет живота огледати у здрављу човјека, за екологе ће то бити заштићена природа (чиста вода, ваздух, земља), за филозофе живот у складу са моралом и људским вриједностима, за економисту материјално богатство, а за социологе квалитет живота се манифестује у складним друштвеним односима, разноврсној комуникацији и свестраном задовољењу различитих људских потреба укључујући оне вишег ранга. У раду полазимо од хипотетичког става да квалитет живота представља субјективно доживљавање властитог живота одређено објективним околностима које утичу на могућност задовољења разноврсних потреба.

ПОЈАМ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА

Расправе о квалитету живота сежу у далеку прошлост, почевши од Платонових и Аристотелових идеја о еудемонији, преко економских истраживања животног стандарда, према којим квалитет живота умногоме зависи од извора прихода које човјек или његова породица остварује, затим еколошких испитивања у вези са проблемима животне средине. Социолошки аспект истраживања указује да концепт квалитета живота обухвата свеукупну добробит унутар друштва, које треба пружити могућност појединцу да задовољи разноврсне људске потребе и субјективну димензију, односно осјећај среће, задовољства и испуњености.

По Коковићу квалитет живота се не подстиче новим повећањем обима производње већ само њеним остваривањем у свакодневном животу у функцији аутентичних потреба (Коковић, 1989: 64). Марковић квалитет живота одређује као подмиривање потреба у одређеним друштвеним условима са осјећањем задовољства што се на начин и у одређеном обиму потребе подмирују у оквиру дате вриједносне оријентације (Марковић, 1992: 107). Цифрић квалитет живота одређује као степен задовољења човјекових потреба с обзиром на његове аспирације и објективне могућности (Цифрић, 1989: 74). Квалитет живота је свакако друштвено условљен, али је он и нешто индивидуално и варира од појединца до појединца, јер почива на комбинацији генетских диспозиција и зависи од специфичних повољних услова и од личне воље појединца да упозна себе и научи све што треба да би себе остварио (Марковић, 2004: 10). Такође, квалитет живота зависи и од квалитета људских односа. За квалитетан живот неопходно је да људски односи буду испуњени љубављу и топлином, да не буду само засновани на интересу. Квалитетан живот је онај облик живота који задовољава индивидуалне и социјалне потребе човјека и друштвених група (Аврамовић, 2004: 13).

Узимајући у обзир постојећа сазнања, у раду заступамо став да цјеловито разумијевање концепта квалитета живота подразумева комбинацију објективних и субјективних показатеља, односно, захтијева знање о томе како објективни услови утичу на задовољство животом појединца. За исправну интерпретацију објективних индикатора потребно је сазнање о искуственим димензијама појединца и ономе што они сматрају битним. Објективни показатељи одражавају објективна стања и промјене независно од личних евалуација, а субјективни показатељи наглашавају индивидуалну перцепцију и евалуацију спољашњих услова те

показују до ког нивоа су испуњена лична очекивања. Основне димензије квалитета живота које су условљене задовољењем одговарајућих потреба и које ћемо анализирати у овом раду су:

- тјелесно благостање / здравље и друге физиолошке потребе,
- материјално благостање / потреба материјално богатство,
- социјално благостање / потреба припадања заједници и сигурност,
- продуктивно благостање / потреба за радом,
- емоционално благостање / љубав, породица,
- друштвено благостање / права, углед,
- слободно вријеме / разонода,
- субјективна димензија (осјећај задовољства) / самоактуализација.

ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ

Одређења квалитета живота садрже одредницу задовољења потреба. Сходно томе намеће се питање шта су потребе уопште, као и шта су људске потребе, како се могу класификовати и од чега зависи њихово задовољење. Потребе су основни покретачи развоја и настанка друштва. Оне човјека усмјеравају према одређеним објектима и условима, па се означавају као позитивне силе. Не постоји потреба без циља нити циљ без потребе (Куљић, 2002: 91). А, када потребе одбијају човјека од извијесних услова или објеката одређују се као негативне силе. Потреба је увијек тежња за нечим. Често се идентификује са недостатком, а њено задовољење попуњавањем тог недостатка (Божовић, 1989: 58). Потребе представљају скуп динамичких снага унутар појединца или групе које својим присуством чине неопходним да се нешто испуни, оствари, покрене, покуша. (Шијаковић, 2008: 73). Поред овог субјективног одређења, треба напоменути да су потребе и објективне, друштвено условљене одређеним начином живота, детерминисане су развојем друштва и друштвеним односима.

Људске потребе указују на ослобођење човјека од његовог сировог природног стања. Сва жива бића имају одређене потребе, али човјек једини има културне потребе којима се остварује као биће различито од свих осталих и као јединствена личност у свом друштвеном и културном окружењу. Потребе су онтолошки чинилац човјека нужан за одржавање, али и потребан за осмишљавање човјекове егзистенције. Човјек је једини у стању да у условима оскудне егзистенције може преферирати потребе виших вриједности на рачун нижих виталних потреба. Његове потребе се стално развијају и осмишљавају.

Различити приступи у одређењу потреба узроковали су различите критеријуме за њихову класификацију. Издвојила су се два доминантна приступа људским потребама: дескриптивно аналитички (потребе се класификују према одређеним критеријумима, обично према степену нужности потреба за људско опстајање) и разматрање потреба у поларности једних према другим, односно прављење разлике између правих, истинских, радикалних потреба и лажних, вјештачких, масовних индустријских потреба (в. Божовић, 1989: 61). Праве потребе подразумијевају потребе ослобођења човјека као самосвојне личности, а лажне потребе су оне које настају у отуђеној људској егзистенцији.

Многи теоретичари су класификовали људске потребе. А, у овоме раду доводимо у везу класификацију потреба по Маслоу, Фрому и Хелеровој са концептом квалитета живота. Свакако да је једна од најопштијих класификација и хијерархија потреба она коју је извршио Абрахам Маслоу. Маслоу је сматрао да су човјекове потребе урођене, да егзистирају и остварују се по узлазној линији. Његова хијерархија потреба (од нижих ка вишим) приказује се у виду пирамиде:

1. физиолошке потребе (за водом, храном, сексом),
2. потребе за сигурношћу (нпр. потреба за безбједношћу, поретком),
3. потребе за припадањем и љубављу (нпр. припадност својој групи, потреба човјека да воли и буде вољен),
4. потребе за угледом (нпр. престиж, успјех, статус, власт, самопоштовање),
5. потребе за афирмацијом - жеља за самоостваривањем (Куљић, 2002: 96).

По мишљењу Маслоуа, задовољење потреба се одвија постепено, набројаним редом. Након задовољења физиолошких потреба, потреба за сигурношћу постаје примарна. Задовољење потреба на прва два нивоа неопходан је услов за задовољење на осталим нивоима (Маслоу, 1982: 101). Међутим, Маслоу наводи и следеће: „Иако је, опште узев, тачно да на потребе вишег реда прелазимо тек пошто смо подмирили ниже потребе, ипак се може уочити феномен да када се једном достигне виши ниво потреба, вриједности и укуса који иду заједно са њима, онда оне могу да постану аутономне и више не зависе од подмирења нижих потреба“ (Маслоу, 1982: 126). Он жели да укаже да је човјек специфично живо биће, једино које његује културне потребе, коме су љубав, пријатељство, самоостварење идеали којима тежи.

Према Фромовој класификацији постоји пет типова људских

потреба: за везаношћу, стваралаштвом, потреба да се буде личност, потреба човјека да буде признат и прихваћен и потреба за посједовањем одређеног погледа на свијет (Фром, 1971: 54). Он је трагао за потребама чије задовољење омогућава истинско људско бивствовање. Људске потребе произилазе из услова егзистенције, а задовољење инстинктивних потреба није довољно да човјека учини срећним (в.Божовић, 1989: 67). Аналогно Фромовим супротним оријентацијама људске карактерне структуре, издваја „потребе имати“ и „потребе бити“. Прве карактерише тежња за посједовањем, гомилањем ствари, порастом моћи над другим људима, а друге тежња за што интензивнијим, садржајнијим, смисаонијим бивствовањем и стваралаштвом као богатством људских односа (Марковић, 2004: 10).

Агнеш Хелер прави разлику између радикалних потреба које су квалитативне и лажних потреба, односно издваја егзистенцијалне потребе засноване на нагону за самоодржањем и праве људске потребе, које нису директно засноване на нагонима (в. Куљић, 2002: 101). Човјек производи и када је слободан од биолошких потреба и тек тада истински производи. Она анализира потребе као вриједносне категорије чиме указује на њихову суштинску повезаност. Вриједности су универзалне категорије друштвене онтологије, а интереси су само категорије отуђеног друштва и они престају да постоје у друштву без класа. Радикалне потребе се не могу остварити у отуђеном друштву. Право богатство представља самодјелатност индивидуе у слободном времену. Производња ствара нове потребе, али највиши предмет човјекове потребе треба бити други човјек. Степен хуманизовања људских потреба мјери се тиме колико је човјек постао циљ, највиши предмет потребе другог човјека (в. Хелер, 1981: 105).

ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ КАО ДЕТЕРМИНАНТА КВАЛИТЕТА ЖИВОТА

Квалитет живота непосредно је повезан са могућношћу појединца или друштвене групе да задовоље своје потребе. У том контексту квалитет живота подразумеива начин, обим и ниво на којем појединци или групе успијевају да задовоље своје индивидуалне и групне потребе, а који је у складу са њиховим вриједносним системом и прихваћеним нормама друштвеног дјеловања. Будући да су потребе хијерархијски структурисане, квалитет живота није једнодимензионалан него је вишедимензионалан феномен. Квалитетан живот зависи од остваривања социјалних, културних и потреба самоактуелизације, а не само егзистенцијалних, које

су предуслов за доживљавање виших потреба. Задовољење потреба води високом квалитету живота, а перманентно незадовољење потреба доводи до незадовољства животом.

Колико ће наш живот бити квалитетан, те какве су наше могућности да задовољимо сопствене потребе у великој мјери зависи од карактеристика друштва у којем живимо . Са друге стране, друштво одређује шта је то пожељан квалитет живота и која ће његова димензија превладати. Показатељ квалитета живота у једном друштву је степен развијености и разноврсности потреба његових припадника. Уколико у друштву постоје услови за формирање и реализацију многобројних потреба највећег броја његових припадника , може се рећи да је квалитет живота тог друштва веома висок. Највећи квалитет живота се постиже када човјек задовољи широку „лепезу“ разноврсних потреба и када је то задовољење праћено осјећањем пуноће, стваралачке моћи, велике блискости са другим људима и самоиспуњењем. У супротном, ако велики број припадника неког друштва највећи дио свог расположивог времена троши у настојању да задовољи само потребу за обезбјеђивањем основних услова и средстава за егзистенцију, онда се у том друштву може констатовати изузетно низак квалитет живота (Качавенда, 2004: 83). У присуству наметнутог начина понашања кроз прилагођавање свакодневници, уз задовољење искључиво основних егзистенцијалних потреба, човјек се осјећа неутемељеним, неоствареним и изгубљеним. А, губитак егзистенцијалне сигурности довео је до најнижег облика квалитета живота- преживљавања (Пушић, 2004: 262). Редукција многобројних и разноврсних потреба на оне најелементарније, најбољи је показатељ лошег квалитета живота. Уколико нису на високом нивоу задовољене све човјекове потребе и димензије његовог живота, али су многе од њих у задовољавајућој мјери остварене такво стање окарактерисаћемо као просјечан квалитет живота.

Присјетимо се Фромове дистинкције потреба на потребе „имати“ и „бити“. Зависно од вриједносне оријентације друштва, преферирају се једне или друге потребе. Ове двије тежње су обрнуто пропорционалне, јер што је више посједовања, као једне некрофилске, непродуктивне оријентације, утолико је мање бивствовања, биофилне, продуктивне оријентације. Висок квалитет живота гарантује задовољење потреба „бити“ као истинских, правих потреба, које се обезбјеђују љубављу према животу и стваралаштвом . Да би осигурао квалитетан живот, човјек мора да у све односе улази са љубављу, да улаже не очекујући добит и даје не очекујући ништа за узврат. Потребе имања су лажне потребе и

не обезбјеђују квалитетан живот човјеку. Човјек код кога доминирају вјештачке потребе, тежи за материјалним богатством, моћи и не води рачуна о смислу сопственог живота. Модерни човјек свијет посматра само у оквиру практичних циљева, корисности и потреба имања. Овакво стање Фром назива „патологијом нормалности“, управљености искључиво на ствари, на имање (в. Фром, 1980: 37).

КВАЛИТЕТ ЖИВОТА ГАТАЧКИХ МАТУРАНАТА

Гацко је општина у сјевероисточној Херцеговини. Према попису из 2013. У Гацку живи 9 734 становника. Становништво је запослено углавном у индустријском сектору, а много њих се бави и пољопривредом. Препознатљиво је по Термоелектрани и језеру Клиње, а у граду постоји Дом здравља, ОШ „Свети Сава“, СШЦ „Перо Слијепчевић“, вртић, Народна библиотека, Културно – спортски центар, два културно умјетничка друштва, неколико спортских клубова, аутобуска и полицијска станица, продавнице мјешовите робе. Иако Гацко спада у општине са највећим буџетом у Републици Српској, то не утиче много на изглед градског подручја, јер се улаже углавном у изградњу сеоске инфраструктуре. У Гацку нема ниједна високошколска установа, па су млади људи принуђени да послије завршетка средње школе одлазе у друге градове на студије. Међутим, то не представља једини проблем за њих. Неријетко се може чути како се они жале на недостатак објеката за младе, што значајно утиче на квалитет њиховог слободног времена. А већ више од годину дана, Гацко нема ниједан хотел.

Матуранти представљају посебну друштвену групу која је интегрални дио друштва. Они су један од најпродуктивнијих сегмената популације, а на њиховом стваралаштву се заснива опстанак, напредак и будућност друштва. Као друштвеној групи, заједничка им је припадност одређеној генерацијској скупини, одговарајуће друштвене улоге и обрасци понашања. Друштвени развој и промјене узрокују успостављање другачијег погледа на појединца, његове потребе и понашање. Савремено друштво је посебно тешко за популацију младих јер су нестали бројни традиционални модели који су ранијим генерацијама давали стабилност и путоказе. Данас је нагласак на индивидуализацији и човјек ја све више упућен на самога себе.

Кратким истраживањем популације гатачких матураната на узорку од 140 испитаника (83 момка и 57 дјевојака) настојали смо испитати утицај потреба на квалитет њиховог живота, утврдити које потребе имају

велики значај за њих, којој су оријентацији више наклоњени: „имати“ или „бити“, да ли више цијене истинске или вјештачке потребе. Димензије квалитета живота и потребе које им одговарају анализирали смо помоћу анкетног упитника, а субјективну димензију осјећаја задовољства испитивали смо помоћу скале процјене. Од индикатора квалитета живота испитивали смо: тјелесно благостање, материјално, социјално, продуктивно, емоционално, друштвено благостање, слободно вријеме, субјективну димензију и самоостварење појединца.

Анализа података

Из добијених резултата истраживања створена је општа слика о утицају потреб на квалитет живота матураната. Стога ћемо кренути редом и анализирати поменуће димензије које утичу на укупни квалитет живота.

1. Тјелесно благостање / физиолошке потребе

Физиолошке потребе су основне потребе људске егзистенције. Укључују здравље особе, квалитет хране коју једе, квалитет воде коју пије, ваздуха који удише. Карактеристичне су за сва жива бића, али начин задовољења ових потреба код човјека је различит у односу на остала жива бића. Служе као канали за остале потребе и моћније су од њих. Ако су физиолошке потребе незадовољене све друге потребе се потискују, а могу и потпуно нестати. На питање: „Да ли постоји забринутост за физичко и ментално здравље?“ 130 матураната (92.86%) је одговорило да не постоји, а 10 (7.14%) да постоји. „Постоји ли у Вашем мјесту или ближем окружењу адекватна услуга здравствене заштите?“ Матуранти су одговорили: да у потпуности: 75 (53.57%), да дјелимично: 48 (34.28%), не никако: 17 (12.15%). „Да ли имате могућност набавке неопходних намирница за исхрану?“ Одговори: да у потпуности: 117 (83.57%), да дјелимично: 23 (16.42%), не никако: 0 (0%). „Сматрате ли да је ваздух који удишете чист?“ 18 (12.85%) матураната је одговорило: да свакако, не у потпуности: 95 (67.85%), не никако: 27 (19.28%). „Како бисте окарактерисали квалитет воде коју пијете?“ 78 матураната (55.71%) сматра да је одличан, 62 (44.28%) да је задовољавајући, а нема оних који сматрају да је веома лош. „Да ли сте задовољни квалитетом вашег сна?“ 110 (78.57%) је у потпуности задовољно, 28 (20%) није у потпуности, а 2 (1.42%) су потпуно незадовољна. „Колико је здравље битно за квалитетан живот?“ Сви матуранти 140 (100%) сматрају да је изузетно значајно. Ове потребе су код матураната задовољене на одговарајућем нивоу, па матуранти могу прећи на задовољење потреба следећег нивоа и квалитет

њиховог живота не можемо окарактерисати као преживљавање.

2. Материјално благостање / потреба стицања материјалног богатства

Економски показатељи од којих су у првом плану бруто домаћи производ и приходи које појединац остварује дуго су сматрани главним показатељима квалитета живота. Али показатељи утемељени на новцу пружају информације о материјалном благостању, међутим не говоре много о другим димензијама човјековог живота. Пораст материјалног благостања неког друштва не мора довести до бољег стандарда живота за све појединце. Данашње друштво намеће као доминантну потребу посједовање материјалног богатства, па млади нису задовољни сопственим животом уколико само имају шта јести. Они желе много више. У прилог томе говоре одговори на питања из упитника. „Како бисте описали Ваш породични приход?“ Одговори: далеко изнад просјека: 31 (22.14%), просјечан: 90 (64.28%), испод просјека: 19 (13.57%). „Колико се Ваших основних потреба уклапа у Ваш приход?“ Одговори: све: 69 (49.28%), већина: 52 (37.14%), мало њих: 19 (13.57%). „Колико је значајно финансијско благостање за квалитетан живот?“ Одговори: веома значајно: 127 (90.71%), дјелимично значајно: 13 (9.28%), а нема оних који сматрају да није значајно. „Сматрате ли да сте боље прихваћени у друштву ако имате више новца?“ Матуранти су одговорили: да свакако: 122 (87.14%), да дјелимично: 18 (12.85%), не: 0 (0%). Ова димензија најбоље указује на утицај друштва на хијерархију и значај потреба „имања“.

3. Социјално благостање / потреба припадања заједници, сигурност

Потреба за сигурношћу задовољава се у стабилној породици, а потом и у васпитно-образовним и професионалним установама и држави. Подразумијева стабилност, безбједност, заштиту. Потребно је обезбиједити одбрану од природних опасности и људског насиља. Сличне су физиолошким потребама, јер у случају њиховог незадовољења постају главне детерминанте понашања. Човјеков живот ће бити квалитетнији уколико је њихова егзистенција сигурна, предвидљива и ако је друштво засновано на законским нормама и не постоји могућност ратних сукоба. Слиједе питања и одговори матураната везани за ову димензију. „Да ли имате осјећај заједничке припадности групи вршњака?“ 85 матураната (60.71%) је одговорило да наравно, 51 (36.42%) да дјелимично, 4 (2.85%) не никако. „Осјећате ли се заштићено од стране чланова Ваше породице и пријатеља?“ 103 (73.57%) се осјећа потпуно заштићено, 33 (23.57%) дјелимично, а 4 (2.85%) се не осјећају заштићено. „Ступате ли лако у

контакте са другим људима?“ 64 матуранта (45.71%) су одговорила да увијек лако остварују контакте са другим људима, 43 (30.71%) да понекад, 33 (23.57%) не никад. „Вјерујете ли другим људима?“ 46 (32.85%) потпуно вјерују, 90 (64.28%) не вјерује у потпуности, 4 (2.85%) не вјерује никако. „Да ли се осјећате безбједно у Вашем мјесту?“ 116 (82.85%) се осјећа потпуно безбједно, 20 (14.28%) се не осјећа потпуно безбједним, 4 (2.85%) се уопште не осјећа безбједно. У Гацку нису у потпуности ишчезле традиционалне вриједности. За матуранте породица има велики значај и они се осјећају сигурно, тако да је задовољена ова димензија квалитета живота.

4.Продуктивно благостање / потреба за радом

Рад је у тијесној вези са људским потребама, а потребе настају из сопственог рада или рада других. Неопходан је како би се задовољиле основне егзистенцијалне потребе и темељ је у осмишљавању људске егзистенције. Потребе и рад се узајамно допуњују и подстичу. Једино је човјеков рад свјестан и сврсисходан, створио је човјека и узроковао потребу човјека за другим људима. Од тога како човјек ради (отуђено или ослобођено) и од тога како задовољава своје потребе (оскудно и једнострано или свестрано) зависи какав ће бити квалитет његовог живота. Рад постаје истинска потреба само онда када се његово обављање врши слободно без вањске присиле (Куљић, 1999: 60). Младост је формативно раздобље, а колике ће бити животне шансе младе особе зависи од њених личних предиспозиција, економских и социополитичких услова. А, несумњиво је и да образовање заузима важно мјесто у животу младих особа. Образовање представља темељ на основу кога млади стичу знање, вјештине и систем вриједности. На основу одговора испитаника, може се закључити да је евидентан утицај западног система вриједности и њиховог истицања значаја материјалног богатства. Губи се значај креативног, стваралачког рада кроз који се човјек самоостварује, а рад се углавном схвата као средство за стицање материјалног богатства. „Планирате ли наставити даље школовање?“ 111(79.2%) матураната је одговорило да планира, а 29 (20.71%) да не планира. „Који степен образовања желите завршити?“ Одговори: средњу школу: 29 (20.71%), основне студије: 67 (47.85%), мастер студије: 35 (25%), докторске студије: 9 (6.42%). „Колико је за квалитетан живот значајно да у будућности радите посао који волите?“ За 93 (66.42%) је веома значајно, за 32 (22.85%) је дјелимично значајно, а за 15 (10.71%) није значајно. „Коју од наведених могућности желите да Вам у будућности пружа радно мјесто?“ Одговори: високу зараду: 82 (58.57%), стално образовање и интелектуални напредак: 15 (10.71%), друштвени углед: 26 (18.57%), присутност у медијима: 17

(12.14%). Због свега наведеног може се закључити да ова димензија није потпуно задовољена код матураната Гацка.

5.Емоционално благостање / љубав, породица

С обзиром да за квалитетан живот није довољно само задовољење материјалних потреба, духовне потребе као што су љубав, пријатељство, осјећај припадности, имају велики значај. Љубав подразумијева склоп емоција, које узрокују задовољство и срећу, усмјерен ка другој личности, а човјек је друштвено биће и он не може сам, изолован од других достићи висок квалитет живота. Матуранти истичу изразиту емоционалност и блискост у релацијама са члановима породице. То нас наводи на констатацију да је љубав и даље једна од најдоминантнијих људских потреба коју и матуранти изузетно цијене. Слиједе питања и одговори матураната. „Колико су значајни добри породични односи за квалитетан живот?“ За 123 матуранта (87.85%) су изузетно значајни, за 15 (10.71%) су дјелимично значајни, а за 2 (1.42%) нису значајни. „Колико Вам је значајна емотивна подршка блиских особа?“ За 123 (87.85%) је изузетно значајна, за 14 (10%) дјелимично значајна, а 3 (2.14%) сматрају да није значајна. „Да ли радите на унапређењу добрих односа са Вашим пријатељима?“ 97 (69.28%) увијек настоје да унаприједи добре односе, 38 (27.14%) повремено, 5 (3.57%) не покушава. „Имате ли потребу да волите и будете вољени?“ 137 (97.85%) има увијек, 3 (2.14%) има повремено, а нема оних код којих ова потреба није изражена. С обзиром на одговоре закључујемо да је задовољена ова димензија квалитета живота, односно потребе које јој одговарају.

6.Друштвено благостање / права, углед

Потреба за угледом укључује престиж, статус, власт, самопоштовање које подразумијева осјећај властите вриједности и развијање позитивне слике о себи. Потреба за престижом се различито испољава у зависности од карактеристика одређеног друштва. Потреба за влашћу може бити у служби друштвено позитивних циљева, али може и одвести друштво у пропаст. Због тога је потребно имати мјере приликом изражавања жеље за контролисањем других особа или објеката. У локалној заједници појединци могу артикулисати оне потребе које су им заједничке, а које појединац не може сам задовољити. Локална заједница треба да води рачуна о правима својих грађана и она у великој мјери утиче на квалитет живота сваког појединца. Условима живота у Гаку и могућностима које Гацко може да пружи, матуранти нису у потпуности задовољни, па је ова димензија само дјелимично задовољена. То илуструју одговори

матураната. „Да ли сте задовољни условима живота у Вашем мјесту?“ 27 матураната (19.28%) је задовољно потпуно, 71 (50.71%) је просјечно задовољан, 42 (30%) су изразито незадовољни. „Да ли сте у Гацку доживјели неки облик дискриминације?“ 15 (10, 71%) константно доживљава, 56 (40%) понекад доживљава, 69 (49.28%) не доживљава никад. „Сматрате ли да су Ваша права заштићена?“ 70 матураната (50%) сматрају да су увијек заштићена, 55 (39.28%) да су понекад заштићена њихова права, а 14 (10%) да нису никад. „Колико Вам је битан друштвени углед?“ За 92 матуранта (65.71%) је изузетно битан, за 45 (32.14%) је дјелимично битан, а 3 матуранта (2.1%) сматрају да није уопште битан.

7. Слободно вријеме / разонода

За матуранте је нарочито битна димензија слободног времена и они имају изражену потребу за разонодом. Сви матуранти не обављају исте активности у слободно вријеме. Данас модерне технологије захватају све поре друштва, што се нарочито одражава на живот млађе популације. У прилог томе навешћемо резултате истраживања. „Шта најчешће радите у слободно вријеме?“ Одговори: читање: 5 (3.57%), гледање тв-а: 6 (4.28%), спорт: 15 (10.71%), телефон и интернет: 64 (45.71%), изласци и дружење: 50 (35.71%). „Да ли у Гацку има довољно садржаја да испуните Ваше слободно вријеме?“ 34 (24.28%) су одговорили да има, 65 (46.42%) да има само дјелимично, 41 (29.28%) данема уопште. „Колико сте задовољни квалитетом Вашег слободног времена?“ 52 матуранта (37.14%) су потпуно задовољна, 61 (43.57%) је дјелимично задовољан, 27 (19.28%) су незадовољни. „Колико је квалитетно проведено слободно вријеме битно за осјећај задовољства животом?“ За 86 матураната (61.42%) је јако битно, за 47 (33.57%) је дјелимично битно, а само 7 (5%) сматра да није битно. Можемо закључити да матуранти не проводе најквалитетније слободно вријеме, а при том им Гацко не нуди довољно садржаја да обогате квалитет слободног времена.

8. Субјективна димензија (осјећај задовољства) / самоактуализација

Једино људи исказују потребу за самоостварењем. Због тога потреба самоактуализације спада у ред највиших потреба, а њен смисао се може изразити ријечима да човјек барем приближно постане оно што може постати. Такав човјек је конструктиван, окренут сарадњи са другим људима. А, они који нису задовољили ову потребу, несретне су, деструктивне особе које нису задовољне властитим животом. Свако на различит начин тежи самоактуализацији (неко кроз одгајање дјеце, алтруистичку дјелатност, кроз рад, образовање, науку, умјетност, религију итд.). То ће зависити од

његовог васпитања, система вриједности, културе, друштвене ситуације, али и од индивидуално психолошких карактеристика и способности личности. Самоактуализација подразумијева остварење човјека као аутентичне личности. Самоостварење укључује креативност, слободу, осјећај испуњености и задовољства животом. Неријетко се матуранти препуштају рутини и не настоје да буду креативни у својим активностима. О томе свједоче и њихови одговори. „Да ли настојите да будете креативни у свему што радите?“ 32 матуранта (22.85%) настоје увијек, 77 (55%) понекад, 31 (22.14%) не настоји. „Колико је осјећај слободе важан за квалитетан живот?“ За 127 матураната (90.71%) је изузетно значајан, за 13 (9.28%) је дјелимично значајан, а нема оних који сматрају да није значајан. „Колико је за Вас значајно да се остварите као аутентична личност?“ 131 (93.57%) истиче да је изузетно значајно, 7 (5%) да је дјелимично значајно, а 2 (1.42%) да није значајно. „Како бисте окарактерисали квалитет Вашег живота?“ 42 (30%) сматрају да је висок, 79 (56.42%) да је просјечан, 17 (12.14%) да је низак, а 2 (1.42%) су свој живот окарактерисали као преживљавање. Субјективну димензију квалитета живота настојали смо испитати и помоћу скале процјене. Матуранти су оцјењивали поједине димензије њиховог живота. Имајући у виду просјечне оцјене којима су матуранти изразили задовољство животом можемо констатовати да је квалитет њиховог живота просјечан.

СКАЛА ПРОЦЈЕНЕ (СУБЈЕКТИВНА ДИМЕНЗИЈА КВАЛИТЕТА ЖИВОТА)

ДИМЕНЗИЈЕ	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	Просјечна
оцјена											
ЗДРАВЉЕ	-	-	6	4.28	4	2.85	33	23.57	97	69.28	4.57
ИСХРАНА	-	-	13	9.28	6	4.28	41	29.28	79	56.42	4.30
КВАЛИТЕТ ВОДЕ	-	-	-	-	-	-	63	45.00	77	55.00	4.55
КВАЛИТЕТ СНА	-	-	2	1.42	3	2.14	25	17.85	110	78.57	4.73
ФИНАНСИЈЕ	2	1.42	17	12.14	-	-	90	64.28	31	22.14	3.93
ПРИПАДНОСТ ЗАЈЕДНИЦИ	2	1.42	2	1.42	21	15.00	50	35.71	65	46.42	4.24
БЕЗБЈЕДНОСТ	-	-	4	2.85	11	7.85	9	6.42	116	82.85	4.69
ОБРАЗОВАЊЕ	-	-	6	4.28	28	20.00	42	30.00	64	45.71	4.17
МОГУЋНОСТ ЗАПОСЛЕЊА	14	10	25	17.85	34	24.28	35	25.00	32	22.85	3.32
ЉУБАВ	2	1.42	11	7.85	24	17.14	63	45.00	40	28.57	3.91
ПОРОДИЧНИ ОДНОСИ	4	2.85	7	5.00	21	15.00	36	25.71	72	51.42	4.17
ОДНОСИ СА ВРШЊАЦИМА	5	3.57	17	12.14	25	17.85	28	20.00	65	46.42	3.93
ЗАШТИТА ПРАВА	3	2.14	11	7.85	10	7.14	46	32.85	70	50.00	4.20
УГЛЕД	4	2.85	9	6.42	29	20.71	50	35.71	48	34.28	3.92
ЖИВОТНА СРЕДИНА	10	7.14	23	16.42	32	22.85	45	32.14	30	21.42	3.44
ОСЈЕЋАЈ СРЕЂЕ	2	1.42	5	3.57	36	25.71	55	39.28	42	30.00	3.92

9. Вјештачке потребе

Осврћући се на Фромову класификацију потреба на потребе „имати“ и „бити“ настојали смо утврдити којој оријентацији су матуранти више наклоњени и које потребе су нарочито значајне за њих. Слиједе питања и одговори матураната. „Које потребе имају већи значај за Вас?“ За 43 матуранта (30.71%) материјалне, за 25 (17.85%) духовне, а за 72 (51.42%) обје врсте подједнако. „Имате ли мобилни телефон и можете ли замислити живот без њега?“ 128 (91.42%) има и не може замислити живот без телефона, 12 (8, 57%) има, али није им нужно неопходан, а нема оних који не посједују мобилни. „Колико је могућност приступа интернету важна за квалитетан живот?“ Изузетно значајна је за 130 матураната (92.85%), дјелимично значајна за 10 (7.14%), а нема оних који сматрају да није значајна. „Колико Вам је важно да лијепо изгледате?“ За 123 матуранта (87.85%) је изузетно значајно, за 17 (12.14%) је дјелимично значајно, а нема одговора да није важно. „Да ли је значајно изградити препознатљив имиџ?“ 68 (48.57%) сматра да је изузетно значајно, 59 (42.14%) да је дјелимично значајно, а 13 (9.28%) да није значајно. „Да ли бисте промијенили неке недостатке на Вашем тијелу ако бисте били у прилици?“ 37 (26.42%) би то свакако учинило, 96 (68.57%) би можда, а 7 (5%) не би. „Да ли бисте новац радије потрошили на куповину одјеће или на посјету културним знаменитостима?“ 98 (70%) матураната би радије купило одјећу, а 42 (30%) би посјетила културне знаменитости.

ЗАКЉУЧАК

Потребе су онтолошки чинилац човјека нужен за одржавање и осмишљавање његове егзистенције. Оне имају хијерархијску структуру, а за високо квалитетан живот нужно је задовољити више потребе. Квалитет живота одређује се испитивањем димензија квалитета живота и потреба које им одговарају. Преферирање одређених потреба и оцјена квалитета живота зависи од карактеристика друштва и аспирација појединца.

Када је у питању квалитет живота младих људи, у раду се указује на неке значајне тенденције карактеристичне за савремено друштво у коме је присутна свеопшта деградација квалитета живота која се огледа у редукцији људских потреба на потребе материјалне природе. Или, како би то Фром рекао, свођење потреба „бити“ на потребе „имати“ што води лошем квалитету живота. Тако се млади човјек савременог доба нашао у једној парадоксалној ситуацији да никада није живио у већем изобиљу, никада није имао више материјалних добара, али,

исто тако, никад није био незадовољнији собом него данас. Да би се превазишла оваква апокалиптична слика савременог човјека и његовог обесмишљеног живота, неопходно је превазилажење идеје човјека као једнодимензионалног, конзументског, потрошачког бића једном новом хуманијом визијом, која ће по узору на Марксову идеју човјека богатог потребама подстицати развој свестране аутентичне личности.

На основу добијених резултата истраживања може се закључити следеће: гатачки матуранти немају услове за висок квалитет живота о чему свједоче оцјене животне средине и доживљај сопственог квалитета живота. Највећи проблем за њих представља недостатак објеката за младе као и осталих садржаја којима би испунили слободно вријеме. Мјесто им не обезбјеђује могућност даљег школовања, а присутна је и несигурност када је у питању могућност да у будућности добију посао. Матуранти имају изражене потребе за стицањем материјалног богатства и лијепим физичким изгледом, па вјештачке потребе играју важну улогу у њиховом животу. Због тога квалитет живота матураната Гацка можемо окарактерисати као просјечан. Попис људских потреба данас нема коначан број већ расте из дана у дан. То је посљедица конзументистичко – индустријског друштва у којем живимо. Што више потреба задовољимо све више њих се и даље ствара. А основни проблем данашњег друштва је оријентисаност младих на вјештачке потребе „имања“.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, З. (2004): Савремени квалитет образовања у теорији и пракси, у Социолошки годишњак, Пале: Социолошко друштво Републике Српске.
- Божовић, Р. (1989): Култура потреба, Београд: Научна књига.
- Божовић, Р. (1979): Искушења слободног времена, Београд: Мала едиција идеја.
- Качавенда, М. (2004): Квалитет живота запослених у Војводини: примјер Новог Сада, у Социолошки годишњак, Пале: Социолошко друштво Републике Српске.
- Коковић, Д. (1989): Квалитет живота и хуманизација свакодневнице, у Екологија и криза, ПОЉА, Нови Сад: Матица српска.
- Куљић, Р. (1992): Рад и људске потребе, Београд: М.В. PRESS.
- Куљић, Р. (2002): Социологија, Београд: М.В. PRESS.
- Марковић, Д. (1994): Социјална екологија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, М. (2004): Вредности и квалитет живота, у Социолошки годишњак, Пале: Социолошко друштво Републике Српске.
- Маслов, А. (1982): Мотивација и личност, Београд: Нолит.
- Пушић, Љ. (2004): Градска друштва и вредности и квалитет живота, у Социолошкин годишњак, Пале: Социолошко друштво Републике Српске.
- Фром, Е. (1980): Имати или бити, Загреб, Напријед.
- Фром, Е. (1972): Човјек за себе, Загреб, Напријед.
- Хелер, А. (1981): Вредности и потребе, Београд: Нолит.
- Цифрић, И. (1989): Социјална екологија, Загреб: Глобус.
- Шијаковић, И. (2008): Социологија, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет.

Jovana Petković
High School „Pero Slijepčević“, Gacko

HUMAN NEEDS AND THE QUALITY OF LIFE OF THE GRADUATES OF GACKO

Abstract: *What's analyzed in the paper is how the fulfillment of human needs considering personal aspirations and objective possibilities affects the quality of life of Gacko's graduates. The quality of life varies from bare survival (struggling to fill the existential needs), to average life quality (where a high amount of life needs is fulfilled, but not all of them because it's hard to satisfy those ranked highly in the hierarchical structure of need) all the way to truly fulfilled high quality life which is marked by the fulfillment of various needs and self-actualization of the individual. The results have shown that the graduates of Gacko do not have high life standard.*

Key words: *quality of life, human needs, graduates*

Molly Klein
Independent Scholar
New York, New York, USA

Оригиналан научни рад
UDK: 316.347:141.82

THE PROTOCOLS OF THE LEARNED LACANIAN OF SLOVITZIA: PART ONE

Abstract: *Although increasingly controversial, Slavoj Žižek remains a superstar public intellectual in the West associated with the political Radical Left. Most of the Western media who promote him have no idea that in his native Slovenia he is a principle figure of the neoliberal party that ruled for most of Slovenia's era independence and committed the notorious "electronic ethnic cleansing" and that he is perceived as a reactionary. This article examines Žižek's work closely to unmask what is revealed as a mere veil of socialist and communist allegiances. Žižek's techniques of deception and indirection are shown to derive from the inaugural text of right wing pseudo-socialism, The Protocols of the Learned Elders of Zion. The conclusion here drawn is that Žižek's project is a continuation of its model's fascist mission—to infiltrate and usurp left wing discourse to advance reactionary politics in progressive and revolutionary disguise—just as its propagandistic rhetorical gambits are the same as those inventively deployed in the famous forgery of the Czarist secret police.*

Keywords: Žižek, Golovinski, fascism, racism, Marxism

Proudhon had anatural inclination for dialectics. But as he never grasped really scientific dialectics he never got further than sophistry. This is in fact connected with his petty-bourgeois point of view. Like the historian Raumer, the petty bourgeois is made up of on-the-one-hand and on-the-other-hand. This is so in his economic interests and therefore in his politics, religious, scientific and artistic views. And likewise in his morals, IN EVERYTHING. He is a living contradiction. If, like Proudhon, he is in addition an ingenious man, he will soon learn to play with his own contradictions and devel-

op them according to circumstances into striking, ostentatious, now scandalous now brilliant paradoxes. Charlatanism in science and accommodation in politics are inseparable from such a point of view. There remains only one governing motive, the vanity of the subject, and the only question for him, as for all vain people, is the success of the moment, the éclat of the day. Thus the simple moral sense, which always kept a Rousseau, for instance, from even the semblance of compromise with the powers that be, is bound to disappear. – Karl Marx, Letter to J B Schweizer “On Proudhon” (Marx and Engels 1962)

In 2008, as a mysterious “crisis” of the LIBOR spread was transformed into the pretext for a massive transfer of wealth from state treasuries and workers to the ruling class (the so-called “bailouts” of banks and insurance companies) bourgeois media enjoyed a season of cinematic apocalypticism. (Hudson 2011) Cameras planted on the floor of the New York Stock Exchange swiveled nauseously as if they were on the deck of a storm-tossed ship, observing Wall Street traders like doomed sailors staring up at the stock ticker as into an annihilating tidal wave, recalling the gazes of September 2001 lifted to the burning World Trade Center towers.

Like Saddam’s WMD in 2002, the threat posed by the tightening credit of 2008 was made to seem infinite for being undefined, but this time the terrible menace just below the horizon was global, and the fabric of reality itself, now daily called “capitalism” in the world media heretofore shy of this term, was threatened with extinction: without any real reportage, newscasts disseminated narratemes from Hollywood disaster films presaging total obliteration of the familiar. Strife was promised in terrifying and titillating epic visions – of a period of riotous turbulence, of systems crashing and structures imploding, of reigning isms lying in ruin and our species’ hubris chastised, of hedonistic society abruptly repentant in the wake of cataclysm, of wastelands of Darwinian struggle, all lying just around an epochal bend -- but first, with special vividness, of perilously inadequate economic plumbing, suggesting that if the “toxic assets” “clogging the system” were not cleared without delay, at any moment the world would be submerged in deep financial shit. (Scott & Taylor, 2009)

Fittingly then, at the center of all this managed spectacle in the

dry-ice-and-laser-showGottterdammerung style could be found the exceedingly strange figure of Slavoj Žižek, the Slovene “intellectual charlatan” (WSWS 2010) who has been international director of London’s Birkbeck Institute for the Humanities for some years. Appropriately for the nature of the headline story, Žižek had become famous principally for riffs on scatological themes – chocolate laxative¹ as a metaphor for liberalism, toilet designs as keys to national character conceived psychoanalytically, the fabled shortages of toilet paper in former Communist Europe, a Muslim prohibition of toilet paper as the crux of their alien indigestibility for the Enlightened West – all this passed off as mind-blowing philosophical insights. (Žižek 1997; Žižek 2015m) Before becoming a global celebrity, Žižek was the chief ideologist of the anti-communist, pseudo-left, ethnic separatist Liberal Democratic Party of Slovenia, (Bjelić 2011b) but over the 1990s he transformed himself for the Anglophone market into a vaudeville Communist. (Slapsak 1999) This he accomplished by simply declaring himself a “Stalinist” and then proceeding to recycle Hitlerian anti-communist propaganda and vent Hitlerian complaints about liberal-

---

1   A This is a motif Žižek, repeats constantly, in books as well as articles and lectures. (Žižek 2006a) In its deployment here to describe the financier George Soros, who is the Rathenau and Rothschild figure for today’s resurgent anti-Semitism, it is plain to see what is sometimes less obvious, that this chocolate laxative theme, along with the motif of the “decaffeinated Other” is a “comical” adaptation of the complaints in *Mein Kampf*:

There is a chocolate-flavored laxative available on the shelves of US stores which is publicized with the paradoxical injunction: Do you have constipation? Eat more of this chocolate! – i.e. eat more of something that itself causes constipation. The structure of the chocolate laxative can be discerned throughout today’s ideological landscape; it is what makes a figure like Soros so objectionable. He stands for ruthless financial exploitation combined with its counter-agent, humanitarian worry about the catastrophic social consequences of the unbridled market economy. Soros’s daily routine is a lie embodied: half of his working time is devoted to financial speculation, the other half to ‘humanitarian’ activities (financing cultural and democratic activities in post-Communist countries, writing essays and books) which work against the effects of his own speculations. – Žižek (Žižek 2006a)

Socially, what is most toxic is the foreign Neighbor – the strange abyss of his pleasures, beliefs and customs. Consequently, the ultimate aim of all rules of interpersonal relations is to quarantine (or at least neutralize and contain) this toxic dimension, and thereby reduce the foreign Neighbor – by removing his otherness – to an unthreatening fellow man. The end result: today’s tolerant liberal multiculturalism is an experience of the Other deprived of its Otherness – the decaffeinated Other who dances fascinating dances and has an ecologically sound holistic approach to reality while features like wife beating remain out of sight.... This vision of detoxification of the Neighbor presents a clear passage from direct barbarism to barbarism with a human face. – Žižek (Žižek 2010b)

In order to mask his activity and lull his victims, however, he talks more and more of the equality of all men without regard to race and color. The fools begin to believe him. Since, however, his whole being still has too strong a smell of the foreign for the broad masses of the people in particular to fall readily into his nets, he has his press give a picture of him which is as little in keeping with reality as conversely it serves his desired purpose. His comic papers especially strive to represent the Jews as a harmless little people, with their own peculiarities, of course – like other peoples as well – but even in their gestures, which seem a little strange, perhaps, giving signs of a possibly ludicrous, but always thoroughly honest and benevolent, soul. And the constant effort is to make him seem almost more ‘insignificant’ than dangerous. – Hitler (Hitler 1941)

ism to the already confused audiences of the imperial core university circuit. (Žižek 2015l; Žižek 2015a; Žižek 2015n; Žižek 1998)

What exactly was supposed to be communist about Žižek all these years nobody has ever been able to say. Advanced initially as a Yugoslavian native informant prepared to (Žižek 1990) deliver the brand new US propaganda myths-for NATO's illegal assault on Yugoslavia by a New Left Review (at the time under the guidance of socialist apostates Quentin Hoare and Branka Magas) then championing the neo-Ustase Croat separatist and negationist Franjo Tudjman, (Ali 2008) Žižek presented himself at first as a Lacanian post-Marxist loosely associated with the post-structuralist moment although engaged in a particular mission to rescue it from superstition, relativism and obscurantism (his caricature of the anti-imperialism in thought and deed of the global working class) with a revived neo-Kantian "Politics of Truth" capable of combatting "the demise of symbolic efficiency." (Žižek 2007; Žižek 2000). (Despite being first promised over a quarter of a century ago, nothing actually constituting this new Enlightenment-flavored politics of truth has ever appeared, in fact, although Žižek is still declaring the need for it on account of the ongoing degeneration of authority he attributes to the malign "hegemony" of "liberal multiculturalism.") (Ahmed 2009; Žižek 2015d) His unmistakably imperialist, right-wing affects and preoccupations had been noted fairly early in his celebrity in the West, for example by one of his first enablers, Ernesto Laclau, (Laclau 2006; Bowman 2005 p.2) whose populist politics (his support for Chavism in Venezuela, for example) Žižek in revenge attacked tu quoque as inherently fascist. (Žižek 2015b) After about a decade of American fame for his "radical" "provocations," Žižek's imperial white supremacist and fascioid hostility to the whole range of protagonists of the "New Left" Social Movements, (feminism, African diaspora freedom struggle, anti-colonial endeavor, LGBT/queer politics, environmentalism) seemed about to be sent down the pipe with his chocolate laxatives; his routine was wittily dispensed with (in, among other approaches, a mockery of his own fatuous psychoanalytic "readings") by Leigh Claire La Berge, Paul Bowman and colleagues in the 2005 volume *The Truth of Žižek* that ought have ended his career, at least in academia, but mysteriously did not. (Bowman 2005) (It's failure to do so certainly had something to do with a sudden massive push of crossover product popularizing him – the unctuous fan documentary *Žižek!* by Astra Taylor, the BBC TV series *A Pervert's Guide to Cinema*, both 2006, and other mass cult merchandise and mainstream hype). For the most part, however, his critics have been anti-communist progressives and select liberals who, unwittingly it seems, fulfill Žižek's own project of charade and manipulation by portraying him as the threat of a resurrected Stalinist Totalitarian Tyranny® suggesting the need for lustration.

Since his big hit pamphlet of 2001 *Welcome to the Desert of the Real*, in which his pro-war harangue was presented as “contrarian,” Žižek has been hawking a flashy superhero comic book version of Huntington’s discredited Clash of Civilizations thesis offered, in mournful wrapping paper, as the regrettable concession to hard truth of a diehard red fugitive from the ashes of Yugoslavia, a kind of masquerade AleksiiAntedilluvianovichPrelapsarianov (Kushner 1993) but with ostentatiously repulsive manners and childish habits of thought. Promoted by the mainstream liberal establishment in “the West” variously as their favorite “radical leftist,” “Marxist,” or “Stalinist” – like the harmlessly mad neighbor in a situation comedy – this Central Casting blow-hard turns up everywhere there is a popular “Left” event to declare himself – as both a Fascist and a Stalinist -- prophet and savior come to revitalize the Jacobin Spirit² of a Left gone soft with what in the 90s he named “vulvoliberalism,” (Vežjak 2007) and variously insults as “political correctness,” “multiculturalism,” “identity politics,” “localism,” “direct democracy,” “culture studies,” “feminism,” and “fidelity to the name Jew” (interchangeable euphemisms for uppity non-Aryans), recognizably that figure of Nietzsche’s slave revolt which his confrères without masks like Andras Behring Breivik of late call “cultural Marxism.” (Gilbert 2005) His sub-Rabelaisian preoccupation with earthy muck matched to his grandiose, avowedly somatophobic project of “reviving German Idealism” is designed to elicit that frisson of charming bathetic “incongruity” (Mafioso in psychoanalysis, drug lord in marketing 101³) that tickles youthful hipsters in their entertainments. (Bowman 2005)

Within months of the commencement of the spectacular dramaturgy of “credit crisis” and “austerity” response -- which sham crash would be followed by the sham rebellions of the “movements of the squares” and “Arab Spring,” -- Žižek’s thirty-first book in English had appeared, purportedly to address this latest catastrophe, the last of the Bush regime and the first of the historic Obama Presidency. It was called, with endless wells of irony, First as Tragedy, then as Farce, and while like all the previous it was announced as the definitive, reinvigorated “Marxist” analysis of the global crisis of the moment, it was, like all the others, an incoherent, patchwork tract, composed (like TristramShandy trying to reach the moment of his birth to begin the proper narrative of his

---

2 e.g.SlavojŽižek, “The Jacobin Spirit: On Violence and Democracy,” Jacobin Magazine. This magazine, run by figures associated with the Democratic Socialists of America, launched under the spiritual aegis of Žižek and his enablers; their biography of contributor SlavojŽižek describes thusly: “a maverick philosopher, is the author of over 30 books and has been acclaimed as both the ‘Elvis of cultural theory’ and the ‘most dangerous philosopher in the West.’ He is today’s most controversial public intellectual.” (Žižek 2011c)

3 These are the situations in the HBO dramasThe Sopranos and The Wire.

life) entirely of digressions from a spine of argument that is always promised and never delivered, and featuring Žižek's usual abundant liberal platitude, disinformation and fascist innuendo such as the insistence that the world's economic woes were the result of the bizarre, alien, anti-social essence embodied in Bernard Madoff (whose traditional Ponzi scheme was actually destroyed by the Bush regime's daring multi-trillion dollar swindle). (Žižek 2009b pp.35-38)

World systems theorists like Wallerstein and Amin had been since the destruction of the USSR chronicling an unprecedented ruling class offensive to push forward a transformation out of an obsolescent form of competitive monopoly capitalism to the next shape of class rule; popular dissident economists and social theorists like Robin Blackburn, Michael Hudson, Naomi Klein, David Harey, and Robert Brenner had simultaneously been tracking the increasing precariousness of the financialized post-Bretton Woods arrangements. Indeed Klein had recently published an enormous bestseller *The Shock Doctrine* which, for all its many flaws, provided a neologism for ruling class praxis that vividly conveyed its premeditated malice, violence and cunning, and which was well suited to advance conversations across social strata and diverse communities about the events unfolding in 2008. But, predictably, despite a substantial array of established public intellectuals ready to deliver demystifying explanations, it was Slavoj Žižek whom the US-owned global mass media and – significantly – many traditional left institutions turned to most, and kept at constant center stage, to voice the “radical left” “anti-capitalist” perspective and deliver the “Marxist” wisdom for which a stunned and frightened public were now clamoring. Judging from his behavior in this spotlight, we can assume his remit from his enablers and sponsors was to help prevent an anti-war, anti-counter-revolutionary resistance from forming around this loose consensus covering the altermondialist perspective disseminated by Klein in her bestseller and the spectrum of adherents of a reviving communist project.

Thus in 2008, as the spectacle announced that Act II of History Resumed post-Fukuyama was beginning, it was as though the moment Žižek had been created for had arrived. He stepped forward an already established herald of the Raving Bolshevik Revolutionary Terror bogey of mainstream liberal fairy tale – that monstrously virile specter lying in wait for this opportunity of capitalist weakness to commit some divinely violent Act that would turn the world into a huge gulag for his grotesque satisfaction – only to call everything of that kind off. So far from exhorting his ardent followers to resist, he continued, in exaggerated form, the pantomime of his other persona, the one that is always in the present (contrarily for a professed radical leftist) urging passivity and obedience to the US empire, which after all is “not always the bad guy,”

and excoriating everything the working class undertakes whether it's anti-racist militancy, wage-protecting labor mobilizations or anti-imperialist policy in government, as primitive, mindless, really complicit with capital, inescapably conservative and/or protofascist, while hinting at future feats of unimaginable epic originality and boldness. (Žižek 2007b; Žižek2015e; Žižek 105k; Žižek 2011b; Žižek2010c; Žižek 2011a)

Immanuel Kant countered the conservative motto “Don’t think, obey!” not with “Don’t obey, think!”, but with “Obey, BUT THINK!” When we are blackmailed by things like the bail-out plan, we should bear in mind that we are effectively blackmailed, so we should resist the populist temptation to act out our anger and thus hit ourselves. Instead of such impotent acting out, we should control our anger and transform it into a cold determination to think, to think in a really radical way, to ask what kind of a society are we leaving in which such blackmail is possible.(Žižek 2009b p. 17)

While the Žižek long announced by his acolytes in the liberal press was a terrifying and thrilling Robespierre and Lenin, and long feared by the EustoniteDecents as a bloodthirsty megalomaniac HitlerStalinMao of liberal nightmare (Johnson 2016), the Žižek who arrived when the curtain went up was, by his own design, not even as uncooperative as the Bartleby the Scrivener (Žižek 2009d pp.342, 381-382) in political matters he had recommended to his audience as model the year before.

“Obey!” Žižek the burlesque Stalin thus commanded his public as the financial crisis erupted into the headlines on the eve of President Obama’s election. “Bush should be nominated for honorary membership in the American Communist Party,” he repeated everywhere he was invited to comment, a move which not only harmonized with the bourgeois media’s spin of the grand heist but was entirely in keeping with his habit of hailing figures like Richard Nixon, Benito Mussolini or the Spartan King Leonidas from the live action cartoon 300, for their admirably “Leninist” “acts”. With regard to the US bailouts specifically, Žižek insisted the actual sums were “sublime” and beyond comprehension, pointless to discuss or investigate. As a limp gesture to criticism, all he could muster was a platitude (a classic “inoculation” as Barthes long ago diagnosed in Mythologies) about the hypocrisy of the imperial managers, suddenly able to find the money “when it really matters” though their pockets are

to let when the funding of public services is required, etc..(Barthes 1972) For authority, the “radical Marxist” alternative to the NY Times’ Keynesian pundits reached for the inanity of Ayn Rand, another of his guiding lights: “She says money is in a way a means of liberty. In the sense of: we have to divide things, exchange and so on. She says, money means we can do it peacefully. I pay you, you sell it to me only if you want to. If not money, then there has to be some kind of direct domination, brutal extortion, whatever.” The repeated resort to Rand as the (regrettably recognized) prophet of the times grounded his affirmation of the ruling class’ official vision of reality (the Thatcherite There Is No Alternative): “The utopia here is not a radical change of the system, but the idea that one can maintain a welfare state within the system. Here, again, one should not miss the grain of truth in the countervailing argument: if we remain within the confines of the global capitalist system, then measures to wring further sums from workers, students and pensioners are, effectively, necessary.” (Žižek 2010a) This clumsy rhetorical maneuver - in which the official reactionary stance of the capitalist class is advanced as an ultra-left radical rejection of the social democratic charade and a cry of Death to the System -- is one Žižek had enacted many times before and would enact many after, his fans, led by the editors of mainstream centrist press, never seeming to tire of it.

In the midst of the furor caused by the global financial crisis and the “necessary” “measures to wring further sums from workers,” with which governments proposed to manage it, cheered on by Žižek (albeit wearing a sad clown face of ostentatious regret), Žižek and his close associate the neo-Platonic former “French Maoist” philosopher, Alain Badiou, seized the opportunity to organize a big academic celebrity conference exploiting “renewed interest in alternatives to capitalism.” It turned out a grand demoralizing heat sink for the fury and alertness that threatened popular mobilization, helping in no small measure to diffuse campus-based response in the UK to the bailouts.

The On the Idea of Communism conference, held first at Birkbeck in 2009 and then taken on the road to a degree, seems to have been modelled on the The Politics of Truth conference the same celebrity ringleaders had arranged in 2001, which had given rise to a popular volume of collected papers from Verso called, in Žižekian masscult referencing style, Lenin Reloaded. The Žižek, Badiou, and StathisKouvelakis contributions in particular would become the grimoires of irrationalist advertising campaigns for fascioid, ersatz left political movements Syriza in Greece and Podemos in Spain; Maidan and the Umbrellas also echoed the themes and motifs appearing there. The language of both altermondialism and its critique, entwined and fused, accomplished something recognizably described here, in this chart of psyops tactics found among the Snowden leaks:

SECRET//SI//REL TO USA, FVEY

Gambits for Deception

Attention	Control attention Conspicuity & Expectancies	The big move covers the little move	The Target looks where you look	Attention drops at the perceived end	Repetition reduces vigilance
Perception	Mask/Mimic Eliminate - Blend Recreate - Imitate	Repackage/Invent Modify old cues Create new cues	Dazzle/Decoy Blur old cues Create alternate cues	Make the cue dynamic	Stimulate multiple sensors
Sensemaking	Exploit prior beliefs	Present story fragments	Repetition creates expectancies	Havensack Ruse (The Piece of Bad Luck)	Swap the real for the false, & vice versa
Affect	Create Cognitive Stress	Create Physiological Stress	Create Affective Stress (+/-)	Cialdini+2	Exploit shared affect
Behaviour	Simulate the action	Simulate the outcome	Time-shift perceived behaviour	Divorce behaviour from outcome	Channel behaviour

SECRET//SI//REL TO USA, FVEY

(Greenwald 2014)

Conspicuously absent from the 2009 BirkbeckOn the Idea of Communism conference was anything resembling a communist. Indeed, everything about the conference had the smell of a ruse with a family resemblance to the pranks that produce colour revolutions, and the sorts of operations Žižek and friends carried off in their project to destroy Yugoslavia. (Žižek 2006b; Žižek 2009e; Kenney 2002) While the conference was hailed – and promoted, amazingly for an academic affair targeting graduate students in the more rarefied realms of humanities, across the British media – as the expression of massive rebirth of socialist militancy, the price of attendance was a positively startling £100 and £45 for students. (Campbell 2009) All twelve of the speakers invited were white; eleven were men. The proposal of the conference was specifically to treat Communism as an Idea, a kind of spiritual dream recommended to people in a messianic ecstasy that could thus be untainted by the human history of the 20th century universally deplored by the participants, a collection of progressive liberals (e.g. Michael Hardt), present and former Trotskyite anti-Communists (Terry Eagleton, Alex Callinicos), anarchistic social democratic post-structuralists (Jacques Rancière), and the acolytes of hosts Žižek and Badiou. (Douzinas 2012)

Although this whites-only, 90+% male, 100% anti-communist line-up might easily have come about by the sheer thoughtless arrogance and insularity of the organizer, things soon developed suggesting it was in itself a kind of classically Žižekian “provocation,” part of his ongoing revanchist project. Talk soon began to circulate that certain students from SOAS (School of Oriental and African Studies) were objecting to both the cost of the event and the lack of diversity of the speakers, though their complaints mostly reached the media sec-

ond hand. (The interest of these student with these objections in the event was never entirely explained; news sources increasingly portrayed the conference as a kind of global left emergency meeting, so it was simply understood that all individuals with leftist concerns already in London would desire to attend.)

A larger auditorium than initially scheduled was secured, and a spill-over hall for closed circuit observation. But then an anonymously penned “alternative programme” for the conference appeared and was circulated through the networks associated with the Badiouian-Žižekian Centre for Modern European Philosophy, Goldsmiths and Birkbeck colleges, Historical Materialism, and the Socialist Worker’s Party, and issued online. This document was purported, by the Žižek acolytes who published it but did not claim authorship of it nor claim to know its provenance, to be a half-serious, half-jesting squib from inexplicably anonymous SOAS students dissatisfied with the scheduled event. (Žižek’s hand is visible there already in the accepted inconsistency of messengers knowing the authors were SOAS students without knowing who they were.) What it was in fact was a multiply disavowed, racist caricature of anticipated critics of Žižek, Badiou and the white supremacist, imperialist, idealist, anti-communist Idea of Communism Žižek was known to promote, and a vicious attack on what remains of a radical left in Anglophone universities.

This prank facsimile of a joke alternative schedule for the grandiose neo-Platonic, unreconstructed Eurocentric, mythologically imperialist pseudo-communist conference encapsulates, as we will explain further below, the psyop that is Slavoj Žižek. Wheels within wheels of disavowal and distancing offer an audience the pleasures of reactionary enunciations with myriad, flexible alibis, and further the re-segregation that divides and demoralizes the spectrum of candidates for a popular front against empire:

The original programme:

Friday March 13

Registration opens at 11.30am

2pm Costas Douzinas Welcome

Alain Badiou Introductory remarks

Michael Hardt “The Production of the Common”

Bruno Bosteels “The Leftist Hypothesis: Communism in the Age of Terror”

Peter Hallward “Communism of the Intellect, Communism of the Will”

Jean-Luc Nancy will be present throughout the conference and will intervene in the discussions.

6 pm End

Saturday March 14

Registration opens at 8.30am

10am Alessandro Russo "Did the Cultural Revolution End Communism?"

Alberto Toscano "Communist Power / Communist Knowledge"

Toni Negri "Communisme: reflexions sur le concept et la pratique"

1pm Lunch

3pm Terry Eagleton "Communism: Lear or Gonzalo?"

Jacques Ranciere "Communists without Communism?"

Alain Badiou "Communism: a generic name"

6pm End

Drinks Reception – Jeffery Hall

Sunday March 15

10am Slavoj Žižek "To begin from the beginning over and over again"

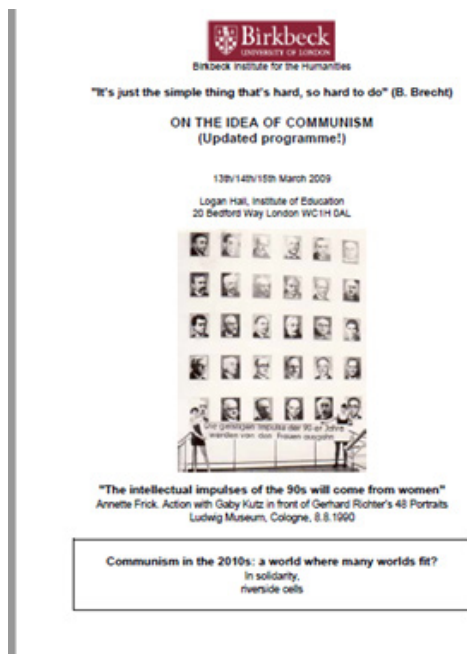
Gianni Vattimo "Weak Communism?"

Judith Balse "Communism: a hypothesis for philosophy, an impossible name for politics?"

Concluding Debate

2pm End

The "alternative" circulated anonymously, but rumoured – also from anonymous sources – to be the work of School of Oriental and African Studies students, representing, supposedly, their real wishes expressed however with satire:

**ON THE IDEA OF COMMUNISM
(Updated programme!)**

13th/14th/15th March 2009
Logan Hall, Institute of Education
20 Bedford Way London WC1H 0AL

Friday March 13

Registration opens at 11.30am

	Costas Douzinas	Welcome to the people
2pm	Stuart Hall	Opening Remarks
	Academics	
	Angela Davis	"Women, race and class"
	Michael Hardt	"The REproduction of the Common"
	Lynne Segal	"What Feminism did to Communism"
	Bruno Bosteels	"The Postcolonial Hypothesis: Frightened Communism?"
	Nancy Hartsock	"The Proliferation of Radical Standpoints"
	Peter Hallward	"Communism of the Intellect, Communism of the Body"

Jean-Luc Nancy, Christine Delphy and members of migrant and feminist groups will be present throughout the conference and will intervene in the discussions.

6 pm End

**ON THE IDEA OF COMMUNISM
(Updated programme!)**

13th/14th/15th March 2009
Logan Hall, Institute of Education
20 Bedford Way London WC1H 0AL

Saturday March 14

Registration opens at 8.30am

10am	Stamatakis	"Thinking with worms: Reclaiming the communist soil"
	Alessandro Russo	"Did the Cultural Revolution End Communism?"
	Subcomandante Marcos	"Intergalactic Decentralized Communism"
	Alberto Toscano	"Communist Power / Communist Ignorance"
	Toni Negri	"Communism: reflexions sur la pratique"
	Silvia Federici	"Creating Communities of Care"
1pm	Lunch	
3pm	Vandana Shiva	"Ecofeminism and the challenge to Western Communism"
	Terry Eagleton	"Communism: Leontas or Paulina?"
	Jacques Ranciere	"Communism without Communists?"
	Shella Rowbotham and Hae Beynon	"Communists without Communism"
	Alain Badiou	"Communism: an empty name"
	Hilary and Steven Rose	"Alas, Poor Man"

6pm End
Drinks Reception and Street Party - Jeffery Hall and outside

Birkbeck
UNIVERSITY OF LONDON
Birkbeck Institute for the Humanities

ON THE IDEA OF COMMUNISM
(Updated programme!)

13th/14th/15th March 2009

Logan Hall, Institute of Education
20 Bedford Way London WC1H 0AL

Sunday March 15

10am ~~Guest Book~~ ~~The view from up there: Communism from above is~~
~~the communist ideal~~

Sandra Harding	"Communists from below"
Donna Haraway	"On Interspecies Communism"
Gianni Vattimo	"Weak Communists"
Judith Blass	"Communism: a hypothesis for philosophy, an impossible name for politics?"
bell hooks	"Am I a Communist?"

12am Skill sharing workshop: After-communism/
Bring your experiences and visions from local and transversal struggles

Concluding Collective Trance: Channeling Karl Marx

2pm End

The message is painfully clear: Here is what would happen were the virile whiteness of the Communist Event tarnished (by people of colour, feminists, or Communists). Some women and people of colour (famous people chosen for the “alternative” solely because their gender and ethnicity, not because any of these people had expressed the least interest in Žižek’s anti-left publicity stunt) are (compelled somehow) to be speaking at the conference - or rather caricatures of these celebrities, ridiculous, contemptible, parodies, are conjured like spirits. Their presence, a deformed vision of anti-imperial praxis in intellectual production, is not only in itself a reduction in quality, bringing along a laughable and horrifying “interspecies” consequence, but their proximity, more sinisterly, infects the celebrity white males, who are tainted by the association and become trivial and ridiculous from the mingling, incapable of carrying out the civilizing mission; the contagion makes them decadent as well; they lose their dignity, their discernment and judgement, and their ability to lecture, teach and lead. Terry Eagleton, at the all- white, all-male setting, was to speak about great Shakespearean tragedy, but forced now into contact with the inferiors sharing the podium, he is infected with their inferiority and will be speaking instead about inferior Shakespeare romances. Peter Hallward has lost the bold triumphant “Will” of his Gramsci reference, and instead, surrounded by all these too material, too earthy, raced and gendered interlopers as colleagues, will be speaking of “the Body”. Bosteels was to speak on “The Leftist Hypothesis: Communism in the Age of Terror” but has been cowed into a lec-

ture entitled, “The Postcolonial Hypothesis: Frightened Communism?” Badiou’s science-flavoured “generic” has been corroded and degraded to “empty”; Toscano is inspired by his new surroundings to celebrate “Ignorance” instead of “Knowledge.” “Alas, poor Marx,” the Roses lament from the sidelines as it all ends with bell hooks popping up to exhibit the ultimate indignity, the degradation of the language in the act of comical uppitness. The presence of women and people of colour naturally leads to the practice of magic instead of rational pursuits, and as in a screenplay the last shot is of all gathered in a risible séance. Marking certain of Žižek’s most pernicious achievements to date, the participants, and the young Trotskyists and anarchists who shared this jest, affected ignorance of what there could possibly be to object to in what they insisted was a sincere and gentle request for diversity and necromancy from unidentified students of Oriental and African Studies. The conference audience, in the end, was almost entirely white. A “safe space” for fascist, racist, imperialist discourse mis-labelled “communist” had been created. This safe space would metastasize in years to come.

Žižek never admitted to authoring this prank, but another anonymous document, an account of the conference and its discontents, appeared in *Radical Philosophy* journal signed by “M.H.” (MH 2009). It ignored the racist effrontery in the “joke” program, acknowledging only the implied objections regarding gender, and praised the anonymous SOAS students the anonymous author affirmed as anonymous authors: “All of which leaves a question hanging in the air: who are the more imaginative political thinkers: Badiou, Žižek, Rancière, Negri and the rest, or the anonymous students of SOAS? It’s not hard to imagine what even old Bertie Brecht would have answered to that.” (Replace the antiracist, feminist leftist students with racist and sexist ones, one assumes is the implication, which indeed was what effectively was accomplished.)

At the conference itself, Žižek waxed lyrical on a favourite theme of his, the crude imperialist vision of the gift of civilization that white Frenchmen generously bestowed upon Africans by enslaving them and then teaching them about the Rights of Man. (MRZine 2009) “We white leftists,” Žižek has often declared, “can leave behind our endless self-flagellating guilt”⁴ once “we” fully

4 Once having grasped that great white intellect liberated the black Haitians], we white Leftist men and women are free to leave behind the politically correct process of endless self-torturing guilt. Although Pascal Bruckner’s critique of the contemporary Left often approaches the absurd, this does not prevent him from occasionally generating pertinent insights—one cannot but agree with him when he detects in European politically correct self-flagellation an inverted form of clinging to one’s superiority. Whenever the West is attacked, its first reaction is not aggressive defence but selfprobing: what did we do to deserve it? We are ultimately to be blamed for the evils of the world; Third World catastrophes and terrorist violence are merely reactions to our crimes. The positive form of the White Man’s Burden (his responsibility for civilizing the colonized barbarians) is thus merely replaced by its negative form (the burden of the white man’s

realize the benevolence of “our” white ancestors toward the ancestors of “them,” “our” contemporaries (always Other, never comrades) in Haiti. He took care to heap contempt on all things African at every opportunity:

Žižek: The Marseillaise problem, it's a wonderful question! [someone had referred to the story of forces defending Cap à Pierrot singing the Marseillaise] The usual multiculturalist answer would have been why Marseillaise, it's French, we should all sing some some I don't know, some --
Costas Douzinas: The internationale --
Žižek: yeah some some African song I don't know or whatever. I would say unfortunately this is what white, white multiculturalist liberals like us to do. They don't like the third world people to sing their songs, they want respect the same way you go a little bit to a Thai restaurant, to an Italian restaurant, and so on and so on, the white Marseillaise was revolutionary there. It didn't mean -- it meant something very precise. It didn't mean, you see even we primitive half-ape blacks, our grandparents were still jumping on trees like apes in Africa, we can now even participate in your, No! It meant we are more Frenchmen than you!

A brief aside: Costas Douzinas, Žižek's straight man there, is a British academic of Greek parentage and a practical creature of Žižek. Douzinas was brought up in England and made his entire career there; he was advanced in academia by Žižek's favor and that of former CIA agent Duncan Kennedy (of Critical Legal Studies, a partially Marxist but dominantly Schmittian school of post-structuralist legal criticism) and ended playing an enormous role in

---

guilt) : if we can no longer be the benevolent masters of the Third World, we can at least be the privileged source of evil, patronizingly depriving others of responsibility for their fate (when a Third World country engages in terrible crimes, it is never fully its own responsibility, but always an after-effect of colonization: they are merely imitating what their colonial masters used to do, and so on) :

“We need our miserabilist clichés about Africa, Asia, Latin America, in order to confirm the cliché of a predatory, deadly West. Our noisy stigmatizations only serve to mask the wounded self-love: we no longer make the law. Other cultures know it, and they continue to culpabilize us only to escape our judgments on them.” (Žižek 2009b)

what is perhaps Žižek's most criminal enterprise since the Slovene embezzlement-by-secession caper and destruction of Yugoslavia, namely Syriza. Douzinas today, remarkably, is a member of the Greek Parliament, despite having no professional or political history in the country. Stathis Kouvelakis is another British long-time associate of Žižek who played a central role in Syriza, and of course Yanis Varoufakis, also very close to Žižek from the time of Syriza's conception, is British-educated (an "Anglophile opportunist" and "would-be Mavrokordatos"⁵) In fact Syriza, a kind of colour revolution, is a grand scale case of the Žižekian equivocation, "simultaneously pro-BDS and pro-Israel, simultaneously anti- and pro-memorandum, regrettably memorandum-enforcing"⁶: neoliberal empire masquerading as its own nationalist opposition carrying out the seizure of Greece disguised as a daring act in the Jacobin spirit. In this way the middle classes were marshalled to crush the organized working class, as in traditional fascism, but misled into imagining themselves carrying out their salvation by the renewal of "the communist idea." But what Žižek really thinks of communism and communists could not be more explicit than he made it in Greece, shouting (to the applause of his bourgeois hipster audience): "The party, KKE, is basically the party of the people who are still alive only because they forgot to die." (Žižek 2014a) These remarks were made at a time when "clashes" that saw anarchist provocateurs activate police reactions turned lethal for communist workers. Viewers of the video will see it is not merely a joke or an extemporaneous remark (he repeated the same formula on several occasions), but an incitement to violence under cover of witticism.

After the 2009 On The Idea of Communism conference, where the seeds of the propaganda campaigns for the Syriza swindle and other decoy left movements that would divert the energy and usurp the place of popular resistance to advance the ruling class offensive further were cultivated, Žižek was invited on BBC radio, where the hundred quid a seat celebrity intellectual gathering was described as if it were a special meeting of the Comintern. Žižek was introduced as "one of 900 delegates" to the event. (BBC 2009) His summary was that the meeting proved once again that "the Left had no alternative" to the austerity policies of Western governments in particular or to capitalism in general. "All they want to do is outlaw racism." Shortly thereafter he was lecturing another London audience about how there is no Congolese working class, bringing Congo forward of an example of what happens when empire abandons the "former" colonized world, and explaining that making the public (not the shareholders of BP) pay for the Gulf oil spill clean-up is "a properly communist response." (Callinicos, Holloway, Žižek 2010) His companions in

5 ...according to a KKE connected correspondent, by email.

6 ...in the words of the same correspondent

another discussion on BBC radio (BBC 2012) were audibly gasping in shock when he insisted, “I’ve looked closely into all criticisms of Europe especially this left liberal masochist one ‘no, no Europe is a history of slavery, it’s the worst of them all.’ What strikes me and gives me hope for Europe, and I mean it seriously, in a strict philosophical sense, are we aware to what extent even the most ferocious critique of imperialism, violence of Europe is founded in European legacy? That for example Indian independence, Congress Party. These were Indians educated in Cambridge. It’s true European tradition. This is what I like in Europe. Show me another civilization which, with all its horrors, and I admit them, has developed the strongest mechanisms that I know to criticize itself.” A guest from the previous segment insisted on being allowed to remain to rebut him on air. On another day he was telling another BBC camera (Klein 2009) -- this time after being introduced as the literal reincarnation of Marx -- that the USSR was the greatest horror in human history, “worse than fascism,” and on another declaring in the New Statesman:

We should not be afraid to encourage, as a combination of terror and trust in the people, the resurgence of an important figure in all egalitarian-revolutionary terror - the “informer” who denounces culprits to the authorities. (In the case of the Enron scandal, Time magazine was right to celebrate the insiders who tipped off the financial authorities as true public heroes.) Once upon a time, we called this communism.\ (Žižek 2010d)

Needless to say, the Enron whistle-blowers are entirely fictional.

Žižek’s apparent posture swings and pivots wildly to be incessantly attacking, opportunistically, whatever current challenge to empire has the élan, and defending whatever policy of empire is facing resistance. On the surface this appears as “incoherence” – bashing the Bolivarian revolution or any popular working class movement gaining ground for insufficient radicalism, suggesting they’re unworthy of support or at least that their demise is nothing to lament especially (their own fault for their timidity and inauthenticity), while hailing US backed palace coups as in Ukraine or US backed contra terrorist subversion as in Libya as “revolutions” that only the despicable beautiful soul liberals could fail to abet – but once the politics driving these shifting positions is grasped (defence of US empire and increasing fascization of culture) all the apparent quirks and hypocrisies reveal themselves perfectly consistent. (Žižek 2015b) Despite twenty years of posturing as a radical leftist, Marxist, and Links-

fascist, whenever the moments of truth arrived – the financial crisis, the wars, the refugee headline – Žižek proved himself again and again both an ordinary establishment (neo-)liberal and simultaneously an ordinary right fascist.

How does he get away with this, then? “The Left” has not traditionally accepted, either in academia or in the liberal press where public intellectuals debate, the kind of incoherence and sophistry that mark right wing radio shock jocks and Murdoch television disinfotainment. Some of Žižek’s defenders claim that he is somehow or other engaged in jousting with right wing ideologues and the fact that his product so resembles theirs proves he is “fighting fire with fire.” To his target audience, university students and faculty and the liberal readers of social democratic organs like The Guardian, The New Statesman, Le Monde, El Pais, The London Review of Books, the travelling Žižek show can appear a perplexing and an entirely clownish affair. Indeed many of Žižek’s defenders offer this clownishness as an excuse or even a kind of merit – it “gets a reaction,” “attracts an audience,” “gets people talking about Marx”, (much as Harry Potter is defended against criticism with the diversion that it “gets children reading again”) therefore it must be valuable – but that is part of its disguise. In the broadest terms, as AntonisBalasopoulos put it,

The purpose of [Žižek’s rhetorical] strategy is to i. attribute extreme right-wing content to communist ideas ii. attribute progressive content to extremely reactionary ideas iii. confuse everyone about which is which iv. slander the left while seeming to be “daring” and “provocative”.(Balasopoulos 2015)

Unsurprisingly, in this endeavour, Žižek relies on rational exploitation of irrationalism and more or less scientific techniques of mediatic manipulation rather than argument. The Gambits for Deception chart above (page 11) is an excellent guide to his practices, which deserve close study and will be explicated in detail in Part Two of this paper (Žižek’s Rhetoric: Motifs, Gambits and Manoeuvres: i. The Barflies ii. Fetishistic Disavowal iii. Paradox, Parallax, Paracombustion iv. The Protocols v. Overidentification v. The Mobius Strip.) Many of his ruses and tactics, we shall show, derive initially from The Protocols of the Learned Elders of Zion and Carl Schmitt’s adaptation of it into a “critique of liberalism” that has competed with Marxism and served as its changeling since the early 20th century. As Žižek’s practices are not unique to his output but are proliferating everywhere, with devastating effect on the public sphere, civil society, and democratic political discourse, comprehension of their tactics

and tricks is absolutely necessary for counter-propaganda and the defence of rationality. The relevance and urgency was never clearer than as now this goes to print and Žižek, after endorsing Donald J. Trump on the eve of the US Presidential elections, in a backhanded manner that actually advertised Hilary Clinton as the candidate of “sanity,” moved in the immediate aftermath to blame the ascent of a New York billionaire demagogue on “political correctness” and “the hegemony of multiculturalism” – that is, on the populations most opposed, and most vulnerable, to Trump and Žižek’s shared fascist project. (2016c)

Bibliography

- Ahmed, Sara. (2009) "Liberal Multiculturalism is the Hegemony – it's an empirical fact: a response to Slavoj Žižek," Darkmatter101.com <<http://www.darkmatter101.org/site/2008/02/19/%E2%80%98liberal-multiculturalism-is-the-hegemony-%E2%80%93-its-an-empirical-fact%E2%80%99-a-response-to-slavoj-zizek/>>
- Ali, Tariq. (2008) "Neo-Liberalism and Protectorate States in the Post-Yugoslav Balkans," Counterpunch
- Ayersza, Josephina & Žižek, Slavoj. (1994) "It Doesn't Have to Be a Jew," Lusitania. <<http://www.lacan.com/perfume/Zizekinter.htm/>>
- Balasopoulos, Andreas. (2015) Club de Cordeliers Twitter Storify. <<https://storify.com/cordeliers/obscureobjet-exposes/>>
- Barthes, Roland. (1972) "Operation Margarine," Mythologies, (New York: Macmillan)
- BBC (2009) <<http://www.bbc.co.uk/programmes/b006tp43/broadcasts/2009/03/>>
- BBC (2012) Nightwaves 13 June 2012
- Bjelić, Dušan I. (2009) "Immigrants as the Enemy: Psychoanalysis and the Balkans' Self-Orientalization" University of Southern Maine, bjelic@maine.edu <<http://digitalcommons.usm.maine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1003&context=criminology>>
- Bjelić, Dušan I., (2011a) Normalizing the Balkans. Burlington: Ashgate Publishing
- _____. (2011b) "Žižek 's Balkans: Geopolitical Fractures in Žižek 's Universalism," Psychoanalysis, Culture and Society, Vol 16, 3.
- Breger, Claudia. (2001) "The Leader's Two Bodies: Slavoj Žižek's Postmodern Political Theology" Diacritics Vol. 31, No. 1
- Butler, Judith; Laclau, Ernest & Žižek, Slavoj (2000) Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left. London: Verso.
- Callinicos, Alex, Holloway, John & Žižek, Slavoj. (2010) "The Idea of Communism," Marxism conference. <<https://versouk.wordpress.com/2010/07/07/idea-of-communism-callinicos-zizek-holloway-at-marxism/>>
- Campbell, Duncan. (2009) "Move Over Jacko: Idea of Communism is the hottest ticket in town this weekend," The Guardian
- Dorfman, Ariel. (1975) How to Read Donald Duck,
- Douzinas, Costas & Žižek, Slavoj eds. (2012) The Idea of Communism. London: Verso Press.
- Gilbert, Jeremy, (2005) "All the Right Questions, All the Wrong Answers," in Bowman & Stamp, eds. The Truth of Žižek. London: Continuum

- Gramsci, Antonio. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, trans. Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London: Lawrence & Wishart.
- Greenwald, Glenn. (2014) "How Covert Agents Infiltrate the Internet to Manipulate, Deceive, and Destroy Reputations", *The Intercept*. <<https://theintercept.com/2014/02/24/jtrig-manipulation/>>
- M.H. (2009) "Gender Trouble at the Birkbeck Boys' Institute for Humanities," *Radical Philosophy* 155 https://www.radicalphilosophy.com/wp-content/files_mf/rp155_conferences.pdf /
- Haig, Adam & Van Auken, Bill "Žižek in Manhattan: An Intellectual Charlatan Masquerading as Left," *World Socialist Website*.
- Hitler, Adolph. (1941) *Mein Kampf*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Hudson, Michael. (2011) "How a \$13 Trillion Cover Story Was Made". <<http://michael-hudson.com/2011/06/how-a-13-trillion-cover-story-was-written/>>
- Johnson, Alan. (retrieved 2016) Žižek's Theory of Revolution: A Critique, with Paul Bowman's How Not to Read Žižek, *Global Discourse website* <<https://globaldiscourse.wordpress.com/contents/slavoj-zizek%E2%80%99s-theory-of-revolution-a-critique-by-alan-johnson-with-reply-by-paul-bowman/>>
- Joly, Maurice. (2003) *Dialogue in Hell Between Machiavelli and Montesquieu*. Lanham: Lexington Books 2003.
- Kenney, Padraic. (2002) *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989*. Princeton: Princeton University Press.
- Klein, Molly. (2009) "The BBC's Marxism." *Qlipoth* <<http://qlipoth.blogspot.com/2010/07/bbcs-marxism.html/>>
- _____. (2011) "Too Starkey," *Qlipoth*. <<http://qlipoth.blogspot.com/2011/09/too-starkey.html/>>
- _____. (2012) "How to Read Adam Kotsko and Slavoj Žižek's Great Love Of The Juice People." *Alphonse Van Worden tumblr*. <<http://alphonse-vanworden.tumblr.com/post/30992338105/how-to-read-adam-kotsko-and-zizeks-great-love-of/>>
- Kotsko, Adam. (2012) "How to Read Žižek," *Los Angeles Review of Books*. <http://alphonsevanworden.tumblr.com/post/30815139711/the-censored-comment-threads-beneath-adam/>
- Kuzmanić, Tonči. (1999) "Hate Speech in Slovenia: Racism, Sexism and Chauvinism," *Mirovni Institut*
- Kushner, Tony. (1993) *Perestroika, part ii of Angels in America*. New York: Theatre Communications Group;
- La Berge, Leigh Claire. (2005) "The Writing Cure: Slavoj Žižek, Analysis of Modernity," in Bowman, Paul & Stamp, Richard eds. *The Truth of Žižek*. London: Continuum.
- Laclau, Ernesto. (2006) "Laclau versus Negri, Hardt and Žižek," *Pagina 21*
- Law, Duncan. (2013) "Reading Žižek's Violence." <<https://duncanlaw.word>

press.com/2013/03/08/reading-zizeks-violence/>

Longinovich, Toma. (2001) "Indivisible Remainders," *Art Margins*.

MRZine (2009) "On the Idea of Communism" <<http://mrzine.monthlyreview.org/2009/ioc260309.html>>

Modi, Narendra. (2015) Speech: "Where would Narendra Modi have been without Babasaheb Ambedkar?" <<http://www.narendramodi.in/pms-remarks-at-foundation-stone-ceremony-of-dr-ambedkar-international-centre-7451/>>

Marx, K. (1962) *Der Social-Demokrat*, No. 16, February 1, 1865 in Engels, F. and Marx, K., *Marx and Engels Collected Works*, vol. 2 Moscow: Foreign Language Publishing House.

A.R. (2013) "Indian Reservations: Affirmative Action," *The Economist*.

Riggins, Thomas. (2012) "Coming to Grips with Žižek," *London Progressive Journal*.

Salecl, Renata. (1994) *The Spoils of Freedom: Psychoanalysis, Feminism and Ideology after the Fall of Socialism*. London: Routledge.

Scott, Kenneth & Taylor, John B. (2009) "Why Toxic Assets Are So Hard To Clean Up," *Wall Street Journal* <<http://www.wsj.com/articles/SB124804469056163533/>>

Slapsak, Svetlana. (1999) "Žižek/s Lads." <<http://www.desk.nl/~pribeziste/svetlana.html>>

Strauss, Leo (1988) *Persecution and the Art of Writing*. Chicago: University of Chicago Press

Tribuna. (1988/89) vol 38, issue 18.

Vezjak, Boris. (2007) "The Relaxed Ideology of the Slovenes." *Mirovni Institut*.

Wood, Nicholas. (2006) "Roma family's forced move raises rights issue in Slovenia – Europe." *International Herald Tribune*

Wright, Richard. (1937) "The Ethics of Living Jim Crow." <<http://xroads.virginia.edu/~ma01/white/anthology/wright.html>>

Žižek, Slavoj. (1990) "Eastern Europe's Republics of Gilead," *New Left Review*, vol. I/183 <https://newleftreview.org/I/183/slavoj-zizek-eastern-europe-s-republics-of-gilead/>

_____. (1991) *Looking Awry*. Boston: MIT Press

_____. (1997) *The Plague of Fantasies*. New York: Verso.

_____. (1999) "Against the Double Blackmail." *Lacan.com*

_____. (2000) *The Ticklish Subject: The Absent Center of Political Ontology*. London: Verso.

_____. (2003) *The Puppet and The Dwarf*. Boston: MIT Press.

_____. (2005a) *Iraq: The Borrowed Kettle*. London: Verso.

_____. (2005b) "The Subject Supposed to Loot and Rape," *In These Times*.

-
-
- _____. (2005c) *Violence: Six Sideways Reflections*. New York: MacMillan.
- _____. (2006a) "Nobody Has To Be Vile," *London Review of Books*.
- _____. (2006b) Lecture: "Rules, Race and Mel Gibson." <<https://www.youtube.com/watch?v=5BIUkUUtvFI/>>
- _____. (2007a) *Lenin Reloaded*. Durham: Duke University Press.
- _____. (2007b) "Resistance is Surrender," *London Review of Books*.
- _____. (2008) "Democracy Versus the People," *The New Statesman*.
- _____. (2009a) Birkbeck Lecture: "Slavoj Žižek -- Masterclass -- day 5 -- Notes Towards a Definition of Communist Culture -- Environment, Identity and Multiculturalism" <<https://www.youtube.com/watch?v=iP-mE51Oo-9A/>>
- _____. (2009b) *First as Tragedy, Then as Farce*. London: Verso.
- _____. (2009c) *In Defence of Lost Causes*. London: Verso.
- _____. (2009d) *The Parallax View*. London: Verso.
- _____. (2009e) Lecture: "What is Laibach?" <https://www.youtube.com/watch?v=1BZl8ScVYvA/>
- _____. (2010a) "A Permanent Economic Emergency," *New Left Review*, 64.
- _____. (2010b) "Barbarism with a Human Face," *In These Times*.
- _____. (2010c) Interview: Democracy Now <http://www.democracynow.org/2010/10/18/part_iislavoj_zizek_far_right_and_anti_immigrant_politicians_on_the_rise_in_europe/>
- _____. (2010d) "Joe Public Versus the Volcano," *The New Statesman*, 29 April 2010 <http://www.newstatesman.com/environment/2010/05/essay-nature-catastrophe>
- _____. (2010e) "A vile logic to Anders Breivik's choice of target," *The Guardian*.
- _____. (2011a) *Living in the End Times*. London: Verso.
- _____. (2011b) "Shoplifters of the World Unite," *London Review of Books*.
- _____. (2011c) "The Jacobin Spirit: On Violence and Democracy," *Jacobin Magazine*.
- _____. (2012) "The Apostate Children of God," *Outlook (India)*.
- _____. (2013a) Interview: Kosovo Television <<https://www.youtube.com/watch?v=UL9pTuNA8hA/>>
- _____. (2013b) Lecture: "De Hegel a Marx" <https://www.youtube.com/watch?v=vRJF1YuGzrM/>

-
-
- _____. (2013c) Lecture: Kosovo, On Racism <<https://www.youtube.com/watch?v=Ri0qiAita4s/>>
- _____. (2013d) "The Role of Chimney Sweepers in Sexual Identity," *International Journal of Žizek Studies*.
- _____. (2013e) "Why Are Laibach and NSK not Fascists?" Retrograde Reading Room Online http://xenopraxis.net/readings/zizek_/
- _____. (2014a) Address to Syriza Rally: <https://www.youtube.com/watch?v=RBVhSfINW0E>
- _____. (2014b) "Why both the left and right have got it wrong on Ukraine," *The Guardian*.
- _____. (retrieved 2015a), "A Plea for Leninist Intolerance," <<http://www.lacan.com/zizek-plea.htm/>>
- _____. (retrieved 2015b) "Against the Populist Temptation," *Lacan.dom*
- _____. (retrieved 2015c) "The Antinomies of Tolerant Reason: A Blood-Dimmed Tide is Loosed," <*Lacan dot com* <http://www.lacan.com/zizantinomies.htm/>>
- _____. (retrieved 2015d) "Appendix: Multiculturalism, the Reality of an Illusion," *Lacan.com* <http://www.lacan.com/essays/?page_id=454/>
- _____. (retrieved 2015e) "Big Think," <<https://www.youtube.com/watch?v=IgR6uaVqWsQ/>>
- _____. (2015f) "Breaking Taboos: In the Wake of Paris Attacks the Left Must Embrace Its Radical Western Roots," *In These Times*.
- _____. (2015g) "Divine Violence in Ferguson," *The European*.
- _____. (retrieved 2015h) "Mel Gibson at the Serbsky Institute," *Lacan.com*
- _____. (retrieved 2015i) "Move the Underground," *Lacan.com*
- _____. (retrieved 2015j) "Smashing the Neighbor's Face," *Lacan.com* <<http://www.lacan.com/zizsmash.htm/>>
- _____. (retrieved 2015k) "Some Politically Incorrect Reflections on Violence in France & Related Matters 5. C'estmonchoix... to Burn Cars", <<http://www.lacan.com/zizfrance4.htm/>>
- _____. (retrieved 2015l) "Stalinism," <<http://www.lacan.com/zizstalin.htm/>>
- _____. (retrieved 2015m) "The Lacanian Real: Television," *Lacan dot com*, <http://www.lacan.com/symptom/?p=38/>
- _____. (retrieved 2015n) "The True Hollywood Left," <http://www.lacan.com/zizhollywood.htm/>
- _____. (2015o) "Žižek on the Charlie Hebdo massacre," *The New Statesman*.
- _____. (2016a) Lecture to Left Forum <<https://www.youtube.com/>

watch?v=_tt8zpTwFSk/>

_____. (2016b) Lecture to LSE <<https://twitter.com/RedKahina/status/725004210887077888/>>

_____. (2016c) Lecture to Big Think <https://www.youtube.com/watch?v=5bixgOtkLao>

_____. (2016c) Prank at Left Forum <<https://www.youtube.com/watch?v=ajr8qQcZWPo/>>

Molly Klein
Independent Scholar
New York, New York, USA

THE PROTOCOLS OF THE LEARNED LACANIAN OF SLOVITZIA: PART ONE

Abstract: *Mada u sve većoj meri smatran za kontroverznog, Slavoj Žižek i dalje nastavlja da uživa reputaciju velike zvezde među javnim intelektualcima sa “Radikalne Levice” na Zapadu. Zapadni mediji koji ga agresivno promovišu kao “levičara” nisu upoznati sa činjenicom da u svojoj rodnoj Sloveniji on predstavlja ključnu ličnost liberalne partije koja je vladala državom u većem prirodu svoje nezavisnosti i koja je počinila notorno “elektronsko etničko čišćenje”, a da je sam Žižek tamo viđen kao reakcionarna ličnost. Ovaj članak (iz dva dela) detaljno ispituje Žižekove spise da bi razobličio kao puku tanku oblogu njegovu privrženost socijalističkim i komunističkim idejama. Žižekove tehnike zavaravanja i preusmeravanja, ova studija pokazuje, potiču od izvornog teksta desničarskog pseudosocijalizma: “Protokoli sioniskih mudraca”. Zaključak do koga ova studija dolazi vidi Žižekov projekat kao nastavak iste fašističke misije koju je i njegov uzor imao—da infiltrira i uzurpira diskurs levice u cilju promovisanja reakcionarne politike prerusavajući je u progresivnu i revolucionarnu—baš kao što je svojom propagandnom retorikom to svojevremeno pokušano u čuvenoj podvalicarističke policije.*

Keywords: Žižek, Golovinski, fašizam, rasisam, Marksizam.

КУЛТУРНА ХОМОГЕНИЗАЦИЈА – ИЗМЕЂУ МЕКДОНАЛДИЗАЦИЈЕ И ПРЕВОЂЕЊА У ЛОКАЛНИ КОНТЕКСТ

Сажетак: У раду се разматра утицај глобализације на културу, кроз два узајамна, али контрадикторна процеса – културну хомогенизацију и транслацију. Културни империјализам, мекдоналдизација и комодификација три су основна правца којима се креће теза о културној хомогенизацији. Културни империјализам најчешће се веже за позападњачење или вестернизацију, у ширем, и американизацију, као промоцију и наметање америчког стила живота, у ужем смислу. Универзални тренд културе социолог Џорџ Рицер назива мекдоналдизација, што представља наметање једне јединствене форме по којој би функционисало друштво. Комодификација културе подразумијева претварање свих аспеката живота, на крају и самог људског живота, у производе којима се тргује на тржишту. Са друге стране, транслација је превођења глобалних културних садржаја у локални контекст. То даље значи, да је културна глобализација двосмјерни процес, који води и хомогенизацији и фрагментацији, уједначавању културних форми и садржаја, али и њиховом разбијању. На рубовима тзв. глобалне културе развија се мноштво културних облика, без доминације једног одређеног типа културе.

Кључне ријечи: култура, глобализација, хомогенизација, мекдоналдизација, комодификација, конзумеризам, транслација, креолизација.

Глобализација, а нарочито глобализам као њена пратећа идеологија, често се посматрају као неоимперијализам и неоколонијализам, чији је основни циљ вестернизација (позападњачење) или уже – американизација цијелог свијета. Потпомогнут глобалном економијом и

---

1 d.trninic@fpnbl.org

масовним средствима комуникације, свијет се унификује и универзализује око западних културних вриједности. „Тријумф Запада“, означен кроз познату Фукујамину филозофему о крају историје, значио би побједу посредничке (либералне) демократије и неолибералне економије и капитализма, а без постојања икаквих алтернатива. Хегемонија² једне културе, у овом случају западне провенијенције, у садејству с масовним медијима, пројектује нам слику једне боље будућности, у којој сви треба да живимо и којој треба да тежимо. „На таквој ‘заједничкој слици’ темељи се хегемонијски положај модерне културе, поглавито неких од судионика тога процеса“ (Cifrić, 2008: 779)

Како и култура подлијеже тржишним захтјевима понуде и тражње, које одређују произвођачи „културних добара“, комерцијална исплативост намеће се као једна од главних карактеристика глобалне (свјетске) културе. Најразвијеније и најмоћније државе, као и мултинационалне корпорације чија се сједишта у поменутим државама, одређују и усмјеравају културне токове, а користећи се империјалним и хегемонијалним методама – намећу своје обрасце живљења. Локалне културе и посебности постепено се одбацују или, у најгорем случају – одумиру и нестају. Такве културне промјене се на најбољи начин могу пратити кроз положај и статус различитих језика. Глобализација језика довела је до смањења заинтересованости за поједине језике и нестанка великог броја малих језика. У протеклих пола вијека драстично се смањио број језика: од 14.500 језика у 16. вијеку, данас се говори свега 7000 језика (Steger, 2005). Претпоставља се како сваких четрнаест дана нестане по један језик, јер људи и друштва, ради лакше и брже комуникације, одричу се својих језика (Rymer, 2012). Прихватање енглеског као новог свјетског језика – језика пословних људи, научника, истраживача, популарне културе – представља прије свега моћ и доминацију англоамеричке индустрије културе. Отуда и није чудно што се културни империјализам најчешће везује за американизацију, јер су Сједињене Државе родно мјесто модерне популарне културе, преко које врше доминацију над остатком свијета.

Иако се испрва чини да су културни империјализам и културна

2 Под културном хегемонијом претпоставља се доминација једног система вриједности, у овом случају западне културе, над другима. Појам долази од италијанског марксистичког теоретичара Антонија Грамшија (Antonio Gramsci), а посебно су га актуелизовали теоретичари окупљени око Центра за проучавање савремене културе у Бирмингему, а прије свих Стјуарт Хол. Под хегемонијом Грамши види моћ једне класе над другим класама, док у идеолошком и културном значењу представља доминацију, која се остварује контролом културних садржаја и кључних институција у друштву. Вриједносно неодређена, хегемонија може представљати средство за хомогенизацију и кохезију друштвених група око одређених идеја. У том контексту важан је и Грамшијев појам органског интелектуалца.

хегемонија, као и захтјеви за стандардизацијом елемената културе према западњачком систему вриједности, једино културне природе, може се рећи како су такви захтјеви једнако и политички, идеолошки, економски (корпоративно) детерминисани. Формула модерног империјализма огледа се у сљедећем: моћ црпи из економске и политичке доминације, док легитимитет добија из културе. Џозеф Нај (Joseph S. Nye) на сличан начин објашњава природу модерног империјализма, уводећи појмове тврде и меке моћи. Прва се веже за економски напредак, развој технологије, нова научна открића и веома висок стандард и услове живота. Због тога су најразвијеније (западне) земље у могућности да контролишу доношење глобалних одлука, а неријетко врше и притиске на тијела међународних организација приликом одлучивања. Садруге стране, мека моћ представља симболичке и културне вриједности, обрасце и modele понашања и животне стилове. Тврда моћ пријети и одбија, то јест користи силу како би завела ред и поставила правила, док мека моћ заводи и увјерава, намеће норме и обрасце живљења (Нај, 2012). Због тога дјела културе, књижевности и филма не треба посматрати као дјела „усамљених генија“, без икаквог вањског (политичког, идеолошког, социјалног) утицаја, већ прије као нешто што врши регулативу и усмјерава токове савременог друштва (Саид, 2002).

Углавном се узима да је империјализам везан за економију (тржишни империјализам) и подјелу свијета на богати и развијени Сјевер, са једне, и сиромашни и неразвијени Југ, са друге стране. Међутим, осамдесетих година прошлог вијека долази до идеолошког заокрета, када се у игру уводи култура, како би се идеолошки оправдало потчињавање и доминација једне над другим културама (Саид, 2002). Појављује се читав низ теоретичара, који на популистички начин тумаче друштвену збиљу користећи се постколонијалним дискурсом³. Средиште оваквог говора јесу бинарне опозиције на којима почива колонијална свијест и на којој се гради слика савременог свијета: развијени/ неразвијени, културни/ примитивни (дивљи), цивилизовани/ заостали, Први/ Други/ Трећи свијет, ми/ они, центар/ периферија или полупериферија, традиционално/ модерно и слично. Чини се како империјализам није нестао с окончањем процеса деколонијализације и крајем (великих) империја. Остало је његово наслеђе, остала је империјална свијест.

---

3 Овдје можемо поменути Самјуела Хантингтона (Samuel Huntington) и његову мисао о „сукобу цивилизација“ (clash of civilization), затим Роберта Д. Каплана (Robert D. Kaplan) који говори о „доласку анархије“ (The Coming Anarchy), Бенџамина Бербера (Benjamin Barber) и његову идеју о глобалном сукобу двије ретроградне идеје, Џихада, са једне, и МекСвијета, са друге стране (Jihad vs. McWorld), као и Бернарда Луиса (Bernard Lewis), који говори о „културама у конфликту“ (cultures in conflict).

Посебно критичан према идејама културне универзализације и хомогенизације јесте амерички социолог и лутерански теолог Питер Л. Бергер (Peter L. Berger). Он сматра како глобална култура у настајању тзв. аеродромска култура (airport culture) доводи до гушења културних посебности и вулгаризације културних пракси и садржаја. Наводи четири облика (лица) глобалне културе (уп. Berger, 1997):

- *Davos култура (Davos Culture)*: култура пословних и политичких елита, који дијеле исти животни стил и начин размишљања;

- *Култура факултативног клуба (Faculty Club International)*: Чини је мрежа међународних невладиних организација које умногоме утичу на доношење политичких одлука и глобално управљање, а то даље значи интернационализацију вриједности и идеолошких облика западне провенијенције;

- *Мекдоналд култура (The McWorld Culture)*: као промовисање лаких садржаја, забаве, потрошње, што доводи до промоције конзумеризма као животног стила;

- *Еванђеоски протестантизам (Evangelical Protestantism)*: Прије свега пентекостализам, мада овдје шире треба говорити о новим религијским покретима које одликује синкретизам и еклектицизам, као и универзално дјеловање на глобалном тржишту религијских идеја (прије свега због флуидних идеја и учења, као и лабаве унутрашње организације). Комбинујући вјерску горљивост (тзв. пламени језици) и веома изражено заједништво, пентекостализам се лако проширио и прилагодио у различитим дијеловима свијета, правећи мрежу независних цркава које су локално установљене. Овај покрет у први план ставља тзв. „дарове духа“ (оздрављење, предестинацију, глосолалију/ говор непознатим језицима), а не традиционално богослужење. То га чини више окренутим појединцу (индивидуално постигнуће и самоидентификација с религијским учењем и идејама), неголи црквеној хијерархији као код традиционалних религија⁴. У Латинској Америци, гдје је овакав облик евангелизације најизраженији, дошло је до низа промјена у културној и друштвеној динамици и до трансформације традиционалних модела и образаца, који иду према стварању „нових ставова према раду и конзумацији, новог образовног етоса и силовитог одбацивања мачизма (жене имају кључну улогу у евангелистичким црквама)“ (Бергер, 2008: 19).

4 Тренутно у свијету постоји око 250 милиона пентекосталаца, и то највише у земљама које раније нису имале никакво искуство са протестантским вјерницима и заједницама. О пентекостализму видјети више у књигама Дејвида Мартина (David Martin) *Tongues of Fire: Conservative Protestantism in Latin America* (Oxford: Blackwell Publishers, 1990) и *Pentecostalism: The World Their Parish* (Oxford: Blackwell Publishers, 2002), као и Харвија Кокса (Harvey Cox) *Fire from Heaven: The Rise of Pentecostal Spirituality and the Reshaping of Religion in the Twenty-First Century* (Cambridge: Da Capo Press, 2001).

Поред почетног песимизма, у Бергеровим ставовима примјетан је и оптимизам. Сматра како културна глобализација истовремено буди наду, али и страх. Прво се огледа у могућности стварања глобалног цивилног друштва и промоције мирољубиве политике, док зебњу буди помисао на културни и религијски фундаментализам који представља препреку за модернизацију и демократизацију друштва у цјелини (Berger, 1997; Berger/ Huntington, 2002). Сматра како глобализација дјелује љековито на религију у ужем и културу у ширем значењу, јер води религијској обнови и препороду. Бергер, у ствари, реafirмише стару Веберову тезу о религији (и култури) као битном чиниоцу друштвене и економске динамике. Религија (и култура) не само да узрокује него и усмјерава ток друштвених промјена, и на тај начин брише старе и ствара нове културне и социјалне моделе и обрасце.

МЕКДОНАЛДИЗАЦИЈА ИЛИ „УЈЕДНАЧАВАЊЕ“ КУЛТУРНИХ ФОРМИ И САДРЖАЈА

Како би објаснио све већу унификацију, хомогенизацију и кодификацију савременог свијета, амерички социолог Џорџ Ритцер (George Ritzer), уводи термин мекдоналдизација. Користећи се заиста оригиналном метафором, велике промјене у савременом друштву настоји објаснити по аналогији са познатим ланцем ресторана брзе хране⁵. Мекдоналдизација представља један нови тип организације савременог друштва, то јест скуп процеса „по којем начела fast-food ресторана преовладавају све већим сегментима америчког друштва, ширећи се и на остатак свијета“ (Ritzer, 1999: 15).

Без обзира на то да ли се ради о индивидуалном (сексуални односи, рађање, одрастање, смрт) или колективном животу људи (рад, политика, образовање, култура, религија), све је захваћено процесом мекдоналдизације, а живот људи одређен је строго контролисаним распоредом и правилима. Ритцер наводи четири димензије према којима је организовано пословање ресторана брзе хране, а које се касније преносе и на остале сегменте друштва (образовање, здравство, културу, религију) (уп. Ritzer, 1999):

- Учинковитост: Трагање за најбољим и најефикаснијим начинима,

---

5 Први ресторан McDonald's основан је у САД 1955. године, и врло брзо је постао један од најпрепознатљивијих „америчких производа“, који данас постоји у више од 130 земаља широм свијета. Не само да је постао покултурни феномен него можемо говорити о ширем друштвеном и политичком утицају. Често се отвореност неке земље мјери бројем ових ресторана. Позната је Фридманова теза како земље које имају McDonald's ресторан никада нису међусобно ратовале (Freidman, T. 2003).

како би се остварио већи профит. Како расте цијена радне снаге, тако се увећава број услуга које обављају крајњи потрошачи и купци. Било да се ради о банкоматима и кредитним картицама или самопослуживању у продавницама или на бензинским пумпама, трагање за већом ефикасношћу, води нас поједностављивању роба и услуга. У сфери културе све присутнија су аудио и дигестивна издања дјела класичне литературе. Свештеници цркву замјењују телевизијским студијем, вјерници се исповиједају путем е-mailа, а на сајтовима вјерских заједница налазе одговоре на питања духовне природе (нпр. телеевангелизам и феномен Megachurch). Стављање акцента на крајњег потрошача као онога који сам себи креира услугу, узрокује, према Андрју Кину (Andrew Keen), појаву аматеризма који постаје главном парадигмом савремене културе. Он песимистично закључује како ће „култура аматера“ коју стварају крајњи корисници упропастити економију, културне и моралне вриједности (Keen, 2010). Да би објаснила тренд у којем анонимни пасивни потрошачи културних добара постају активним учесницама у културној економији, књижевница Дубравка Угрешић користи термин „караоке култура“;

- Исплативост: Друштво организовано према моделима мекдоналдизације стално је закупљено пребројавањем, израчунавањем, квантификацијом. Будући да је смисао остварити већи профит са што мање уложених средстава, квалитет врло брзо прераста у квантитет. У области здравства прописује се број пацијената које лекар мора да прегледа у току радног времена, одустаје се од детаљне дијагностике и лијечења оних који се налазе у безизлазној ситуацији. На универзитетима се постављају квоте и бодови које научници морају остварити како би напредовали у каријери. То нас даље води хиперпродукцији стручне литературе. Студенти се посматрају као бројеви, док се успјех и квалитет наставника одређује на основу пролазности. Квалитет неког умјетничког дјела мјери се количином уложеног и зарађеног новца. Отуда топ-листе најпродаванијих књига и најгледанијих филмова. Укус се формира на основу броја прегледа на друштвеним мрежама и електронским сервисима;

- Предвидљивост: Како се не би правила већа изненађења, мекдоналдизовано друштво дјелује према јасно утврђеним радњама, чиме се оне рутинизују и претварају у навике. У услужним радњама имамо утврђену комуникацију са муштеријама и предвидљиве производе, које бирамо на основу логоа, брэнда или робне марке. Снимају се предвидљиви филмови и њихови наставци, што иде на штету креативности и води одсуству стварања нових ликова и садржаја;

- Контрола: Како би се осигурао што већи степен контроле над члановима друштва, хумане технологије мијењају се нехуманим.

„Замјена људи стројевима крајни је ступањ контроле над њима јер они тада престају бити узроком несигурности и непредвидљивости, будући да више немају изравног утицаја на процес“ (Ritzer, 1999: 143). У образовним институцијама, кроз тзв. дуални систем образовања, дјеца се уче покорности систему, а гуще се креативност и процеси мишљења. Својим концептуалним албумом и филмом Зид (The Wall, 1979; 1982), британска музичка група Pink Floyd овај начин контроле описала је метафором зида који стварају институције система, док појединце одвајају од стварног свијета. Контрола на радном мјесту доводи до „стања аутоматске оперативности“. Идеалан радник не размишља, није интелигентан, незаинтересован је за креативно стварање, тако рећи – „налик животињи“ (Тејлор ⁶), која ће се лакше покорити контроли. Рад на покретним тракама, који се састоји од понављања истих радних поступака током цијелог радног вијека, узрокује отуђење од процеса рада и дехуманизацију рада. Сву бесмисао репетитивног рада на покретној траци на веома ироничан начин показује нам Чарли Чаплин (Charlie Chaplin), у свом познатом филму Модерна времена (Modern Times, 1936). Мекдоналдизација се схвата као посебан вид рационализације, који је омогућио друштвени развој и напредак нових технологија, којима не управљају људи и друштво, већ оне, напротив – контролишу људе и усмјеравају друштвена кретања. Или, како каже слоган Свјетске изложбе одржане у Чикагу (Chicago) 1893. године: „Наука истражује, технологија извршава, човјек се прилагођава“.

На овај начин уређен друштвени систем, као и односи међу различитим подсистемима, изазива многе негативне посљедице, јер се захтјеви за што већом рационалношћу претварају у своју супротност – ирационалност. Или, како Рицер каже – ирационалну рационалност. Ако се рационалност мекдоналдизованог друштва огледа у повећаној ефикасности, мјерљивости, предвидљивости и контроли, ирационална рационалност представља појаву која води све већој неефикасности, немјерљивости, непредвидивости и губитку контроле (Ritzer, 1999).

Позивајући се на Вебера, Рицер закључује да мекдоналдизација као снага глобализације и, што је важније, културне хомогенизације узрокује једнообразност, истовјетност и предвидљиву будућност. Она на тај начин постаје „жељезни кавез“, под којим подразумеива све мању могућност „бијега од мекдоналдизације, с растом њезиног утицаја у друштву“ (Ritzer,

---

6 Инжењер Фредерик Тејлор (Frederick W. Taylor) залагао се за стандардизацију радних поступака, тзв. репетитивни рад, како би се осигурала ефикасност и већи профит предузећа. Овакав концепт организације производње познат је под називом тејлоризам.

1999: 197).

Овако схваћена, мекдоналдизација представља концепт или образац који се наметнуо цијелом свијету. Имамо глобалне облике лишене било каквог садржаја, то јест „глобализацију ничега“ (globalization of nothing) (Ritzer, 2007; 2012). Зато предлаже употребу појма гробализације (енг. grobalization), коју одређује као „империјалистичке амбиције, жеље и потребе нација, корпорација и организација да се наметну у различитим географским областима“ (Рицер, 2012: 414). Главни циљ гробализације јесте осигурање привредног и економског раста (отуда изведеница од енглеске ријечи growth, што значи раст) и на тај начин ширење моћи и утицаја. Као главне процесе гробализације наводи: капитализам (раст); американизацију (моћ) и мекдоналдизацију (утицај).

Глобализација ничега, схваћена као ширење глобалних форми, без икаквог садржаја, доводи до успона модерних имагинарија. Рицер наводи четири типа таквих имагинарија, који, захваљујући процесу глобализације, постоје широм свијета: не-мјеста (тржни центри, забавни и тематски паркови, ланци хотела, ресторани брзе хране – све установе које по својој форми личе једна на другу, док са друге стране нуде сличне садржаје, углавном прилагођене националним и локалним културним обрасцима); не-ствари (кредитне картице, банкомати, електронске књиге, дигитална или МРЗ музика, робне марке и брендови); не-људи (униформисани продавачи и продавачице запослени/е у не-мјестима, као и у разним call-центрима, који попут аутомата понављају јасно прописан и научен текст); не-услуге (све оно што обављају крајњи потрошачи и купци, нпр. банкомати који дају услуге умјесто благајника, или on-line сервиси, попут ebay.com, amazon.com, гдје услуге креирају и стварају сами корисници) (уп. Ritzer, 2007; 2012).

Француски антрополог Марк Оже (Marc Augé), у покушају да конституише антропологију надмодерности, немјесто (фр. non-lieux) одређује као простор који карактерише одсуство идентитета, релације и историје. Немјесто је простор који нема прошлост, јер у себе не укључује елементе старина, стога је његово основно обиљежје неодређеност. Разлика између модерности и надмодерности огледа се, према Ожеу, управо у трансформацији мјеста у немјесто⁷. Грађевине и путеви које/и

7 Много раније о истом проблему говорио је француски филозоф Мишел Фуко. У предавању под називом „Друга мјеста“ („Des escapes autres“), које је одржао 14. марта 1967. године у Тунису, он каже: „Могло би се можда рећи да се извесни идеолошки сукоби који побуђују расправе данашњице одвијају између побожних потомака времена и тврдокорних становника простора“ (Фуко, 2005: 29). Овим ставом Фуко је, у ствари, наговјестио расправу која ће се деведесетих

омогућавају циркулацију људи (аеродроми, ауто-путеви, аутобуске и жељезничке станице); избјеглички кампови, сиротињска и привремена насеља, азили⁸, сквотови и комуне (без рока трајања); хотелски ланци; тржни и шопинг центри; напуштене фабрике; тзв. градови духови (ghost towns) – модерна су немјеста. За разлику од утопије (грч. ou-topia, мјесто које не постоји), као идеално замишљене и савршене друштвене заједнице, немјеста постоје, али не развијају никакве социјалне, друштвене, културне или политичке везе (Оже, 2005)⁹.

Немјестом управљају системи знакова и упозорења, на којима је јасно назначено и написано како се треба понашати. Више не комуницирамо с људима, већ прописима и огласним таблама који/е нам говоре како да поступамо у датој ситуацији. Изгледа парадоксално, немјеста, а не људи, пружају нам осјећај сигурности. Њихова визуелна обиљежја, свијетлеће и неонске рекламе, које у свакој новој средини препознајемо, помажу нам у оријентацији. Захваљујући раније наученим знаковима и симболима (логои, брендови, робне марке, рекламе за познате ресторане или продавнице), свагдје се осјећамо као код куће. Такви модерни имагинарији обезбјеђују нам осјећај припадности и идентитета, мимо територије и суверенитета. Помажу нам да сагледамо културу изван етничких хомогених цјелина и ограниченог простора.

КОМОДИФИКАЦИЈА ИЛИ КАКО НАМ ЈЕ ЖИВОТ ПОСТАО SHOPPING ИСКУСТВО¹⁰

Обиљежја новог хиперкапитализма јесу маркетингизација и комодификација (Peračković, 2008). Док за маркетингизацију можемо рећи да представља претварање друштва и друштвених односа у тржиште и тржишне односе, комодификација је процес претварања природе, ствари, људи, културе, искуства, социјалних веза и односа у робу којом се тргује на тржишту.

година 20. вијека водити око глобализације и утицаја њезиних процеса на трансформацију наше перцепције времена и простора.

8 О азилима, прихватним центрима и другим тоталним институцијама као установама у којима се формира посебан друштвени и социјални идентитет, пише Ервинг Гофман (Erving Goffman) у књизи Азили: Есеји о друштвеном положају пацијената болница за ментално оболеле и других уоченика (Нови Сад: Mediterran Publishing, 2011).

9 Мишел Фуко у филозофију уводи појам хетеротопије као мјеста без мјеста, тзв. „другог мјеста“, које се огледа у одсуству стандардне културе просторности. У хетеротопије се не приступа добровољно, јер је присуство увијек повезано са присилом, хтијењем и морањем. Када приступите хетеротопији, искључени сте из свакодневног друштвеног и културног окружења, а понашате се према њезиним правилима (Фуко, 2005).

10 „Замислите да се једног дана пробудите и откријете да је сваки аспект вашег бића постао купљена ствар, а да је сам ваш живот постао потпуно shopping искуство“ (Rifkin, 2005: 127).

Џереми Рифкин (Jeremy Rifkin) сматра како смо ушли у нову фазу капитализма, коју он назива „безтежинском економијом“, у којој се не тргује производима над којима имамо власништво, већ се тргује услугама које омогућавају приступ разним сервисима. У традиционалном смислу, тржиште је подразумевало размјену производа и стицање власништва над њима, док данас, долази до дематеријализације производа и њиховог претварања у услуге¹¹. Битно је омогућити приступ разним сервисима (Интернет и други информациони путеви), а умјесто производа, купујемо и плаћамо чланарине, претплате, накнаде за коришћење, приступне пријавнице. „Концепти, идеје и слике – а не ствари – прави су предмети од вриједности у том новом господарству. Богатством се више не сматра физички капитал него људска машта и креативност“ (Rifkin, 2005: 13).

Хиперкапитализам се огледа кроз два значајна процеса: географски омеђена тржишта замјењују се е-тржиштем, док се трговина сели у *cyberspace*¹²; а индустријска производња мијења се у културну производњу, што даље води свеопштој комодификацији, прије свега људског времена и искуства. Као примјере можемо навести глобални туризам (путовања ради задовољства),¹³ индустрију забаве и шопинг центре.

Културне специфичности неких земаља претварају се у тзв. зоне приступа, то јест поглед на њих омогућен је само онима који су спремни платити за такво културно искуство (Rifkin, 2005). Музеји, природна богатства и религијске специфичности упаковани су у културне производе, који се на туристичком тржишту нуде купцима/ туристима. Плаћамо/ купујемо поглед на нечију културу, то јест купујемо, а не стичемо, своје културно искуство. „Оно што је некоћ било дар повијести тих култура постаје пуки казалишни реквизит и позорница – кулиса – за изведбу плаћених културних искустава“ (Rifkin, 2005: 192). Туристички пакет-аранжмани врло често представљају само симулацију, а никако право аутентично искуство културе у коју путујемо. Обиласци су организовани

11 Иако се у друштвеној теорији појмови производ и роба врло често користе како синоними, у савременој економској теорији прави се јасна дистинкција између поменутих појмова. „Производ је одређен резултат људског рада остварен ради изравног или неизравног подмирења неке потребе. Под услугом разумијевамо сам рад који подмирује неку потребу. Производе и услуге који се реализују преко тржишта називамо робом“ (Fedor Rosso, наведено према: Рераковић, 2008: 987).

12 Рифкин као да призива Дејвида Харвија и његове тезе о постмодернизацији и глобализацији као компресији времена и простора, када каже: „Нови капитализам је тако више временит него материјалан. (...) Капитализам одбацује своје материјалне коријене и све више постаје временском појавом“ (Rifkin, 2005: 126).

13 Према подацима Свјетске банке, туризам представља трећи највећи материјални издатак једног домаћинства, одмах иза хране и становања (Rifkin, 2005).

аутобусима, а културне знаменитости се приказују посредством слика и телевизијских екрана. Копије, реплике и репродукције замјењују збиљске догађаје и доживљаје.

Конзумеризам, потрошње и промоција потрошачког идентитета и културе битне су карактеристике културне индустрије. Везивање производа за несвјесне жеље будућих потрошача и конзумента¹⁴ узроковано је промјеном наше перцепције према потребним производима. Људи све више почињу да се одређују кроз свој однос према производима, а потрошња постаје битна одредница друштвеног идентитета. Потрошња представља цијели систем значења и симболички чин, којим се надилази употребна вриједност, производња и функција купљене робе. На то је утицало много фактора: од касне фазе капитализма (неолиберална економија), преко урбанизације (убрзано насељавање градова и промоција живота у великим свјетским центрима), па све до разгранате мреже медија. Људи су постали „све зависнији од предмета, слика, услуга које нису сами произвели, што их је, (...) суштински трансформисало у потрошаче“ (Ердеи, 2008: 11). Дошло је до заокрета – од културе потреба према култури жудње¹⁵.

Куповина и конзумација одређених производа не представља само потребу појединца/ потрошача већ градњу читавог једног симболичког свијета промјене личности, идентитета, посебности, животног стила¹⁶. Куповином етикете, робне марке или бренда, ми не купујемо производ, већ животни стил и замишљену представу коју тај производ нуди, оно што бисмо жељели бити. За разлику од укуса, који је, рећи ће Бурдије (Pierre Bourdieu), углавном класно одређен и повезан с образовањем, животни стил је лична и појединачна преференција¹⁷.

---

14 Истраживања показују све већу везаност дјеца најмлађе доби за одређене производе и брендове. Видјети документарни филм *Consuming Kids: The Commercialization of Childhood* (Adriana Barbaro, Jeremy Earp, 2008).

15 Овај заокрет у перцепцији потрошње и коришћење маркетинга како би се промовисала куповина у циљу деполитизације и манипулације људима врло добро приказује Адам Кертис (Adam Curtis), у четири дијела филма *Стољеће ера (The Century of the Self – Happiness Machines; The Engineering of Consent; There is a Policeman Inside All Our Heads: He Must Be Destroyed; Eight People Sipping Wine in Kettering, 2002)*.

16 У друштву које је детерминисано потрошњом, „свака роба има не само функционалну, већ и културну вредност“ (Фиск, 2001: 35).

17 Пјер Бурдије разликује двије категорије укуса – укус луксуза (*goûts de luxe*) и укус нужности (*goût de nécessité*). Први тип се односи на потрошњу која не води задовољењу доминантних потреба, а други на куповину основних ствари које задовољавају егзистенцијалне потребе. Укус луксуза везан је за више и привилеговане класе у друштву, оне које посједују највећу количину капитала, а укус нужности повезује се с нижим и радничким слојевима друштва (Bourdieu, 2011). Да то нужно није тако, показују нам примјери из земаља у транзицији и бивших социјалистичких држава. Наиме, у тим друштвима дошло је до својеврсне социокултурне

Свако бира оно што жели да буде, то јест свако може бити оно што замисли. То је најизраженије у модној индустрији, која више не говори о одјећи, него о тзв. психологији одијевања. Корпоративизму, и њему блиском конзумеризму, карактеристична је рационалност, док се на индивидуалном нивоу, код појединаца/ потрошача, то манифестује кроз пасивност, деперсонализацију и конформизам (Сол, 2010).

Тржни или шопинг центри постају стјецјишта потрошачке културе у којима се упражњавају ритуали куповине и потрошње. Штавише, то су мјеста гдје се може приступити искуству било какве врсте. Они су мјеста гдје се тргује робом и забавом. Цјелодневни боравак у тржном центру подразумева куповину, дружење, забаву и „одмор“. Поред ритуалних манифестација потрошње, куповина се врло често приказује као терапија под мотом „Ако ти је лоше, онда троши и купуј!“ Код куповине је јасно изражен и родни моменат, јер се она искључиво веже за жене. Жене се представљају као „купохоличарке¹⁸“, чиме се жели рећи како су конзумеризам и куповина једине одреднице идентитета савремене жене.

Културна индустрија свима излази у сусрет и тако долази до повезивања туризма и куповине (шопинга). Промовише сет з в. потрошачки туризам под мотом „Купуј док не паднеш!“.¹⁹ Зигмунт Бауман то објашњава на следећи начин: „Суштина потрошачке игре није толико похлепа за стицањем и поседовањем, нити прикупљање богатства у материјалном, опипљивом виду, колико узбуђење због нових и још недоживљених сензација. Потрошачи су пре свега скупљачи сензација, а скупљачи ствари само у секундарном и изведеном смислу“ (Бауман, 2003: 256).

ПРЕВОЂЕЊЕ КУЛТУРНИХ ФОРМИ И САДРЖАЈА У ЛОКАЛНИ КОНТЕКСТ

Потрошња, конзумеризам и комодификација не воде нужно тоталној културној хомогенизацији и уједначавању културних форми, већ често „креативном дијалогу глобалних структура и локалних знања и

трансформације, у којој су се некада нужно негативне појаве (приватно власништво, луксуз, раскошан живот, потрошња) почеле позитивно вредновати и претварати се у друштвено прихватљив стил понашања. Дobar примјер представља чешки документарни филм Чешки сан (Český sen, Vít Klusák, Filip Remunda, 2004).

18 Тако списатељица Софи Кинсела (Sophie Kinsella) пише серију књига под групним називом Исповијести једне купохоличарке (Confessions of a Shopaholic).

19 Поменути фестивал куповине и потрошње сваке године се организује у Дубајиу. Године 2004. посјетило га је 3,1 милиона људи, који су потрошили 1,23 милијарде евра (наведено према: Hromadžić, 2005: 46).

значења“ (Ердеи, 2008: 22) ²⁰. То даље значи, да је културна глобализација двосмјерни процес, који води и хомогенизацији и фрагментацији, уједначавању културних форми и садржаја, али и њиховом разбијању. На рубовима тзв. глобалне културе развија се мноштво културних облика, без доминације једног одређеног типа културе. Захваљујући оваквој међуигри глобалног и локалног, као и њиховој истовременој узајамности и супротности, ствара се нова култура која је неукорјењена, ризомска, хибридна.

То најбоље долази до изражаја приликом превођења транснационалне робе и производа у локални контекст. Потрошачи врло често сами одређују значење робе, у зависности од својих жеља и културних специфичности средина из којих потичу. Када производи пређу националне границе, то јест напусте културу у којој су произведени, креативност потрошача таквој роби понекад даје потпуно друго значење²¹. Прилагођавање производа социокултурним вриједностима датог друштва, то јест мијењање њиховог значаја и перцепције у друштву увоза производа, Дејвид Ховс (David Howes) означава термином креолизација (наведено према: Мекдугал, 2005). За разлику од Ховса, социјални антрополог Улф Ханерц (Ulf Hannerz) нуди много шире објашњење. Сматра како је креолизација мијешање култура које раније нису биле у додиру, што даље води настанку потпуно нових културних форми и пракси. Креолизација се односи на све оне културне изразе које немају историјски коријен у било којој другој култури, а резултат су међусобне повезаности²² (Hannerz, 1992).

Прилагођавање и превођење културних пракси и форми у нови локализовани контекст показује још једну битну димензију културе –

---

20 Овакво „узајамно прожимање глобалног и локалног које резултира јединственим исходима у различитим географским областима“ Роналд Робертсон назива глокализацијом. (наведено према: Рицер, 2012: 416).

21 Овдје можемо говорити и о популарној култури која, за разлику од масовне, настаје из дијалога људи и производа индустријске културе. Истраживач културе Џон Фиск (John Fiske) популарну културу смјешта у подручје отпора конзумеризму и конформизму, јер обично настаје у мијењању и пренамјени комерцијалних производа, чима се шаље јасна порука произвођачима који настоје да унификују начин живота. „Популарна култура се не намеће људима – они је сами стварају; она настаје, изнутра, одозго, а не одозго“ (Фиск, 2001: 34).

22 Креолизација долази од ријечи креол (енглески creole; француски créole, criole; шпански criollo; португалски crioulo/ урођеник; латински creare/ производити, стварати), која означава потомка европских колонизатора у Латинској Америци, као и особу рођену у биетничком браку између европских досељеника и домородачког становништва у Латинској и Сјеверној Америци. Такође, користи се и за означавање језика (тзв. креолски језици) насталог мијешањем европских језика (енглеског, француског, шпанског, португалског) са локалним домородачким језицима у некадашњим европским колонијама (наведено према: The Oxford English Dictionary, London: Oxford University Press, 1989).

комерцијалност. „Верује се да је карактеристика позног модерног доба то што веома различите културне праксе и предмети материјалне културе (од света музике до света религије) могу послужити као извор извозне комерцијализоване културе“ (Скот, 2003: 78). Дакле, прије свега културе као робе, а не културе као промоције одређеног начина и стила понашања и живљења. Оваква култура „се још успешније може продати тамо где је прилагодљива локалном контексту или, алтернативно, где има ‘егзотичан укус’“ (Скот, 2003: 78).

Примјера је заиста много, од припреме традиционалне хране у другим срединама, преко реп, панк и heavy metal музике на арапском језику, перцепције Barbie лутке у неким патријархалним друштвима²³, до science-fiction филмова снимљених у кинеској и индијској продукцији. Позната књига Секс и град (Sex and the City) списатељице Кендас Бушнел (Candace Bushnell), добила је своју арапску верзију кроз новелу Дјевојке из Ријада (Banat al-Riyadh) коју је написала Раџа Алсанеа (Rajaa Alsanea). Садржај је углавном остао исти, само у мало другачијем контексту. Овај тренд превођења културе у локални контекст добро ће именовати социолог Владимир Вулетић (2006) – према њему не ради се о мекдоналдизацији, већ о мекбурекизацији. Иако се показала као могуће подручје отпора глобализацији и хомогенизацији, култура прије реагује прилагођавањем глобалним токовима.

23 О трансформацији Barbie лутке на основу локалне традиције и локалних вриједности у Мексику, видјети више у: Мекдугал, Џ. П. (2005). Перцепцију панк музике међу младим муслиманима и рађање цијелог једног поткултурног покрета инспирисаног оваквом врстом музике добро приказује документарни филм Таквакор: Рађање исламског панка (Taqwacore: The Birth of Punk Islam, Omar Majeed, 2009). Настанак муслиманског панк покрета описује Michael Muhammad Knight у роману The Taqwacores (Berkeley: Soft Skull Press, 2004).

ЛИТЕРАТУРА

Бауман, З. (2003): „Туристи и вагабунди“ у: Глобализација – мит или стварност: социолошка хрестоматија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Berger, L. P. (1997): „Four Faces of Global Culture“, *The National Interest*, број 49: 23–29.

Berger, L. P./ Huntington, S. /eds./ (2002): *Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World*, New York: Oxford University Press.

Бергер, Л. П. (2008): „Десекуларизација света: општи преглед“ у: Десекуларизација света: Оживљавање религије и светска политика, Нови Сад: Mediterran Publishing.

Bourdieu, P. (2011): *Distinkcija: Društvena kritika suđenja*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

Вулетић, В. (2006): Глобализација: Актуелне дебате, Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.

Ердеи, И. (2008): Антропологија потрошње: Теорије и концепти на крају XX века, Београд: Библиотека XX век/ Књижара Круг.

Keen, A. (2010): *Kult amatera*, Zatrešić: Fraktura.

Мекдугал, Џ. П. (2005): „Транснационални производи као локалне културне иконе: Барби лутке у Мексику“, Трећи програм радио Београда, број 125–126: 301–315.

Нај, Џ. С. (2012): Будućност моћи, Београд: Архипелаг.

Оже, М. (2005): Неместа: Увод у антропологију надмодерности, Београд: Библиотека XX век/ Књижара Круг.

Peračković, K. (2008): „Društvo i (ili) tržište – sociološka konceptualizacija procesa marketizacije društva“, *Društvena istraživanja*, број 6 (98): 975–997.

Ritzer, G. (1999): *McDonaldizacija društva: Istraživanje mijenjajućih karaktera suvremenog društvenog života*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Ritzer, G. (2007): *The Globalization of Nothing*, London: Sage Publications.

Рицер, Џ. (2012): Савремена социолошка теорија и њени класични корени, Београд: Службени гласник.

Rifkin, J. (2005): *Doba pristupa: Nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*, Zagreb: Bulaja naklada.

Rymer, R. (2012): „Umirući jezici“, *National Geographic Hrvatska*, број 7: 38–69.

Саид, Е. (2002): Култура и империјализам, Београд: Београдски круг.

Скот, А. (2003): „Глобализација: Друштвени процес или политичка реторика?“ у: Глобализација – мит или стварност: социолошка

хрестоматија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Сол, Џ. Р. (2010): Несвесна цивилизација, Лозница: Карпос.

Steger, M. B. (2005): Globalizacija, Sarajevo: TDK Šahinpašić.

Трнинић, Д. (2011): „(Де)конструкција културе у доба глобализације“ у: Култура и образовање – детерминанте друштвеног прогреса (достигнућа, донети, перспективе), Бања Лука: Филозофски факултет.

Фиск, Џон (2001): Популарна култура, Београд: Clio.

Friedman, T. L. (2003): Lexus i maslina: razumijevanje globalizacije, Zagreb: Izvori.

Фуко, М. (2005): „Друга места“ у: Мишел Фуко 1926–1984–2004 (Хрестоматија), Нови Сад: Војвођанска социолошка асоцијација.

Hannerz, U. (1992): Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning, New York: Columbia University Press.

Hromadžić, H. (2008): Konzumerizam: Potreba, životni stil, ideologija, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Cifrić, I. (2008): „Imperij ili zajednica? Homogenizacija i raznolikost kultura u kontekstu globalizacije i identiteta“, Društvena istraživanja, број 4–5: 773–797.

Duško Trninić

University of Banja Luka

Faculty of Political Science

Bosnia and Herzegovina

CULTURAL HOMOGENIZATION: BETWEEN MCDONALDIZATION AND TRANSLATION INTO A LOCAL CONTEXT

Summary: *The paper shows an influence of globalization on culture, through two mutual, but contradictory processes – cultural homogenization and translation. Cultural imperialism, McDonaldization and commoditization are three basic directions, along which thesis of cultural homogenization moves. Cultural imperialism is most frequently tied to pro-westernization or westernization in broader sense, and to Americanization as promotion and imposition of an American lifestyle in narrower sense. The sociologist George Ritzer calls this universal trend McDonaldization, which represents imposition of one unique form by which the society is to function. The commoditization of culture means transformation of all aspects of life, eventually the human life itself, into products being traded on the market. On the other hand, translation means translation of global cultural contents into local context. In addition, it means that cultural global-*

ization is a two-way process, leading also to homogenization and fragmentation, i.e. homogenization of cultural forms and contents, but also their breaking into separate parts. At the edges of so-called global culture, manifold of cultural forms are developed, but without domination of one particular type of culture.

Key words: culture, globalization, homogenization, McDonaldization, commoditization, consumerism, translation, creolization.

Ирина Милутиновић
Научни сарадник
Институт за европске студије Београд

Оригиналан научни рад
UDK: 316.33:004

ИНФОРМАЦИОНО ДРУШТВО ИЗМЕЂУ АПОЛОГИЈЕ И ДЕКОНСТРУКЦИЈЕ¹

Резиме: У раду је представљен преглед неколико социолошких приступа појму информационог друштва, које се повезује са ширењем сектора информационо-комуникационих технологија (ИКТ) у другој половини 20. века. Циљ рада је да се идентификују темељне карактеристике овог типа друштва. У научном дискурсу и јавном комуницирању разматрања се крећу између апологије и деконструкције. Као кључна одређења информационог друштва издвојени су: интернет технологије, децентрализовање друштва, декомпозиција друштвене моћи и постмодернизам. Синтеза предочених оптимистичких и песимистичких тумачења његових вредности доводи до закључка да је информационо друштво испуњено противречностима и да измиче могућности прецизног одређења, као друштво у настајању.

Кључне речи: информационо друштво, интернет, умрежено друштво, постмодернизам, глобализација

Данас још увек не постоји потпуна сагласност о томе шта све обухвата појам информационо друштво. Овом термину претходио је, и дуго се употребљавао са синонимним значењем, израз постиндустријско друштво, који је ушао у праксу крајем шездесетих година прошлог века. Тај назив сковао је Дејвид Ризман, а теоретичари постмодернизма усвојили су га кроз радове америчког социолога Данијела Бела, који га је први употребио у делу „The Coming of The Post-Industrial Society“ (Bell, 1974), како би указао на чињеницу да долази до темељних и структурних промена у индустријском друштву². По Беловом мишљењу, ново друштво

1 Овај рад представља део истраживања у оквиру пројекта Института за европске студије под бројем 179014, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Р. Србије.

2 Индустријско друштво је претежно карактерисала употреба машина у раду и пренаглашено коришћење физичке радне снаге у производњи („плави оковратници“); масовна

(у то време у раној фази настајања), које је именовао као постиндустријско, радикално се разликује у односу на индустријско по новим социјално-производно-културним особеностима:

- „развој друштва почива превасходно на производњи информација;
- у производњи је све већа доминација креативно-иновативног рада (креација новог заснована на знању);

- серијска и појединачна производња добара;
- иновативност;
- флексибилност у системима вредности;
- флексибилност и покретљивост у организацији; настају штрафти оковратници (запослени који су способни и да одлучују и да производе);

- претварање хијерархијске структуре у хоризонталну структуру како у производњи тако и у друштву;

- губе се јасне и прецизне разлике, *diferenciae specificaе*, у социјалној структури, што доводи до реално „замагљене“, недовољно јасно издиференциране и одређене социјалне структуре;

- стварање мрежних информационих система и флексибилних, аутономних облика одлучивања“ (Bell, 1974).

Новонастајући тип друштва, према Белу, пресудно одређује информациона технологија, која заузима централно место у економији и култури у ширем значењу појма.

Концепт информационог друштва први је употребио амерички економиста Фриц Маклуп (Fritz Machlup), 1933. године, који је теоријски уобличен у његовом делу „Производња и дистрибуција знања у САД“, три деценије касније. Ова публикација је подстакла теоријску расправу чији је предмет било „друштво знања“ у годинама које су уследиле, а која је изнедрила и устоличила у стручним круговима нови појам: информационо друштво – да би се њиме означила најновија фаза развоја индустријског друштва. Сазнајни значај овог термина потврђује први светски самит о информационом друштву (WSIS) који је одржан у Женеви, 10–12. децембра 2003. године, под покровитељством УН.

Међу првим делима којима је, истовремено на различитим

производња материјалних добара заснована на преради добара уз помоћ велике количине „вештачке“ енергије; прецизно хијерархизована и нееластична социјална структура са крутим системима вредности, у којој су власници капитала – у приватној, јавној или државној својини – представљали врх друштвене стратификације; доминација „белих оковратника“ у процесима управљања; строга организација рада и хијерархија у односима – како у производњи тако и у друштву; централизам у пословима одлучивања и информисања.

континентима, етаблирана научна оправданост увођења новог појма, био је рад под насловом „Глобалне импликације информацијског друштва“ чији је аутор Марк Пора, а који је наручила Агенција за информисање САД и објавио Институт у Аспену 1977. године. У термилошким одређењима, једна од утицајнијих била је и књига „Информацијско друштво као постиндустријско друштво“ аутора Јоценија Масуда, коју је објавио Институт за информацијско друштво у Токију, 1980. године. Јапански научник је тада предвиђао да ће, у деценијама које следе, рад бити раширен по „електронским колибама“, да медији више неће бити „масовни“, а да ће се људска свест „повећати“ – како се проток информација буде убрзавао (Бригс, Берк, 2006: 357). Масуда је у одељку књиге посвећеном расправи о информацијском друштву, такође наметнуо тему глобализма: „Информације немају природне границе. Када се формира глобални простор за информације, комуникација међу људима широм света прећи ће све државне границе. (...) За разлику од конвенционалног географског простора, глобални простор за информације биће простор повезан информацијским мрежама“ (Бригс, Берк, 2006: 357).

У истом периоду, Алвин Тофлер у својој тријадној подели цивилизацијских епоха, описује наступајући „трећи талас цивилизације“ – у којем као главни интегративни фактор заједница претпоставља инфосферу. Као кључно обележје инфосфере он најављује опадање значаја конвенционалних масовних медија, и пораст улоге нових – демасификованих комуникационих технологија. Тофлер је медијацентрички закључио да ће долазећа технологија потиснути доминантне мас-медије, и утицати на успостављање новог типа друштвености, али подстицати и промене у психи појединца (Тофлер, 1983).

Већ у првим расправама које је покренула поменута Белова књига (Bell, 1974), елаборирана су схватања да је на делу трансформисање индустријског у информационо друштво. У српској социолошко-комуниколошкој литератури, појам информационог друштва се разматра са различитих апсеката. Анализирају се промене у организацији рада (Милошевић, 2013), информација као део социјалног капитала (Коковић, 2009), улога и значај знања у „друштву знања“ (Аврамовић, 2013), информација у процесу међународног комуницирања (Радојковић, Стојковић, Вранеш, 2015).

1.

Проток информација и знања у информационом друштву постаје универзалан и знатно слободнији него што је то био проток капитала у индустријском. Дакле, друштвено богатство и национални доходак земаља све непосредније зависе од количине и квалитета произведених (радних) и процесираних информација. Како се, у таквом друштву, највећи део друштвеног богатства и развоја базира на производњи иновација – нових идеја и нових знања, главну „погонску снагу“ развоја представља производња информација – па у њему доминирају системи, институције и процеси који се баве производњом, прерадом, чувањем и дисеминацијом информација. Такав систем је интернет.

Стивен Џоунс је средином деведесетих година прошлог века запазио да је развој интернета линеаран: он не ствара независне социјалне просторе по себи, већ се ослања на постојећу комуникациону инфраструктуру и интегрише у текуће економске процесе у телекомуникационој индустрији. Било да је у питању филм, телевизија, радио или интернет, практично свако средство комуникације које се заснива на технологији, пре или касније се сматра узроком „револуције“. Сваки технолошки проналазак и промена, од ватре до интернета, мења начин на који се људи повезују и стварају заједнице. Сада је такав случај са развојем технологија компјутерске комуникације, поготово интернета – примећује Џоунс (Џоунс ур., 2001: 17). Интересовање овог аутора посебно је усредсређено на питање: „Ко смо ми кад смо онлајн?“, и оријентисано према друштвеним односима који се изграђују путем интернета и компјутерске комуникације у информационом друштву. У књизи „Виртуелна култура“, он анализира утицај друштвених онлајн формација на свакодневни, обични живот људи: пријатељства, заједништва, саобраћања и друштвени живот, настојећи да утврди да ли се морални идеали које тражимо између себе у реалном животу, остварују на Мрежи (Џоунс ур., 2001: 21). „Повратна реакција на ове технологије већ је почела, и неки им спочитавају губитак идентитета, који често прати компјутерско посредовање комуникације, други јадикују над временом које од личног контакта одузимају технологије које захтевају стручност, неподељену пажњу и чак стварају зависност“, примећује Џоунс (Џоунс ур., 2001: 21).

Као нужну последицу технолошких промена, С. Џоунс наводи појаву друштвене дивергенције, насупрот техничкој и медијској конвергенцији. Премда се чини да се и конвергенција друштава дешава, будући да друштва целог света добијају заједничке симболе, идеје, језике

и слично, ипак преовладава свест о дивергенцији: иако се културне разлике смањују, „савремени човек, растрзан између конвенционалних спона места или социјалног и биолошког порекла, тражи свој пут у новооткривене димензије.“ Са развојем могућности за виртуелно комуницирање, прилике за лични избор, потпунију индивидуацију и стварање нових друштвених и културних ентитета, постају знатно бројније, упркос тврдњама технофобиста да технологија трансформише културу и свакодневни живот људи тако што их дехуманизује.

У стаништима виртуелне културе структура заједништва је фундаментално промењена, јер нове технологије омогућавају комуницирање мимо ограничења која је постављала традиционална заједница – простор се реорганизује а границе растачу. Људи су некад делили осећај традиционалне заједнице и просторне припадности, ново доба донело је нови модел заједништва – оно се сада открива на виртуелном простору интернета. У том простору се васпоставља нови облик заједништва за оне људе чија је просторна оријентација поремећена; он постаје за многе једино заједничко место које могу заузети. Тако се испољава важна улога интернета којом он надокнађује изгубљени простор нације, заједнице или племена, тако што га поново осмишљава и ствара на другом - наднационалном простору (Џоунс ур., 2001: 117).

У овом раду наводи се још једна „примарна снага интернета“: децентрализованост која онемогућава било какво идеолошко затварање. Традиционални „центри“ нестају са интернета. На интернету влада „какофонија гласова“ од којих се сваки осећа овлашћеним да говори, тако да у овој заједници доминација својствена традиционалној заједници постаје непримењива. С обзиром на разноликости идеолошких позиција које се оглашавају у виртуелном простору интернета, нема доминантне идеологије. Ненасилна моћ се манифестује „дискурзивним капиталом“ – у тексту који стварају корисници (Џоунс ур., 2001: 122).

2.

Аутори се слажу да се информационо друштво темељи на знању и на коришћењу информација као основног фактора друштвеног развоја, те стога, оно целину друштвених и привредних активности усмерава ка овом генератору свога развоја (Дракер, према Аврамовић, 2013; McKenzie, 2006). На наредним странама осврнућемо се на основне друштвене, економске и образовне детерминанте информационог развоја, потом и на последице које је овај развој остварио на плану нове друштвене

стратификације и културног сензибилитета новог доба.

Као неке од најважнијих промена које доноси информационо друштво, Мануел Кастелс наводи (Castelss, 2000): 1. технолошку трансформацију – информацијско-комуникацијску револуцију; 2. економску трансформацију; 3. важне друштвене промене: промену положаја жена, појаву еколошке свијести, кризу легитимитета власти, окупљање око примарних идентитета (религије, етничке групе) из страха од промена, и друге.

Кастелс је мишљења да је у процесу реструктурирања капитализма који је почео 1980-их година, кључна била револуција информатичке технологије: нови начин развоја одређује као информационализам и он је праћен реструктурирањем капитализма, као начина производње. Технички односи производње детерминишу начин развоја – индустријализам или информационализам. Сваки начин развоја (или „технолошко уређење“) одређен је елементом који је кључан за одржавање продуктивности у производном процесу. На пример, у пољопривредном начину развоја повећање вишка произлази из повећања радне снаге или земље, или пак квалитета земље; у индустријском начину развоја извор продуктивности је у увођењу нових извора енергије, а у информацијском начину развоја извор продуктивности је у технологији стварања знања, обраде информација и комуникације симбола. Дакле, знање и информације су важни у сваком начину развоја, али у информацијском они представљају кључни фактор продуктивности.

Сваки начин развоја има и одређено структурално начело око којег се организују технолошки процеси: док је индустријализам оријентисан на економски раст (максимална производња), информационализам је усмерен на технолошки развој (скупљање знања и виши нивои обраде информација).

Индустријска друштва су културно и институционално различита у односу на информационо друштва и, за разлику од њих – која су сва капиталистичка, нека од индустријских друштава била су и етатистичка (совјетски социјализам, на пример). Наглашавајући ову разлику, М. Кастелс уводи појам друштва информација: у појму друштва информација (information society) наглашена је улога информације у друштву (Кастелс сматра да је у свим друштвима информација имала важну улогу), али појам информационог друштва (informational society) односи се на специфичан тип друштва у којем информације и њихов пренос постају основни извор

продуктивности и моћи. Ова дистинкција је важна како би се разумео нови тип друштва који је базиран на информационој технологији, за разлику од уобичајене констатације да су знање и информације битне за свако друштво.

Информациона технологија није напросто алат који треба применити, него процес у којем корисник уједно постаје и креатор технологије. Ова технологија тако постаје продужетак људског ума (уп. Меклуан, 1971).

У информационе технологије Кастелс убраја технологије с подручја: микроелектронике, рачунарства (хардвер и софтвер), телекомуникација и емитовања, генетског инжењеринга (који се бави декодирањем и програмирањем информацијских шифри живе материје).

За разлику од претходних технолошких револуција, чије је ширење било је селективно, уско и споро, информациона технологија се проширила невиђеном брзином и донекле неселективно. Ипак – многа подручја остала су искључена из овог процеса. Информатичка револуција почиње у Америци 1970-их година, будући да су у том периоду настали њени елементарни изуми. Време и друштвени контекст у којем су ови изуми настали обележила је велика економска криза узрокована нафтним шоком и потреба реструктурирања капитализма. Не може се тврдити да је технолошки пробој који је наступио 1970-их резултат неке нужде која се у том тренутку појавила; он је пре резултат специфично америчког, калифорнијског развоја (силицијумска долина) током 1950-их и 1960-их, који је везан за саму технологију. Међутим, друштвено-економски контекст у којем се пробој догодио одредио је његов развој и примену. Доступност нових технологија омогућила је и утемељила процес друштвено-економског реструктурирања које је уследило 1980-их. По Кастелсу, одиграла су се два независна тренда, а у њиховој интеракцији настало је данашње стање.

Наиме, када су се у току нафтне кризе 1970-их година предузећа суочила с падом профита, она су реаговала променом стратегије. Примењена су четири основна принципа у циљу повећања профита: смањење трошкова производње; повећање продуктивности; проширивање тржишта; убрзање промета капитала. За реализацију ових принципа, као нужна наметнула се потреба повезивања тржишних сегмената у глобалну мрежу и повећана мобилност капитала. То је остварено дерегулацијом тржишта и применом нових информационих технологија. Ова револуција кренула је из Калифорније, али њеном ширењу и примени значајно су

допринеле и јапанска и европска индустрија.

Будући да начин развоја једног друштва у некој мери обликује подручје друштвеног понашања, информационализам је донео нове облике друштвене интеракције. Упркос успостављању глобалног комуникацијског система који је донело информационо друштво, од 1990-их година постоји и изражен тренд изградње друштвеног и политичког деловања око примарног идентитета. При томе, Кастелс запажа да долази до ове све веће супротности између глобализације и идентитета – мреже и сопства: информацијска технологија ствара осећај самоће и издвојености који подстиче трагање за новим моделима повезаности. А кад мрежа искључи сопство, оно (појединачно или колективно) гради свој смисао без глобалне, инструменталне референце (Castells, 2000).

У књизи „Успон умреженог друштва“, аутор даје преглед развоја масовних медија и њиховог преображаја у „нове медије“ – појаву интернета, и показује како је данас на помолу нови тип културе који именује као култура стварне виртуалности.

Ширење телевизије након Другог светског рата створило је нови тип комуникације, који, додуше, није уништио пређашње облике комуницирања, али их је из темеља преобликовао. Телевизија је постала владајући медиј. Она функционише као масовни медиј. То значи да милионска публика добија исте поруке које се емитују од стране централизованих пошиљалаца. Телевизија је – као темељно нови медиј – убрзо постала културни епицентар друштава, будући да је понудила такав облик комуникације који садржи заводљивост, чулну симулацију стварности, лаку комуникативност на нивоу малог психолошког напора.

Масовни медији почели су да се трансформишу и пре појаве информационе технологије. Основа ове трансформације била је специјализација програма за различите публике. Поред тога, посебно важна била је појава видео-рикордера, који су омогућили бирање садржаја и време када ће се он конзумирати, као и камера за кућну употребу. Најснажнији моменат ове промене у правцу веће диверсификације публике била је појава великог броја ТВ програма – увођење кабловске и сателитске телевизије. По неким ауторима, већ ови догађаји означили су крај хомогене масовне публике, јер људи су овим стекли могућност да активније учествују у избору програма и селекцији порука које примају. Процес сегментације друштва настављен је увођењем специјализованих програма за одређену публику (на пример, МТВ се по својој програмској

оријентацији прилагођава забављању тинејџера). Међутим, све ово није донело децентрализацију медија, напротив: медијске компаније су се укрупњавале, а власништво над медијима се централизовало. Такође, иако је публика делимично сегментирана и диференцирана, телевизија је остала комерцијализован и олигополистички медиј, а остварена диверсификација није променила једносмерну логику ових медија, нити омогућила стварни фидбек публике.

Оно што је из темеља преобликовало масовну комуникацију била су два пројекта подстакнута од државе, а који су најавили нови облик комуницирања: МИНИТЕЛ и АРПАНЕТ³. Кључна одлика Арпанета била је отворена архитектура мреже која онемогућава потпуну контролу. Уследио је развој Интернета 1990-их, у који су коначно, и технолошки и културно, усађене особине интерактивности и индивидуализације.

Како Кастелс гледа на питање културних последица које произлазе из овог новог облика интеракције? Интернет је убрзо ушао у фокус интереса влада развијених земаља, па су навелико почели да се развијају програми информатизације друштва. Међутим, кључну улогу у обликовању система интернета какав данас познајемо одиграли су комерцијални актери. Кастелс тврди: „Систем код којег се не зна који ће коначни облик попримити, постаје занимљив – јер онај који контролише његове почетне ступњеве може одлучно утицати на његов будући развој.“ Тако је кренуло утркивање компанија око места у овом систему... Будући да се показало да је највећи тржишни потенцијал медија забава, ово је постало подручје у које се највише и улаже, тврди Кастелс. Он тиме указује и на претпоставку да употреба једног медија у раним ступњевима развоја значајно обликује његову употребу у будућности.

Кастелс закључује: нови медији се не удаљавају од традиционалних култура, већ их апсорбују. Шта то значи? Мултимедији чак и у почетним ступњевима подржавају друштвени / културни образац који означавају следећа својства: широка друштвена и културна диференцијација која води сегментацији конзумерата; повећана друштвена стратификација међу корисницима: свет мултимедија ће имати две врсте становника – оне

---

3 Минител је покренула француска влада. То је пројекат повезивања серверских центара на које се могло приступити путем терминала; структура видео-текста који је 1978. створио француски Телеком и увео на тржиште 1984. године. Арпанет је пројекат америчког министарства обране као комуникацијска мрежа за случај нуклеарног напада. Заснивао се на повезивању рачунара. Технички постоји од 1973. Пројекат је заснован на комуникацијској технологији пребацивања пакета информација, чиме је омогућено да Мрежа буде независна од контролних центара – јединице поруке могу пронаћи своје властите путеве по Мрежи и саставити се поново на било којој тачки у Мрежи.

који управљају својом комуникацијом у више смерова и оне који ће имати ограничен, претходно припремљен избор; комуникација свих врста порука у истом систему, без обзира на његову интерактивност, подстиче интеграцију свих порука у заједнички когнитивни образац, тј. примање различитих порука кроз исти медиј замагљује разлику између садржаја, на исти начин на који то чини и телевизија (вести изгледају као филм, а образовни садржај као видео-игра); најважнија особина мултимедија је: он обухвата већи део културног садржаја, у свој његовој различитости – нестаје одвајање писаног и говорног, популарне и учене културе, забаве и информација.

Култура се састоји од комуникацијских процеса, а комуникација се темељи на производњи и размени симбола. Према Кастелсу, комуникација нужно значи да нема одвајања између стварности и симболичког представљања. Он запажа да облик комуницирања у коме се интегришу сви начини комуницирања, не значи стварање виртуелне стварности (јер она иначе постоји у свакој комуникацији), него стварање стварне виртуелности. Појам стварне виртуелности Кастелс објашњава на следећи начин. У њој је сама стварност (материјално / симболичко постојање) у потпуности обухваћена; виртуелном поставом слика у измишљеном свету појаве не постоје само на екрану помоћу којег се искуство комуницира, него и саме постају искуство.

У мултимедијском комуникационом систему све врсте порука остварују се у бинарном кључу: присутност / одсутност. У новом типу друштва само присутност јемчи комуникабилност и социјализацију поруке. Ово значи да се комуникација заснована на електроници не контролише из неког центра. Овим је значајно ослабљена симболичка моћ традиционалних емитера порука; они не нестају, али њихова моћ се умањује уколико се не прекодирају у нову структуру (на пример, ширење верског фундаментализма путем интернета). Међутим, с обзиром на архитектуру овог виртуелног простора, неопходна је коегзистенција различитих порука. Ово је последњи корак у секуларизацији друштва, сматра аутор: „сва чуда су доступна онлајн и ми их самостално комбинујемо у властите слике светова“.

Информационо друштво је део умреженог друштва. Мрежу – како је дефинише Кастелс – чини скуп међусобно повезаних чворова. Зависно од функције мреже, чворови могу бити различити. Архитектура односа између мрежа и укључење и искључење из мреже, које се радом информатичке технологије збивају великом брзином – обликују

доминантне процесе у новом друштву. Нови друштвени поредак се организује око светских мрежа капитала, управљања и информација. Овај систем – иако другачији од свега претходног, пре свега је капиталистички. Од претходних друштвених устројстава разликују га две особине: 1. капитал је глобалан и делује као јединица у стварном времену; 2. капитал је у великој мери структуриран око мреже финансијских токова – он се ствара кроз информатичке мреже и безвремени простор финансијских токова. У доба „умреженог капитализма“, темељна стварност у којој се новац зарађује, штеди или губи је финансијска сфера. Све друге сфере сnose последице кретања на међународном финансијском тржишту – од домаћинства до националних економија. Спој капиталистичког начина производње и информацијског начина развоја је у знању: финансијском капиталу је, за његово деловање и такмичење, потребно знање и информација – које ствара и унапређује информациона технологија. Иако у социолошком смислу не постоји глобална капиталистичка класа, постоји глобална мрежа капитала – „безлични колективни капиталиста“ кога чине финансијски токови којима управљају електронске мреже (уп. векторалисти, McKenzie, 2006). У њему је новац постао готово потпуно независан од производње. Капитал је, дакле, глобалан, док рад остаје локалан. Информатичност употребом децентрализоване снаге мрежа води концентрацији и глобализацији капитала, а рад остаје дезагрегиран, фрагментиран, диференциран и подељен.

Како изгледа друштво посматрано из ове перспективе? Кастелс показује зашто све ово значи да се налазимо у новом раздобљу. Наиме, социологија друштвено деловање посматра као променљиви образац између природе и културе: у првом моделу односа између природе и културе преовладавала је доминација природе над културом; други модел (након индустријске револуције) обележила је доминација културе над природом – човек је открио ослобађање од природних сила; данашњи модел карактерише култура која „заменаује“ природу до ступња у којем се природа вештачки оживљава. Стога ово није „крај историје“, сматра Кастелс.

3.

Видели смо да информационо друштво доноси сасвим нову социјалну стратификацију – умреженост, флексибилност и лишеност јасне физиономије. Шта на плану социјалне стратификације карактерише нову друштвену умреженост? У савременом друштву, производња информација може се реализовати на веома различитим тачкама

друштвене матрице социјалне репродукције. Она је знатно мање технички и организационо одређена од производње материјалних добара у случају индустријског друштва. У новонастајућим условима производње и прераде информација, друштвена хијерархија својствена индустријској организацији деловања допуњава се оним што Кастелс именује као „моћ комуникације“ (Кастелс, 2014). Променљивост и динамика појединаца и група у друштвеној хијерархији, према Кастелсу, повезана је са моћима у мрежама а мање у индивидуалним снагама и друштвеним слојевима и групама.

Информационо друштво карактерише снажна социјална покретљивост, претежно хоризонтална – за разлику од строгих „вертикалних“ социјеталних структура индустријске друштвене организације. Т. Фридман означава 2000. годину као прекретницу на којој је човечанство ступило у нову, трећу фазу – еру Глобализације 3.0⁴. Зашто баш 2000? Док су у првој фази динамичке, покретачке снаге биле државе које су деловале глобално, у другој фази мултинационалне компаније, у последњој ери то је новооткривена моћ појединца коме је омогућено да глобално делује и сарађује са другим појединцима. Тиме се „величина света“ симболично смањила на меру „сићушан“. Феномен који је оспособио појединце и мале групе да делују глобално јесте оно што Фридман назива „платформом равнoг света“ – то је „производ конвергенције персоналног рачунара (који је омогућио сваком појединцу да наједном постане аутор сопственог садржаја у дигиталном облику) с оптичким каблом (који је наједном свим тим појединцима омогућио да имају јефтин приступ све већој количини дигиталног садржаја широм света) и порастом софтвера за ток рада (што је појединцима омогућило да сарађују на истом дигиталном садржају одакле год он потицао, без обзира на удаљености између њих)“ (Фридман, 2007: 20-21). Ова конвергенција догодила се управо око 2000. Донела је појединцу могућност да делује глобално, дала му је моћ, индивидуално учешће и компетитивност, и успоставила платформу на којој се полако „смањује и поравнава свет“. Платформа за поравнавање света успостављена је комбинацијом геополитичких промена и информационо-технолошке револуције: падом Берлинског зида, отварањем Windows-а и успоном персоналних

4 Једна од најактуелнијих метафора данашњице којом се описује нова фаза глобализације, произашла је из пера аутора Томаса Фридмана: „свет је раван“. У књизи истоименог наслова, Фридман успоставља и анализира „три велике ере глобализације“, као периодизацију историје човечанства: прва је трајала од 1492 – када се Колумбо отиснуо на море, отварајући трговину између Старог и Новог света – отприлике до 1800. (Глобализација 1.0), а Глобализација 2.0, трајала је приближно од 1800. до 2000. године, с прекидима за време Велике депресије и светских ратова (...) (Фридман, 2007: 20).

рачунара, захваљујући чему су појединци учињени способним више него икад да постану самостални креатори сопствених дигиталних порука и да их размеђују путем интернета и Web-a.

Нова организација друштва се може замислити као рибарска мрежа – претежно хоризонтална структура, у форми која „нема ни почетка ни краја, а понајмање у њој постоје центри од којих се гранају информације и моћ“ (Штамбук, 2007: 111-131). Аутор заправо преузима Кастелсову идеју мрежног структурирања друштва у коме се окоштале форме хијерахијског друштвеног поретка разграђују, и уступају место флексибилним, нехијерархијским – мрежним организацијама социјеталних односа. По Кастелсу, декомпозиција постаје доминирајући модел структурирања друштва. За разлику од вертикално организованих друштава – која теже централизацији и интеграцији, подређујући све делове друштва „једном“ доминантном принципу, декомпозиција представља тенденцију разбијања централизованих и хијерархизованих структура индустријског друштва (Кастелс, 2000). У информационом друштву и институције државе губе свој интегративни карактер. Оне посустају као матрица структурирања друштва, а систем социјалних институција и организација управљања тежи флексибилности и променљивости. Вертикална организација социјалне структуре декомпонује се у хоризонталном кретању институција. Ови процеси тендирају у правцу настајања транстериторијалне заједнице, као интегришуће за различите делове социјалне структуре.

Као последица оваквог процеса наступа стварање ансамбала. У информационом друштву, ансамбли су облици удруживања људи који – природени новоствореним условима – све чешће настају у виртуалном простору. Они, заправо, настају удруживањем људи пре свега помоћу размене информација – које углавном нису просторно и временски детерминисане. То је најновији облик удруживања људи – заједнице које остварују своје разноврсне интересе кроз окупљање у виртуелним условима.

4.

Сензибилитет информационог друштва лишен је трагања за великим универзалним истинама. За разлику од штампе, радија, телевизије, који су увек имали за циљ социјеталну⁵ хомогенизацију, као

5 Термин социјеталан (лат. *societas* – друштво) означава искључиво општедруштвени карактер неке појаве, тј. њену везаност за тоталитет друштва (нпр. глобално друштво), за разлику од термина социјалан (друштвени) – који означава везаност неке појаве не само за друштво као целину већ и за конкретне међуљудске односе, или за одређене делове друштва. На пример,

последица интернета јавља се атомизација вредности. Флексибилност, нестабилност и променљивост вредносних система иманентни су духу посмодерне.

У литератури се постмодерна најшире одређује као нови поредак света у времену ширења мултинационалног капитализма, нових технологија, освајања свемира, растурања блоковске поделе света и одлучујућег утицаја медија (Ђорђевић, 2009: 184). Реч је о снажном интензитету промена у постиндустријској епохи високоразвијеног капитализма, које утичу на целокупан људски живот и одређивање његовог смисла. Једно од три могућа значења појма постмодерног⁶ односи се на стање у култури, у најширем смислу речи, тј. означава начин мишљења, навике, друштвене, економске и културне промене које су се догодиле у постиндустријској ери или информационом друштву. У том смислу, постмодерна представља историјску етапу западне цивилизације означену као „мегакултура“, која је заснована на критици и превладавању значења, вредности, смисла и начина живота модерног друштва. Постиндустријско (или информационо) друштво користи се као социолошки експликаторни појам за културне трансформације које припадају постмодерни. То је друштво преокрета од индустријске производње ка информационим технологијама, што се последично очитује на структуралном нивоу друштва и променама на културном плану. Неке од најупечатљивијих промена подстакнуте су чињеницом да се друштво не базира на производњи роба већ на продаји услуга – на свим подручјима и у свим секторима живота, при чему знање постаје примарни покретач радног процеса.

У чему је сложеност и контрадикторност овог доба, у интерпретацијама различитих мислилаца постмодерне?

Данијел Бел, један од ауторитативнијих аутора који су промишљали о постиндустријском друштву и постмодерној култури, весник је концепта критике пута којим је ново друштво кренуло. Бел истиче да је принцип постмодерног друштва заснован на идејама радикалног плурализма и хетерогености различитих парадигми. С обзиром на истовремено

друштвени (социјални) сукоб може да се одвија на нивоу међуљудских односа или на нивоу ширих сегмената друштва, али кад се каже да неки сукоб има социјетални карактер, то значи да тај сукоб захвата целину друштва. Термин социјеталан углавном је ограничен на стручну терминологију у области социологије. - Према: Социолошки лексикон, 1982: 614.

⁶ Друго значење појма постмодернизам тиче се уметничке промене и рефлексije о тим променама, а трећа могућност његове интерпретације односи се на филозофска промишљања постмодерног стања и уметничког постмодернизма (Ђорђевић, 2009: 184-186).

одсуство сваке трансценденталне етике која би стајала као стожер за дезинтегрисано друштво, ове две „силе“ су разорне и могу довести до распада модерног капиталистичког друштва. Стога је, по Беловом мишљењу, постмодерно време обележено дубоком духовном кризом, која би се могла разрешити једино обнављањем религије (Bell, 1974).

Дејвид Харви у књизи „Стање постмодерности“ износи мишљење да појам постиндустријског друштва не захвата целокупан обим друштвених промена које се доводе у везу са постмодерном. Наиме, појам постиндустријског друштва односи се на високоразвијена друштва Запада, и не укључује специфичности друштава неразвијених земаља, после рушења Берлинског зида и продора мултинационалног капитала. А постмодерна, као свет плуралности и хетероморфности, одвија се у световима и демократских и тоталитарних режима, како у високоразвијеним, тако у сиромашним друштвима и земљама у транзицији. На овај начин схваћен, постмодернизам представља стање глобалне мултикултуралности, која подразумева преплитање и комуникацију различитих култура света, које под „уједињујућом“ снагом глобалног мултинационалног капитализма, остају аутентичне али и отворене (према: Ђорђевић, 2009: 192-194).

У делу „Постмодернизам или културна логика касног капитализма“, Фредерик Џејмсон, аутор на кога су утицала нека Белова тумачења, анализира естетичке и политичке импликације постмодернизма, тако што културне и уметничке промене новог доба посматра у односу на услове касног капитализма. Као доминантну карактеристику постмодернизма и истовремено суштинску разлику у односу на модернизам, Џејмсон истиче брисање граница између елитне и масовне културе. Друга важна карактеристика постмодернизма, на коју указује Џејмсон, јесте „универзална пракса компилације – распрскавање стилова, концепата преточених у низове парцијалних дискурса. Последица тога је стилска и дискурзивна хетерогеност лишена сваке норме“ (Ђорђевић, 2009: 197-198).

Франсоа Лиотар у својој књизи „Постмодерно стање“ износи тумачење које се сматра једним од филозофски боље утемељених објашњења постмодернизма. Анализирајући статус науке у новом технолошком добу и у оквирима тзв. постиндустријске свести, Лиотар констатује да се наука нашла у кризи, јер је дошло до дезинтеграције постојећих система знања, у које се интегришу нови, различити дискурси – који почињу да угрожавају поверење у њу. Полазећи од Витгенштајнове

теорије језичке игре⁷ као основне јединице друштвене комуникације, Лиотар гради концепт постмодерног знања. Према овом концепту, постмодерно стање подразумева да игра никада није завршена, нови свет одликује привременост, разноликост језичких игара, богатство избора и решења, у одсуству било каквог доминантног метајезика игре, или метаинституције – каква је држава, на пример, која би успоставила консензус међу учесницима у игри. Постмодерно значи да су потиснуте све трајне институције (било да се оне односе на професионални, емотивни, културни... план, или међународне односе и политику), потпуно ослобађање стега и ограничења, и потенцирање непрекидне производње аутономних језичких игара које су у сталном надметању. Лиотаров концепт подразумева постојање „плуралитета дисконтинуитета“ и антагонизама на свим нивоима.

5.

Критичнији аутор Жан Бодријар, у свом делу „Симулакрум и симулација“ даје резигнирано и апокалиптично тумачење будућности. Насупрот Лиотару, који у хетерогености и плурализму види подстицајне и развојне могућности игре и такмичења, Бодријар препознаје само бесомучну продукцију слика, производа, знакова, којом се поништавају различитости а тиме и сваки смисао. Бодријар описује „заstraшујуће промене које доноси медијска ера у правцу дехуманизације друштва и хомогенизације културе“, а његово полазиште утемељено је у идеји да „у потрошачком друштву ствари и предмети губе употребну и стварну вредност, претварајући се у системе знакова чија функција није да одговори потребама већ да изазива жеље“. За Бодријара постмодернизам је „поредак симулакрума“: „У непрегледној производњи слика, информација, медијских вести и реклама, свет је растворен у фикцији, материја у слици, а стварност постаје чист сопствени симулакрум, односно копија без оригинала“ (Bodrijar, 1991: 38). Овај поредак припада постиндустријском друштву и технолошкој ери у којој су се знаци осамосталили и одделили од свог референтног. Захваљујући средствима масовне комуникације, илузије се чине веродостојним, а искуство прималаца своди се на пуки пријем површних утисака, информација лишених значења. Привид господари овим светом који је вештачки произведен; стога тај „свет хиперреалности“ Бодријар представља као „алегорију смрти“.

7 Према Витгенштајну, основне карактеристике језичке игре су: 1. правила језичке игре немају унутрашњу легитимацију, већ зависе од договора између играча; 2. свака игра зависи од правила везаних за ту конкретну игру; 3. сваки исказ је потез у некој игри (Витгенштајн, 1980).

Бодријар сматра да „тотална медијализација света“ односно медијско приказивање стварности представља информатичку блокаду реалности којом се оспорава свака целисходност информације. Због тоталне чулне и емоционалне захваћености хиперпродукцијом слика и стимуланса, према стварности се не заузима рационалан однос. Свет се своди на чисту инсценацију, симулакрум, чиме се стварност укида: свако значење нестаје у вишку информација, у сталној производњи прича и слика (Bodrijar, 1991).

Припадник струје која се веома негативно одређује према будућности цивилизације информатичког друштва Нил Постман (Postman, 1992: 51), своје опсервације ефектно је сажео у речитој кованици – технопол („тоталитарна технократија“), којом означава „предавање културе технологији“. Наиме, у мултимедијском друштву, поред проблема дехуманизације и концентрације моћи, аналитичаре данас највише забрињава успон „културе изјава и тврдњи на рачун старије културе доказивања“. Амерички критичар Дејвид Халберстам нарочито истиче проблем повећања броја анонимних извора и непостојање комуникационих вратара на интернету. Проблем је у томе што интернет „охрабрује“ анонимне изворе, дакле релативизује важност истинитог и поузданог приказивања догађаја. Он својим корисницима нуди заводљиве садржаје, најчешће концентрисаним дејством „инфотејнмента“: емулзијом информисања и забаве.

Још драматичнија визија сајбер-света антиципирана је у делу „Информатичка бомба“ Пола Вирилиа (Вирилио, 2000), који предвиђа страшну ланчану реакцију – од када је размена информација постала глобална до настанка „сајбер-бомбе“. Његове опсервације представљају снажну опомену пред будућим ратом – ратом информација.

Пол Вирилио полази од оцене да се савремена наука губи свој смисао у прекомерности тобожњег напретка. Као последица кибернетичког знања настала је „технонаука“. За разлику од традиционалне науке која је у прошлости деловала као покретачка снага убрзања историје, технонаука постаје „сулуда покретачка снага убрзања реалности, и то на штету сваке вероватности“ (Вирилио, 2000: 9). Та страшна игра „убрзања реалности“ заводи научнике авантуриста и излаже их опасности да прекораче етичке границе, доводећи људски род на сâм руб пропасти.

„Поред три геометријске димензије које су раније одређивале перцепцију стварног простора, сада се ствара и четврта димензија: после масе, енергије и времена, димензија информације проналази своје место у

историји стварности, раздвајајући тиме стварно присуство ствари и места, захваљујући теленазору и контроли околине“ (Вирилио, 2000: 117). Аутор најављује „крај простора“ мале Планете, који „лебди у електронском етеру наших савремених средстава за трелекомуникацију“ (Вирилио, 2000: 113). Наступа „велика глобална мутација“, природи се одузима идентитет. Како природи, тако и друштву, „глобална делокализација“ одузима и национални и социјални идентитет, доводећи у питање колико националну државу толико и концепцију града. Реалан град, локално смештен, уступа место виртуелном граду – детериторијализованом метаграду, који по Вирилиу постаје седиште метрополитике чије тоталитарно обележје неће никоме умаћи (Вирилио, 2000: 15-16). Виртуелне заједнице организоване око интернета чине метаград у којем је интерактивна слика доступна увек: у трговини, образовању, постиндустријском предузећу, на било ком крају Планете.

Увођењем велике брзине изазван је долазак „живог“, директног преноса, који претвара телевизију у велику планетарну оптику. Телевизија тако уступа место теленазору, односно „лажној илуминацији“ телекомуникација, којом се најављује ново време. То је такозвано светско време, у којем би истовременост радњи требало да превагне над њиховом узастопношћу. Аутор препознаје два комплементарна аспекта глобализације на које данас треба рачунати: то је, с једне стране, крајње смањење даљине које произлази из временске компресије транспорта везе, а с друге, уопштавање на путу теленазора. Развија се нова визија једног сталноприсутног света, 24 сата дневно и 7 дана недељно, која омогућава да видимо нешто што је некад било изван видокруга. Коначно, та свеобухватна визуализација односно универзални воајеризам је важан аспект онога што данас називамо виртуализација. Камере које преносе уживо постављене су свуда и њихови снимци су доступни на интернету. Тај феномен омогућава, у реалном времену, да се открије оно што се дешава на другом крају Земљине кугле, и то у истом тренутку. Корисници интернета тако, затворени у виртуелним мрежама, деле своју интимност са свима.

У чему се огледа највећа опасност нарастајуће сајбер-културе? Технолошка револуција је трагедија знања, тврди Вирилио. Због чега? Интернет носи у себи оно најбоље и оно најгоре, запажа овај аутор. Напредак се састоји у комуникацији скоро без граница, али невоља је у томе што ће „овај Титаник виртуелне пловидбе једног дана наићи на санту леда“ (Вирилио, 2000: 106). У овом кључу аутор закључује: 20. век није само крај другог миленијума, већ и Земље, као планете живих бића. После атомске бомбе – која је способна да раствори материју радиоактивном

енергијом, појавила се, крајем другог миленијума, информатичка бомба – која је „кадра да раствори мир нација интерактивношћу информације“. Захваљујући повезивању биолошких и информатичких наука, назире се стварање сајбернетског еугенизма, који своју злослутност дугује економској технонауци од које јединствено тржиште захтева комерцијализацију целине живота, приватизацију генетске баштине човечанства. У таквим условима атомска бомба више није највећа претња; информатичка бомба се најављује као нови систем апсолутног оружја. Озбиљно се схвата могућност опште информатичке катастрофе, у савременом контексту финансијске нестабилности и војне несигурности, у којем су информација и дезинформација неразлучиве. Информатички крах може у бескрај да понавља штете економских крахова.

Још је Алберт Ајнштајн говорио о „три историјске експлозије“, које су почеле да се обистинјују средином прошлог века, и то су: атомска бомба, информатичка бомба и демографска бомба. Док прва прети нуклеарним експлозивом, друга кибернетичком контролом политике држава и општом хаваријом, трећа – „демографска“ прети тоталним, глобалним уништењем: употреба компјутера неопходна је за дешифровање генетског кода, што отвара пут еугенизму који ће фаворизовати не природну него вештачку селекцију људске врсте. Човек ће устукнути пред генетски модификованим човеком, довршава Вирилио своју мрачну визију, који ће – попут генетски модификованог поврћа – бити много боље прилагођен новој околини од природног човека. Захваљујући информатици и развоју биотехнологије, довршава се трка да се коначно дође до информације о животу (да се дешифрује ДНК). Тиме је савремена наука у стању да угрози људску врсту – не као у прошлости, радиоактивним уништавањем људске средине, већ контролом извора живота и порекла јединке.

Резимирајући своје катастрофичне визије о информатичкој бомби, Пол Вирилио закључује антиципирањем „глобалног рата“. За разлику од „тоталног рата“, који је обележио 20. век – почев са Првим светским, преко Другог светског рата, Аушвица и Хирошиме, најављени „глобални рат“ сутрашњице водиће се маневрима инфроматичког рата, почивати на научној радикализацији – која мање прети истребљењем појединих популација, а више потпуним нестанком људске врсте и самог начела сваког индивидуализованог живота. Реквизити тог рата – генетичка и информатичка бомба чине један исти систем оружја (Вирилио, 2000: 138). Тако је визија катастрофе информационог друштва доведена до врхунца.

Мрачне визије дају се ублажити: морална паника још увек нема утемељење у доказима да је наука отргнута од самоконтроле. Ако се сетимо да је првобитни систем интернета успостављен како би се избегли електромагнетни ефекти евентуалне експлозије атомске бомбе у ваздуху и тако спречио општи прекид стратешких телекомуникација, зашто не бисмо могли претпоставити да ће управо наука – као што је то учинила на примеру успостављања информатичког система за случај атомске катастрофе – такође предвидети нови систем одбране, супротстављајући се злослутним сопственим достигнућима која су се делом одродила од своје изворне просветитељске идеје о добробити човечанства?

Геополитичка дешавања на почетку 21. века стављају на тест одрживост концепта конституисања једног наднационалног света уједињеног електронском мрежом. Неспорно је да су нека од изразитијих обележја савремености: тенденције поништавања граница између култура; миграције људи из неразвијених у развијене делове света; убрзање комуникација и економских и финансијских трансакција. Међутим, савремени свет је испуњен дубоким противречностима. Закључујемо да информационо друштво не можемо сматрати довршеним. У постојећем моделу су још увек изражени снажни рецидиви индустријског друштва. Власници крупног капитала, интересне групе и институције власти задржавају монопол над информационим технологијама – што је у супротности са демократским императивом јавности информација и потенцијалима информатичке ренесансе.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, З. (2013): *Образовање у токовима друштва знања*. Београд: Завод за уџбенике
- Вирилио П. (2000): *Информатичка бомба*. Нови Сад: Светови
- Група аутора (1982): *Социолошки лексикон*. Београд: Савремена администрација
- Лиотар Ф. (1990): *Постмодерно стање*. Нови Сад: Светови
- Меклуан М. (1971): *Познавање општила – човекових продужетака*. Београд: Нолит
- Мекнејр Б. (2005): „Технологија – Нове технологије и медији“, Увод у студије медија. Београд: Клио; оригинално издање: *The media - an introduction*, ed. by Adam Briggs, Paul Cobley, Pearson Education Limited, 1998, 2002.
- Фидлер Р. (2004): *Mediamorphosis*. Београд: Клио
- Bell D. (1974): *The Coming of the Post-Industrial Society*. London: Heinemann
- Bodrijar, Ž. (1991): *Simulakrum i simulacija*. Novi Sad: Svetovi
- Brigs A., Berk P. (2006): *Društvena istorija medija*. Beograd: Clio
- Castelss M. (2000): *Uspón umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing
- Debre R. (2000): *Uvod u mediologiju*. Beograd: Clio
- Đorđević J. (2009): *Postkultura*. Beograd: Clio
- Džouns S. ur. (2001): *Virtuelna kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Iris A. (1999): *Informacione magistrale*. Beograd: Clio
- Kastels, M. (2014): *Moć komunikacija*. Beograd: Klio
- Kin Dž. (1995): *Mediji i demokratija*. Beograd: „Filip Višnjić“
- Koković, D. (2009): *Društvo i obrazovni capital*. Novi Sad: Mediterranean Publishing
- McKenzie W. (2006): *Hakerski manifest*, Zagreb: Multimedijalni institut
- Milošević B. (2013): *Organizacija i rad u globalnoj tranziciji*. Beograd: Prosveta/Filip Višnjić
- Postman N. (1992): *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*, New York: Alfred A. Knopf, Inc.
- Rizman D. (1965): *Usamljena gomila*. Beograd: Nolit
- Radojković, M., Stojković, B., Vraneš, A. (2015): *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*. Beograd: Clio
- Tofler, A. (1983): *Treći talas*, Beograd: Jugoslavija,
- Fridman T. L. (2007): *Svet je ravan*. Beograd: Dan graf
- Vitgenštajn L. (1980): *Filosofska istraživanja*. Beograd: Nolit

Štambuk V. (2007): Informatika. Beograd: Čigoja štampa
Irina Milutinović
Research associate
Institute of European Studies Belgrade

Irina Milutinović
Research associate
Institute of European Studies Belgrade

INFORMATION SOCIETY BETWEEN APOLOGY AND DECONSTRUCTION

Summary: *This paper presents an overview of several sociological approaches to the concept of the information society, which is associated with the expansion of the ICT sector in the second half of the 20th century. The aim of the paper is to identify the fundamental characteristics of this type of society. In scientific discourse and public communications considerations are between apology and deconstruction. As key definition information society were defined as: Internet technology, decentralizing the society, the decomposition of social power and postmodernism. Synthesis presented optimistic and pessimistic interpretation of its value leads to the conclusion that the information society filled with contradictions and that eludes precise definition of the possibilities, as a society in the making.*

Key words: *information society, internet, networked society, postmodernism, globalization*

Миле Вукајловић¹

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Оригиналан научни рад

UDK: 316.47-053.8:378

ПРИМЈЕР МЕТОДОЛОШКОГ КОНЦЕПТА ИСТРАЖИВАЊА НЕФОРМАЛНЕ МОЋИ У ОРГАНИЗАЦИЈИ РАДА

Резиме: У овом раду аутори представљају методолошки концепт истраживања односа рода и моћи, на примјеру могућности његове употребе у организацији високог образовања. Родна равноправност подразумијева да жене и мушкарци имају једнаке могућности, права и обавезе у свом друштвеном, професионалном и породичном окружењу. Иако се често редукује на једнаку дистрибуцију плаћеног и неплаћеног рада, шири концепт обухвата много више индикатора попут политичке димензије равноправности и физичког интегритета мушкараца и жена. У неким студијама се истиче само димензија једнакости, док се у другим фокус ставља на једнако врједновање родних улога и трансформацију постојећих пракси, али се већина истраживача у овој области слаже да родна равноправност има много различитих димензија које се не могу подвести под један једнодимензионалан индикатор. Социолози најчешће родну неравноправност препознају у неједнаком приступу жена и мушкараца друштвеним ресурсима, новцу, времену, подјели друштвеног рада и тржишту рада. У овом раду факултет посматрамо као организацију високог образовања, тј. организацију рада, као подручје човјековог друштвеног организовања у коме различити интереси појединаца и група условљавају, како односе сарадње, тако и сукобе, и истражујемо да ли је формална моћ коју жене имају у оквиру организације ограничена или потпуно блокирана од стране неформалне моћи која извире из традиционалних образаца понашања и ауторитета.

Кључне ријечи: организација рада, метод, род, моћ, високо образовање

---

1 mile.vukajlovic@sociolog.rs

Увод

Класични теоретичари попут Карла Маркса (Marx) и Макса Вебера (Weber) имали су много тога да кажу о подјели рада и односима у организацији рада. За Маркса, капиталистичка средства за производњу су ослободила огроман потенцијал за повећање продуктивности, али су друштвени односи у сфери рада остали експлоататорски и отуђујући за раднике. Вебер је скренуо пажњу на бирократизацију која је трансформисала све институције у друштву. Теоријски приступи Маркса и Вебера су дуго били и још увијек јесу основа социолошке анализе радних односа. Ипак, ни један од њих није имао много да каже о родним односима у организацији рада. Напротив, обојица су се бавила радним односима са становишта да су процеси које објашњавају родно неутрални, што значи генерички, независни и одвојени од контекста рода. С друге стране имамо ситуацију да је род уткан а не одвојен од процеса у организацији. Пол подразумијева биолошке карактеристике жена и мушкараца, које су универзалне, видљиве и очигледне и, углавном непромјењиве. Род је, за разлику од пола, историјски и друштвено условљен и односи се на скуп улога, обавеза и очекивања које одређено друштво додјељује и намеће особама с обзиром на њихов пол. Родна равноправност је компликованији термин, који има више димензија и нивоа. Може се односити на ситуације у којима су жене третиране равноправно са мушкарцима (на примјер, у погледу учешћа у тржишту рада), или на једнако врједновање различитих родних улога (на примјер, узимање у обзир времена које жене утроше на његу дјецe) (Plantenga, Fagan, Maier, & Chantal, 2012: 7). Родна равноправност поставља захтијев да жене и мушкарци имају једнаке могућности, права и обавезе у свом друштвеном, професионалном и породичном окружењу. Иако се често редукује на једнаку дистрибуцију плаћеног и неплаћеног рада, шири концепт обухвата много више индикатора попут политичке димензије равноправности и физичког интегритета и мушкараца и жена. Тежња ка постизању родне једнакости је посљедица развоја концепта људских права, и могло би се рећи да је њен ниво изразит показатељ постигнутог степена демократизације у неком друштву. У том контексту, однос између мушкарца и жене се не може посматрати само као интересубјективни однос, јер је он, прије свега, друштвено и културно условљен. Према Анђелки Милић (Milić, 2001: 137) парадигма о сегрегираној комплементарности полова која подразумијева биолошку заданост и афирмише родни образац са женом у „експресивној“ и мушкарцем у „инструменталној“, улози је фројдовски начин сагледавања и свођење проблема на индивидуални ниво, иако је ријеч о колективном или друштвеном проблему једне

половине човјечанства. Отуда се хуманистичка теоријска мисао усмјерила на пропитивање и те сфере човјековог живота, прије свега под утицајем развоја концепта људских права и проширивања каталога права, односно усвајања Конвенције о укидању свих облика дискриминације жена (CEDAW)² која је признала постојање женских људских права (Milošević et al., 2011: 16). Држава Србија гарантује једнакост жена и мушкараца и има обавезу да развија политику једнаких могућности на основу Устава Републике Србије³, Закон о равноправности полова⁴ и Закон о забрани дискриминације⁵, којима су прецизније уређени општа забрана дискриминације, облици и случајеви дискриминације, поступци заштите од дискриминације и установљен институт Повјереника за заштиту равноправности. За нашу анализу посебно је значајан члан 30. Закона о равноправности полова (Закон о равноправности полова, 2009: 8) који децидно наводи да: „Образовне и научне установе као и установе за стручно оспособљавање не смију вршити дискриминацију засновану на полу“.

Приступ проблему

Савремена социологија родну неравноправност најчешће препознаје у неједнаком приступу жена и мушкараца друштвеним ресурсима, новцу, времену, подјели друштвеног рада и тржишту рада. Са развојем корпуса људских права постављени су темељи за препознавање родних неједнакости и правни механизми за смањивање ових неједнакости (Стјепановић-Захаријевски, 2010: 16). Са социолошког становишта, односи између полова се само аналитички могу одвојити од осталих друштвених односа, прије свега са циљем да се што јасније „изоштри“ тај вид друштвених односа, како би се указало на могућности отклањања оних препрека у структуралним друштвеним процесима који коче или онемогућавају постизање родне једнакости (Milošević, Šljukić, & Vučević, 2011: 15). У овом раду родној једнакости и неједнакости, као дијелу укупних промјена у српском друштву, приступамо преко родне дистрибуције формалне и перцепције неформалне моћи у организацији високог образовања. Факултет посматрамо као организацију рада која је дио система високог образовања. Према Милошевићу (Milošević, 2004a: 225), у досадашњем проучавању организације рада, може се препознати пет основних теоријских приступа: Веберовско-тејлоровски приступ,

---

2 За више детаља погледати: <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

3 http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/Ustav_Srbije_pdf.pdf

4 <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2009/1914-09.zip>

5 <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2009/875-09.zip>

приступ са становишта „међуљудских односа“, приступ са становишта моћи и утицаја, системско-кибернетски приступ и, приступ са становишта друштва као тоталитета. За овај рад интересантан је приступ организацији са становишта моћи и утицаја који посматра организацију као подручје човјековог друштвеног организовања у коме различити интереси појединаца и група условљавају, како односе сарадње, тако и сукобе. Њихов положај у организацији, пре свега зависи од степена утицаја и количине моћи коју поседују.

Моћ је ресурс у организацији који утиче на исходе разних одлука, од тога ко од радника ће радити у којој канцеларији, до дефинисања циљева и мисије организације, или конкретно у случају факултета напредовање у академској каријери, учешће у истраживачким пројектима и сл. Разлике у количини моћи коју имају хијерархијски слојеви, групе и појединци има утицај и на њихову међусобну интеракцију, обликујући социјалне односе унутар организације. Утицај на савремени приступ са становишта моћи је дошао из два правца. Старија традиција која вуче корен из радова Маркса и Вебера, фокусирана је на постојање конфликтних интереса и истражује моћ као доминацију. Као резултат, она објашњава на који начин моћ бива уграђена у организациону структуру тако да служи одређеним, али не свим, интересним групама. Друга традиција се развила нешто касније као резултат самих истраживања организације. Супротно радовима о моћи и интересу, ова традиција узима „здро за готово“ начин на који је моћ дистрибуирана унутар формалне организационе структуре и истражује на који начин групе присвајају и користе моћ која им није формално додељена (Hardy & Clegg, 1999: 369). Луман (Luhmann) инсистира на разлици између: а) формалне организацијске моћи и б) фактичке моћи у организацији (Luhmann, 1979: 1267). Формална организацијска моћ почива на компетенцији давања службених упутстава, које морају да поштују чланови организације уколико неће да ризикују да буду санкционисани. Луманово разматрање друштвених могућности за стварање и сузбијање моћи у организацијама односи се на објашњење начина на који моћ рађа противмоћ у организацијама (Luhmann, 1979: 1270). То се дешава кад се пред “носиоца” организацијске моћи постављају превелики захтијеви, које он “објективно” не може да испуни у потпуности. Уколико “носилац” формалне организацијске моћи не поступа волунтаристички, носиоци фактичке моћи могу то искористити за задобијање властите моћи. Моћ у организацији нужно има везе са хијерархијском структуром, али организације одсликавају спољну културу као резултат начина на који се чланови организације понашају различито (или чак супротно) од званично прописаног обрасца. Оно

што социолози називају „неформалном организацијом“ у великој мјери представља уобичајене начине дјеловања и међуодноса научене прије доласка у организацију (код куће, у заједници, школама, вршњачким групама итд) (Мојић, 2007: 357). Из претходно наведеног, јасно је да су дистрибуција, посједовање и употреба моћи нужно условљени и родним обрасцима друштва у коме организација дјелује.

Српске жене и образовање

Положај свакој појединца или групе на тржишту рада и организацији рада условљен је, између осталог, и нивоом и врстом образовања. Основно образовање женске дјеце у Србији уведено је 1844. године, када је донијет посебан закон о образовању који је дозволио дјевојчицама да иду у за њих посебно основане школе. Званично, општа равноправност међу половима у образовању, укључујући више школе, техничке школе и универзитете прокламована је тек почетком 20. вијека. До тада, дјевојке из богатијих српских породица студирале су у Европи. У Цириху је од 1872. до 1903. године студирало 32 дјевојке из Србије, и то медицину (16), филозофију и право. Једна од њих, Милева Марић, студенткиња математике и физике постаће позната као супруга највећег генија 20. вијека – Алберта Ајнштајна (Einstein), а контроверзе око њеног доприноса његовим научним поставкама које су промијениле наше поимање материје, простора и времена, ни до данас нису разрјешене. Од 1908. до 1912. године, младе жене из Србије студирале су на универзитетима у Њемачкој, Француској и Русији. Ове жене ће бити прве љекарке и професорке универзитета у Србији. Удате у утицајним српским грађанским породицама, оне су биле промотерке српске културе почетком 20. вијека, и истовремено пратиле традицију образованих европских жена током стољећа, чије је приступ образовању и успјех у професији зависио од подршке њихових очева, браће и мужева. (Popović, 2004: 125) Послије Другог свјетског рата, када су на таласу егалитарне идеологије стекле основна политичка права као и право на економску независност, жене су у просјеку чиниле око половину укупног броја уписаних и дипломираних студената на универзитетима у Србији, од чега је природне науке и технику студирало око 35% дјевојака, док их је на факултетима који су упућивали на наставничка занимања било и до 60%. Међутим, од 1947. до 2001. године у укупном броју магистара наука било је свега 27% жена, а само 22% је одбранило докторат. Овај податак је један у низу сличних који може између осталог, бити објашњен и појавом тзв. „стакленог плафона“, то јест постављањем препрека за напредовање које се интериоризују без обзира што немају реалну основу (Popović & Duhaček, 2009: 683). Крајем

прве деценије 21. вијека, образовне карактеристике мушкараца и жена се у српском друштву увелико изједначавају, јер жене прихватају образовање као најефикаснију стратегију побољшања сопственог положаја. Иако је међу најнеобразованијом популацијом нешто више жена, више је жена и међу образованијима. И док прва чињеница представља остатак прошлости, друга је везана за нове трендове који су обухватили велики број развијених земаља, а који се односе на бројчану надомоћ жена на нивоу универзитетског образовања (Благојевић-Хјустон, 2012: 40).

Табела 1: Дипломирани студенти високих школа и факултета, према полу, 2007-2009.

Године	Број		%	
	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци
2007	21097	13574	61	39
2008	24512	15818	61	39
2009	25810	16570	61	39

Извор: Статистика образовања, РЗС, у Жене и мушкарци у Републици Србији 2011, РЗС

Из табеле 1 видљиво је да иако се број дипломираних студената повећава из године у годину, однос између жена и мушкараца међу њима остаје константних 61:39 у корист жена.

Табела 2: Лица која су докторирала, према полу, 2007-2009.

Године	Број		%	
	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци
2007	141	189	43	57
2008	234	284	45	55
2009	277	280	50	50

Извор: Статистика образовања, РЗС, у Жене и мушкарци у Републици Србији 2011, РЗС

У 2009. години први пут у историји Србије готово да је изједначен број жена и мушкараца који су докторирали. Убрзана феминизација научних звања повезана је дијелом и са погоршањем друштвеног положаја науке, као што је случај и у другим постсоцијалистичким земљама, а не искључиво с побољшањем положаја жена. Жене, наиме, улазе у она

подручја која напуштају мушкарци, тј. у подручја којима опада статус и плаћеност (Благојевић-Хјустон, 2012: 44). Да ли то значи да се изједначава број ангажованих жена у научним организацијама попут института и факултета?

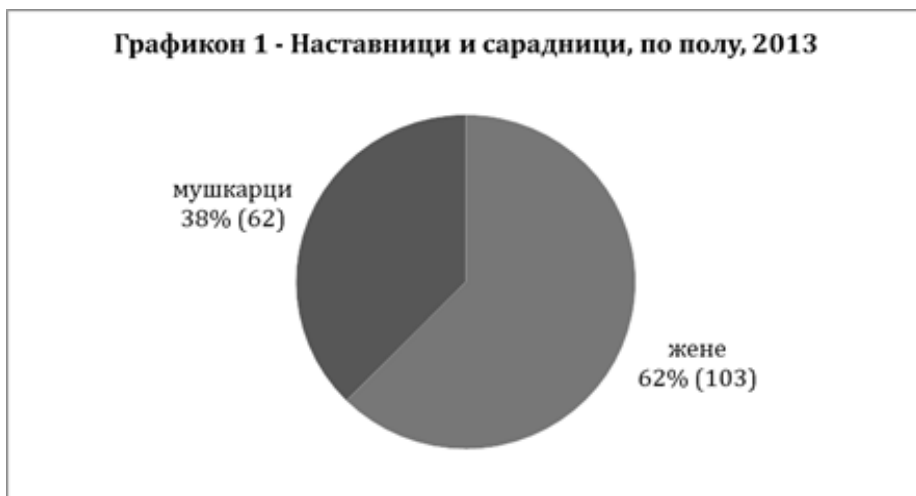
Табела 3: Наставници и сарадници на високим школама и факултетима, према полу, 2009/2010.				
	Број		%	
	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци
Укупно	6810	8002	46	54
Доктори наука	3034	4777	39	61
Магистри и специјалисти	2068	1836	53	47
Без научног звања	1708	1389	55	45

Извор: Статистика образовања, РЗС, у Жене и мушкарци у Републици Србији 2011, РЗС

Изједначавање жена и мушкараца у стицању академских титула одражава се и на структуру наставног кадра на универзитетима, али иако оне представљају већину међу наставницима и сарадницима без научног звања или у звању магистра, мушкарци у Србији још увијек доминирају у звању доктора наука.

Примјер дистрибуције формалне моћи на Филозофском факултету у Нишу

Филозофски факултет у Нишу, спада у факултете за које можемо рећи да има висок степен феминизације, барем према родној дистрибуцији наставника и сарадника. У 2013. години жене чине више од 3/5 (62%) наставног кадра.

Извор: Филозофски факултет у Нишу, 2013⁶

Како су факултети организације са изразитом способношћу саморепродукције, тј. стварања сопственог кадра, за предвиђање тренда феминизације индикативна је и структура наставног кадра по звањима. И на једном и на другом крају хијерахије звања жене су поново у предности. Међу редовним и ванредним професорима жена је 59% а мушкараца 41%, док је међу асистентима и сарадницима у настави 65% жена, а само 35% мушкараца. Ово су веома важне чињенице у креирању родно одговорних политика на факултетима јер указују да ће жене у наредној смјени генерација бити још више заступљене.

⁶ Подаци прикупљени са званичне интернетске презентације факултета, <http://www.filfak.ni.ac.rs/>

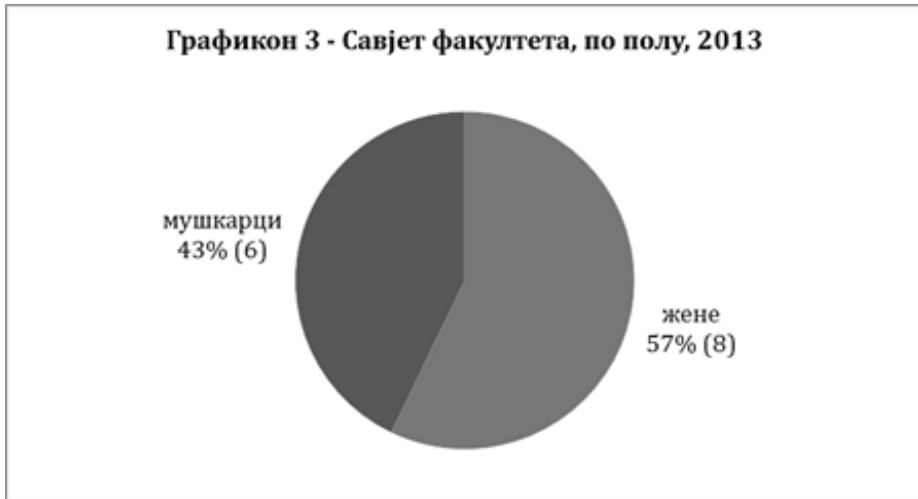
Извор: Филозофски факултет у Нишу, 2013⁷

Да ли се општа доминација жена у структури наставног кадра одражава и у расподјели формалне моћи? Органи управљања и пословођења Филозофског факултета у Нишу су дефинисани статутом факултета, и то су примарно: Савјет факултета, Наставно-научно вијеће, Декан, продекани, и управници департмана. Изборно вијеће, као стручни орган Факултета, нисмо уврстили у примарне органе управљања јер га чине сви наставници у радном односу. За нашу анализу је неопходно да се детаљније позабавимо надлежностима и структуром сваког од нивоа у хијерархији управљања, и тиме скицирамо мапу формалне моћи Факултета.

Надлежност Савјета факултета, дефинисане су чланом 61. Статута (Филозофски факултет у Нишу, 2013: 16). Савјет одлучује на стратешком нивоу, и представља највишу инстанцу у организационој хијерархији, доноси статут, бира и разрјешава декана, даје сагласност на најважније одлуке, и креира стратешку политику Факултета. У структури савјета жене су заступљене са 57%, а мушкарци са 43%, из чега би се могло закључити да постоји подзаступљеност жена у односу на њихово учешће од 62% у укупном броју запослених наставника и сарадника. Ипак, како се ради о органу формалне моћи са малим бројем чланова (14), не можемо констатовати да 5% представља значајну подзаступљеност јер би улазак

⁷ Подаци прикупљени са званичне интернетске презентације факултета, <http://www.filfak.ni.ac.rs/>

једне жене повећао њихово учешће на 64%.

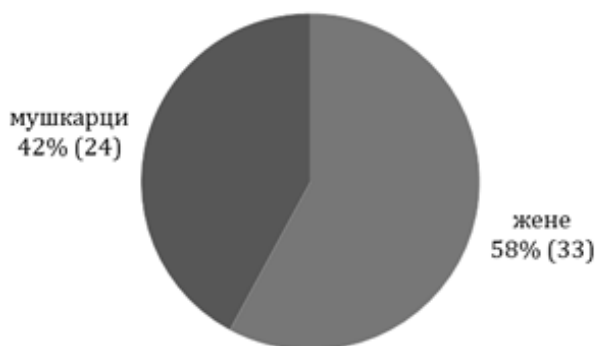

Извор: Филозофски факултет у Нишу, 2013⁸

Наставно-вијеће има више оперативну улогу, и његове надлежности су, између осталог утврђивање финансијских планова, пословних извјештаја, приједлога студијских програма, уписних квота, одобравање тема завршних радова и сл. Наставно-научно вијеће има сличну структуру Савјету факултета, 58% жена и 42% мушкараца, али како се ради о много већем броју чланова можемо констатовати значајнију надзаступљеност мушкараца у односу на учешће у укупном броју запослених.

⁸ Подаци прикупљени са званичне интернетске презентације факултета, <http://www.filfak.ni.ac.rs/>

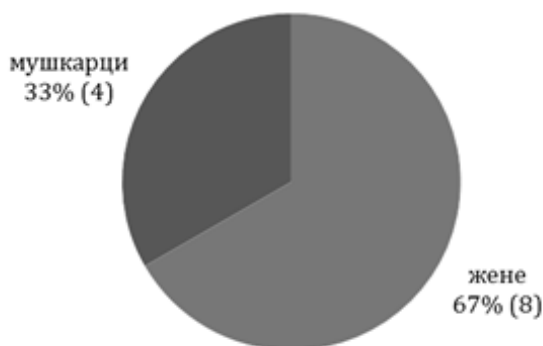
Графикон 4 - Наставно-научно вијеће, по полу, 2013

Извор: Филозофски факултет у Нишу, 2013⁹

У организационој структури факултета постоји 12 департмана, и сваким од њих руководи управник кога именује и разрјешава декан факултета. Структура на овом, за нашу анализу најнижем хијерархијском нивоу, је 2/3:1/3 у корист жена и имамо њихову надзаступљеност у односу на учешће у броју запослених наставника и сарадника.

Графикон 5 - Управници департмана, по полу, 2013

Извор: Филозофски факултет у Нишу, 2013¹⁰

9 Подаци прикупљени са званичне интернетске презентације факултета, <http://www.filfak.ni.ac.rs/>

10 Подаци прикупљени са званичне интернетске презентације факултета, <http://www.filfak.ni.ac.rs/>

Из претходних података видљиво је да је одговорна политика пракса у именовањима академског особља у органе управљања на филозофском факултету у Нишу. На свим нивоима заступљеност жена је већа или приближна заступљености мушкараца. Изузетак је била позиција Декана факултета која је традиционално мушки домен. Од оснивања Факултета 1971. године ту дужност је обављало 12 мушкараца, а прва жена на ту позицију изабрана је 2016. године.

Формална моћ коју жене имају у оквиру организације, често може бити ограничена или потпуно блокирана од стране неформалне моћи која извире из традиционалних образаца понашања и ауторитета, као и социјалних веза које су у патријархалним друштвима традиционално јаче код мушкараца. За потпуније разумијевање проблема неопходно би било урадити истраживање перцепције неформалне моћи у појединим хијерархијским нивоима, како би се њеним поређењем са формалном моћи могли сагледати шири аспекти родне дистрибуције моћи на Факултету.

Истраживања неформалне моћи

Организације одсликавају спољну културу као резултат начина на који се чланови организације понашају различито (или чак супротно) од званично прописаног обрасца. Оно што социолози називају „неформалном организацијом“ у великој мјери представља уобичајене начине дјеловања и међуодноса научених прије доласка у организацију (код куће, у заједници, школама, вршњачким групама итд) (Мојић, 2007: 357). Да ли и поред веома високе заступљености жена у управљачкој структури и даље постоји перцепција о мањем учешћу жена у одлучивању на Факултету? Да ли се ниво формалне моћи који жене „освајају“ у високошколским установама може поредити са нивоом утицаја који имају у сфери неформалне моћи, и на којиначин га мјерити? Проблем „конкурентских парадигми“ (Kun, 1974) који је актуелан у већини савремених социолошких дисциплина, има велики утицај и на избор метода у истраживању организације. По Барелу и Моргану (Burrell and Morgan) функционалистичка и интерпретативна парадигма, које у методолошком смислу одговарају подјели на квантитативни и квалитативни приступ истраживању, представљају „алтернативне стварности“ и „међусобно искључиве начине приказивања стварности“. Функционалистичка парадигма, под утицајем позитивистичког приступа из природних наука, налаже истраживачу утврђивање правилности,

узрочних и функционалних веза међу варијаблама, док интерпретативни приступ подразумева да се друштвена стварност може разумјети само из перспективе учесника у конструкцији те стварности која није одвојена од њега самог (Burrell and Morgan, 1979, у Bryman, 2005: 207). За наш примјер перцепције родне дистрибуције моћи од велике је важности да на располагању имамо метод којим можемо да, релативно прецизно, мјеримо перцепцију моћи и њену расподелу унутар организације. У нашем примјеру то би био метод графика утицаја који је развио Арнолд Таненбаум (Tannenbaum, 1968) половином прошлог вијека. Таненбаум користи следећу номиналну дефиницију утицаја: „Било који процес у коме појединац или група појединаца одређује, то јест с намером утиче, на понашање друге особе, групе или организације“ (Tannenbaum, 1968: 5). У тој дефиницији и објашњењу метода он појам утицаја користи као синоним за моћ, тако да ћемо и ми оба термина (утицај, моћ) користити равноправно.

Идеја овог метода је да чланове организације питамо о њиховој перцепцији дистрибуције утицаја у организацији. Испитаници на Ликертовој скали оцјењују утицај сваког хијерархијског нивоа који је дефинисан у упитнику. Иако резултат означавамо као доживљени утицај чланова организације, у литератури није увјек јасно да ли неки аутори/истраживачи представљају тај доживљени утицај као стварни утицај. Основни предуслов за употребу метода графика утицаја је постојање више хијерархијских нивоа унутар организације. Означавањем просјечне вриједности утицаја на ординати и хијерархијског нивоа на апсциси координатног система, исцртавамо криву перцепције неформалне моћи (Илустрација 1).

Илустрација 1 - Хипотетички пример графика утицаја

Извор: Tannenbaum, A. S, 1968

Примјер који је на илустрацији представља идеални облик криве који се појављује у организацијама са ригидном бирократском структуром, а по којој највиши нивои у хијерархији посједују највише утицаја у организацији док се он смањује спуштањем на ниже нивое. Крива контроле нам омогућава да мјеримо двије варијабле које се могу користити у објашњењу карактеристика дате организације. Прва је нагиб криве који изражава дистрибуцију моћи, а друга је укупна количина моћи у организацији. Осјенчена зона испод криве утицаја представља укупну неформалну моћ (укупан утицај) у организацији. Како је за нас у овом случају интересантна родна расподела неформалне моћи у организацији, један графикон би био израђен на основу питања о перцепцији моћи жена, а други на основу питања о перцепцији моћи мушкараца.

Операционализација криве контроле може бити у два скупа (мушкарци, жене) стандардизованих питања која се понављају за сваки хијерархијски ниво у организацији. Општи образац питања можемо дефинисати као: „По Вашем мишљењу, колико утицај на доношење одлука (о ...) имају жене (мушкарци) у наведеним хијерархијским нивоима Вашег факултета?“

	нема утицаја	веома мали утицај	мали утицај	велики утицај	веома велики утицај
Савјет факултета					
Наставно-научно вијеће					
Декан факултета					
Продекани факултета					
Управници департмана					

Дајући категоријама одговора вриједности једнаке удаљености (нпр. 1, 2, 3, 4, 5), могуће је из одговора испитаника израчунати просјек перцепције утицаја жена или мушкараца у сваком индивидуалном хијерархијском нивоу у организацији. Повлачењем линије између ових просјека за жене или мушкарце исцртавамо криву перцепције укупне неформалне моћи. Релативно поређење између дистрибуције формалне и перципиране неформалне моћи можемо постићи уколико у један од упитника унесемо вриједности добијене на основу формалне дистрибуције, чиме би могли исцртати криву формалне моћи. Индикатори разлике би били нагиб криве и количина укупне моћи. Операционализација употребом питања која се односе на уже области доношења одлука омогућила би нам прецизније исцртавање криве утицаја у појединим областима одлучивања, али отежала касније интегрисање у општу криву контроле у организацији. Уже области могу бити: утицај на пријем кадрова, напредовање у каријери, оперативно и стратешко одлучивање, финансијско пословање итд. Ипак, дискусију о проблему сегментације и мјерења утицаја у појединачним аспектима организационе стварности смо принуђени оставити за неку другу прилику.

Закључак

Родни односи утичу на друштвену организацију рада, што се првенствено огледа у полној сегрегацији занимања, послова и организација рада. Род обликује и значење које људи приписују одређеним занимањима, пословима и организацијама рада, тако да се неки сматрају прикладнијим за жене или за мушкарце. Такође, на основу родних разлика често се одређује и „вриједност“ неког занимања или посла, у смислу финансијске компензације и пожељности (статуса). Факултети као организације рада су специфично окружење за истраживање родних односа, посебно односа моћи. Површна анализа статистике из посљедње двије деценије лако нас може навести на закључак да су организације

високог образовања постали узор за родну равноправност у српском друштву. У периоду 1990-2007. година порастао је број жена запослених у научним институтима са 45% на 52,4% (РЗС, 2008), а у 2009. години жене чине 44% свих доктора наука, магистара и специјалиста међу наставницима и сарадницима на високим школама и факултетима (РЗС, 2011). Изједначавање жена и мушкараца у стицању академских титула одражава се и на структуру наставног кадра на универзитетима. Феминизација особља је највидљивија на најнижем нивоу – сарадник без научног звања – гдје има преко половине жена (Благојевић-Хјустон, 2012: 45), али не треба занемарити чињеницу да су факултети организације које саме стварају своје кадрове и да већи број жена у нижим научним звањима у наредној деценији неминовно води смањењу мушке доминације у највишим звањима. На жалост број жена које су ангажоване као наставници и сарадници у организацијама високог образовања такође није показатељ родне еманципације у овој област, него прије показатељ феномена феминизације ученог и у другим областима. Феминизација професије факултетског наставника је узрок опадања друштвеног статуса професије коју мушкарци напуштају, расте број ангажованих жена, а она даље губи не само друштвени статус већ прије свега и економску снагу. Тако је и с позицијом који наука и образовање заузимају данас у српском друштву, али и на глобалном плану. Овакав раст је сигурно и посљедица тога што академска каријера у Србији данас не пружа висок друштвени статус, и жене само улазе у празан простор који су мушкарци оставили за собом, док се они окрећу профитабилнијим занимањима (Роровић & Дућашек, 2009: 684). Из података наведених на претходним странама можемо закључити да постоји тенденција феминизације високог образовања. Све је већи број жена са факултетском дипломом, и све више их је ангажовано у организацијама високог образовања као предавачи и сарадници. Ипак потпуније, социолошко разумијевање проблема захтијева да посматрамо иза званичне статистике, и анализирамо феномене попут неформалне моћи у организацији.

Референце

- Благојевић-Хјустон, М. (2012). Жене и мушкарци у Србији: Шта нам говоре бројеви? (р. 77). Београд: UNDP - Програм уједињених нација за развој.
- Branković, S. (2007). Uvod u metodologiju: Kvalitativni metodi istraživanja društvenih pojava. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
- Bryman, A. (2005). Research Methods and Organization Studies. New York: Routledge.
- Филозофски факултет у Нишу. СТАТУТ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ (2013).
- Goldsby, M. G. (1998). New Organization Forms: An Examination of Alienation and Ideology in the Postindustrial Workplace. Virginia Polytechnic Institute and State University.
- Hardy, C., & Clegg, S. R. (1999). Some Dare Call It Power. In S. R. Clegg & C. Hardy (Eds.), Studying Organization: Theory and Method (2nd ed., pp. 368–387). London: SAGE Publications.
- Kun, T. (1974). Struktura naučnih revolucija. Beograd: NOLIT.
- Luhmann, N. (1979). Organizirana moć. Naše teme, 6.
- Milić, A. (2001). Sociologija porodice. Beograd: Čigoja.
- Milošević, B. (2004). Umeće rada: Prilozi sociologiji rada. Novi Sad: Prometej.
- Milošević, B., Šljukić, M., & Vučević, T. (2011). Žene u zagrljaju diskriminacije (р. 221). Novi Sad: OLD Commerce.
- Mojić, D. (2007). Organizacije i nacionalna kultura. Sociologija, XLIX(4), 347–368.
- Mozer, C. A. (1962). Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava. Beograd: Kultura.
- Popović, D. (2004). Nauka, rod i moć: slučaj Srbija. Genero, 4(5), 123–134.
- Popović, D., & Duhaček, D. (2009). Od ciriškog kruga do studija roda, rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji. Godišnjak Fakulteta političkih nauka, (3), 681–693.
- Република Србија - Републички завод за статистику. (2008). Жене и мушкарци у Републици Србији (р. 70). Београд.
- Република Србија - Републички завод за статистику. (2011). Жене и мушкарци у Републици Србији. Београд.
- Schwab, D. P. (1985). Reviewing empirically based manuscripts: perspectives on process. In L. L. Cummings & P. J. Frost (Eds.), Publishing in the Organisational Sciences (pp. 171–181). Irwin: Homewood.
- Стјепановић-Захаријевски, Д. (2010). Род, идентитет и развој (р.

173). Ниш: Филозофски факултет у Нишу.

Tannenbaum, A. S. (1968). Control in Organization. In A. S. Tannenbaum (Ed.), Control in Organization (pp. 3–29). New York: McGraw-Hill.

Закон о забрани дискриминације (2009). Београд: Народна скупштина Републике Србије.

Закон о равноправности полова (2009). Београд: Народна скупштина Републике Србије.

Mile Vukajlovic
University of East Sarajevo
Faculty of Philosophy Pale

AN EXAMPLE OF METHODOLOGICAL CONCEPT OF INFORMAL POWER RESEARCH IN A WORK ORGANISATION

Summary: *In this paper, the authors present a methodological concept of informal power research, on example of the possibility of its use in the organization of higher education. Gender equality means that women and men have equal opportunities, rights and obligations in their social, professional and family environment. Although it is often reduced to an equal distribution of paid and unpaid work, a broader concept includes many more indicators such as the political dimensions of gender and physical integrity of men and women. Some studies only stresses the dimension of equality, while the other focuses on the evaluation of the same gender roles and the transformation of existing practices, but most researchers in this field agree that gender equality has many different dimensions that can not be subsumed under a single one-dimensional indicator. Sociologists usually recognize gender inequality in unequal access of women and men to social resources, money, time, social division of labor and the labor market. In this paper we consider the faculties as an organization of higher education, ie. organization of work, as the area of human social organization in which different interests of individuals and groups condition relations of cooperation and conflict, and investigating whether the formal power that women have within the organization is limited or completely blocked by the informal power that originate from the traditional patterns of behavior and authority.*

Key words: work organization, method, gender, power, higher education

Нина Павловић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет у Нишу
Асистент на Департману за социологију

Прегледни рад
UDK: 316.7:004

НОВИ ОБЛИЦИ КУЛТУРЕ У ДИГИТАЛНОМ СВЕТУ

Сажетак: У раду се разматрају импликације научно-технолошке и информатичке револуције на културу савременог друштва. Истиче се неопходност посматрања нових комуникационих система и технолошке сфере у контексту друштва и културе. Са друге стране, наведене промене доводе до трансформације културе у нови квалитет, те може бити речи о дигиталној или кибер култури. Представљен је предлог разграничавања области дигиталне и виртуелне културе на основу анализе појмовних одређења истакнутих аутора у области. Предложена систематизација је пре свега аналитичког карактера и омогућава посматрање актуелних промена на два поља – у реалном и виртуелном свету; бина је имати у виду и суштинску повезаност ових области. Размотрене су специфичности ових облика културе, укључујући материјални, симболички и искуствени аспект дигиталне културе и питања заједништва, стратификације и субкултура виртуелне културе.

Кључне речи: дигитална култура, кибер култура, кибер простор, виртуелна култура, виртуелност.

Информатичка револуција и савремено друштво

Несумњиво је да научно-технолошка револуција и муњевит развитак технологије и информатике доводе до промена у свим друштвеним сферама. Друштвене промене произведене технолошким развојем су корените и свеобухватне, тако да се може поставити питање да ли је могуће говорити о преласку у нови тип друштва. Разматрање нових квалитета савременог друштва и могућих праваца кретања његовог развоја, неодвојиво је од проучавања културних импликација технолошког развоја, нових културних облика и трансформације већ постојећих

---

1 nina.pavlovic@filfak.ni.ac.rs

култура на глобалном нивоу. Посебно драматичне промене јављају се у култури савременог друштва под утицајем нових медија, односно са настанком и развојем виртуелног простора.

Треба истаћи да за смислено проучавање и разумевање импликација дигиталне револуције на друштвени свет није довољно посматрати културу као један аспект друштва које се мења/друштва које настаје; овде је потребно посебно нагласити да је у оквирима нових технолошко-информатичких услова немогуће разумети савремени свет без проучавања културе. Наиме, у проучавању наведених иновација из угла друштвених наука, заинтересовани смо за њихове социјалне импликације, које је немогуће разумети без одговорајућег референтног оквира који обухвата језик, дискурс, знање и вредности дигиталног/кибер простора. Без дејствовања једне посебне, трансформисане културе савременог, информатичког друштва, немогуће је успоставити било какав (друштвени) однос који би укључивао нове технологије. Чак и примарни однос употребе технологије као средства за остварење људских циљева немогућ је без познавања логике функционисања технологије, њених последица и значења која су у њу учитана. У том смислу, култура прожима све аспекте односа савременог друштва, појединаца и нових технологија и представља жариште међусобног утицаја и трансформација наведених субјеката. Савремено друштво је друштво информације и комуникације – елемената који добијају значење само у оквиру културног контекста. Интернет настаје и функционише у оквиру одређене културе, која врши утицај на обликовање његовог садржаја, начина употребе, али и његове структуре. Узевши у обзир и правац кретања информатичких иновација које омогућавају већу слободу корисника у креирању садржаја (Web 2.0), јасно је да је реч о медију који је најнепосредније детерминисан културним обрасцима и вредностима корисника. Са друге стране, културни елементи нису једноставно пренешени у виртуелну сферу без икаквих повратних утицаја – виртуелни простор пружа могућност стварања нових културних облика (нове врсте заједница и поткултура, трансформација идентитета и културних образаца ...).

С обзиром на ширење употребе Интернета – у погледу обухвата становништва, али и у погледу проширења функција Интернета, од комуникације, информисања, забаве до симулација виртуелне реалности – може се поставити питање да ли је савремено доба период доминације (нових) медија над друштвеним животом. Како Кастелс истиче: „... медиј је постао тако обухватан, разноврстан и прилагодљив да у исти мултимедијски текст апсорбира читаво прошло, садашње и будуће људско

искуство – као у јединственој точки свемира коју је Jorge Luis Borges назвао Aleph“ (Castells, 2000: 400). Стварањем Интернета, који обједињује мултимедијске елементе, друштво и култура добијају дигитални или виртуелни карактер. У употреби су бројни појмови, па чак и у оквиру истих теорија: дигитална култура, виртуелна култура, Интернет култура, кибер култура... С обзиром на новину и актуелност феномена, разумљив је плуралитет назива и теорија. Треба уочити да су наведена одређења културе повезана са специфичним схватањима друштва или доба – као дигиталног, виртуелног, информатичког.

Раздвајање појмова: дигитално, кибер и виртуелно

Дигитално доба или дигитално друштво представља најшири појам, који најснажније изражава повезаност са стварним, off line светом². Чарлс Гир (2011) наводи да израз дигитално потиче од означавања дискретних вредности у техници и представља синоним за електронске бинарне рачунаре. Међутим, говорити о дигиталном значи „говорити о широкој лепези примена и медијских облика које омогућује дигитална технологија, говорити између осталог и о виртуелној стварности, дигиталним специјалним ефектима, дигиталном филму, дигиталној телевизији, електронској музици, видео играма, мултимедијима, Интернету, светској мрежи, дигиталној телефонији и WAP-у, као и о разним културним и уметничким одговорима на свеприсутност дигиталне технологије, као што су, на пример, кибер панк романи и филмови, техно и пост-поп музика, „нова типографија“, нет.арт и тако даље“ (Гир, 2011: 17). Гир прихвата Вилијамсово одређење дигиталне културе, наводећи да је то „... посебна култура, где израз дигитална означава особен начин живљења групе или група људи у датом историјском времену“ (Williams, према Гир, 2011: 17).

Слично одређење даје Дејвид Бел пишући о кибер култури. Он кибер културу одређује као начин на који разматрамо интеракцију човека и дигиталне технологије, у духу Вилијамсовог схватања културе као проучавања начина на који живимо (Bell, 2007: 5). Концепт кибер културе одређен је слично Гировом схватању дигиталне културе и уз ослањање на рад истог теоретичара. У прихватању израза дигитално, огледа се историјско утемељење настанка и афирмисање извора новог квалитета културе; овај појам такође указује на материјалне изворе културе, с

² Утицај дигиталног и виртуелног на савремени свет показује се и у језичким формулацијама: реални свет одређује се као off line свет, свет ван Интернета – у односу на виртуелни простор као референтно поље.

обзиром на повезаност дигиталности са рачунарима. Са друге стране, назив кибер култура реферише на појам кибер простора, који обухвата и материјалне елементе технологије и њен виртуелни карактер. Бел усваја назив кибер простор³ наглашавајући ширину појма, али и дајући својеврсни омаж футуристичким предвиђањима која су претходила самој виртуелности. Наиме, концепт кибер простора везује се за рад писца Вилијама Гибсона и његове кибер панк новеле Неуромант из 1984. године. Сматра се да је обликовање виртуелности вођено Гибсоновом визијом, оличеном у култном цитату:

„Кибер простор. Консензуална халуцинација коју доживљавају милијарде легитимних оператера, у свакој нацији, деца коју уче математичким концептима ... Графичка представа података извучених из меморија сваког рачунара у људском систему. Незамислива сложеност. Светлосне линије у непростору ума, скупови сазвежђа података. Као светла града која се повлаче...“ (Гибсон према Гир, 2011: 182).

Задржавање концепта кибер простора и културе изражава специфичну техносталгију (Bell, 2007: 2): носталгичност за некадашњом представом будућности, која из перспективе данашњице делује утопијски и наивно: „Кибер простор: звучи као будућност каква је требала да буде“ (Bell, 2007: 2). Дакле, појам кибер простора одговара појму виртуелности, а појам кибер културе обухвата шире схватање културе која настаје у интеракцији стварног и виртуелног, аналогно појму дигиталне културе⁴.

Употребом термина дигиталне и кибер културе, наглашавају се различити аспекти ове сфере: материјални и виртуелни. У оба случаја реч је о култури која обухвата нови карактер реалне културе и културу виртуелног простора и заједница; фокус је на новим облицима и карактеристикама културе који настају (било трансформацијом претходно постојећих облика, било генезом оригиналних облика), у контексту технолошко-информатичке револуције, чији се ефекти

3 Префикс cyber у терминима cyberculture и cyberspace превод се у српском језику терминима сајбер или кибер; у овом раду се придржавамо термина кибер, упућујући на рад проф. др Слободана Р. Петровића (2012) у коме се образлаже повезаност термина кибер простор са кибернетиком и неоправданошћу различитих превода истог термина. Термин кибер први пут се користи за дефинисање назива кибернетике и потиче од грчке речи која означава кормилара, управљача.

4 Док Белов став о „носталгији за будућношћу“ има романтичан призвук, Келнер посматра кибер панк као „нову литературу високе технологије, намењену блазираним и презасићеним представницима компјутерског и медијског доба“; друштво приказано у кибер панку је друштво капитализма без граница, у ком мегакорпорације контролишу све аспекте живота уз помоћ технологије и уз отпор ундергроунд снага (Келнер, 2004: 498-499).

примарно остварују путем нових медија. Мајк Постер, пишући о постмодерној виртуелности, наводи: „Посредовање је постало толико интензивно да посредоване ствари више не могу да се претварају да су нетакнуте. Култура је све више симулациона, јер медији често мењају ствари којима се баве, трансформишући идентитет оригинала и његову референцијалност“ (Постер, у Ђорђевић, 2012: 546).

Према Кастелсу, савременост представља интервал промене на путу ка информатичком друштву, под дејством информатичких технологија. У комуникацијском систему реалност је потпуно урођена у виртуелност; разлика између симбола и реалности се губи, стварајући културу стварне виртуелности. Овакво одређење одговара схватању дигиталне или кибер културе, као културе која је означена и измењена утицајем технологије и информатике. Културу Интернета, са друге стране, Кастелс дефинише као „културу стваратеља Интернета“ (Castells, 2003: 47); јасно је да је реч о ужем облику културе који је један од елемената културе стварне виртуелности информатичког друштва. На овај начин, одређење културе Интернета настаје на темељу културне подлоге ствараоца и корисника Интернета. Уочавајући овај детерминизам, Кастелс примећује да он може бити један од фактора који доприносе неједнакости у приступу и употреби Интернета: пошто корисници обликују Интернет у великој мери, први корисници могли су да обликују начин употребе и садржај према сопственим културним спецификацијама, што ће отежати приступ мање образованом становништву (Castells, 2003: 279).

Уже схваћена, виртуелна култура може се посматрати као квалитет који се формира само на пољу Интернета; у том смислу виртуелна култура представља „једну врсту есперанто културе“ (Robins & Webster, 2002: 242); то је култура ван простора и ван времена, која постоји само у реалном времену. Дакле, уже схватање виртуелне културе се може ограничити само на културу виртуелног простора или Интернета. Интернет култура или култура виртуелног простора која обухвата све облике комуникације, интеракције и активности које се одвијају на светској мрежи (World Wide Web) обухвата и ужи појам културе виртуелне реалности. Виртуелна реалност представља компјутерски генерисану тродимензионалну аудио-визуелну симулацију стварности (Bell, 2007: 19). У том смислу, појам виртуелне културе може означавати ширу Интернет културу или културу виртуелне реалности.

Култура која настаје у чисто виртуелном простору није потпуно независна од културе стварног света. Корисници Интернета преносе

вредности културе које су присутне у њиховом локалном, регионалном и националном окружењу. Поставља се и питање какав би био научни значај проучавања једне културе нереалног простора ако се она схвати одвојено од културе реалног, као свет за себе? Несумњиво је реч о интересантној теми, али дискутабилне релевантности за науку реално постојећег света. Иако виртуелна култура „постоји“ као део структуре Интернета, њен облик детерминишу технологија и култура реалног света; неопходно је посматрати виртуелно у одговарајућем друштвеном и културном контексту. Бел (2001) сматра да је разликовање кибер простора и кибер културе лажна дихотомија, јер је немогуће посматрати кибер простор без његовог друштвеног и културног контекста. Као што Стив Џонс примећује, Интернет ствара виртуелну културу али она не може – бар не још увек – бити одвојена од стварног живота (Jones 1997a, Jones 1998 према Jones & Kucker, у Lull, 2000: 213). Указујемо и на проблематичност овакве формулације, јер не треба заборавити да је Интернет немоћан без људи; уместо одређења да Интернет ствара виртуелну културу, пре се може рећи да људи у простору Интернета стварају виртуелну културу. Иако представља поље виртуелности релативно бескрајних могућности, Интернет је медиј, средство које људи употребљавају и осмишљавају. У крајњој линији, „култура припада сфери циља, технологија је само средство“ (Queau, 1994: 182). С обзиром на заступљеност медија у свим сферама савременог живота, не зачуђује тенденција да се медији у научном и лаичком дискурсу често схватају као ентитети, системи, који су релативно независни, који имају сопствену логику функционисања и пласирања садржаја. Капиталистички систем и комерцијализација медија доприносе наведеном схватању о медијима као о систему са сопственом логиком функционисања, попут тржишта. Убрзан развој нових технологија и друштвене импликације овог процеса утичу на људску перцепцију не само садашње улоге и моћи медија, већ и доводе до утопијских и дистопијских погледа на развој друштва и будућност човечанства. Међутим, не треба изгубити из вида да медији представљају средство и да се не могу посматрати независно од друштвеног контекста. Човек је и даље креатор медија и медијског садржаја поготово у сфери Интернета и Web 2.0 технологија, те се садашњост може схватити и као прилика да се моћ над медијима врати друштву и култури – друштву као простору изградње целовитих, креативних и друштвено ангажованих личности.

Карактеристике кибер културе

Како Дејвид Бел наводи, „приче о начину живота“ морају се

посматрати са три аспекта: материјалистички, симболички и искуствени (Bell, 2001 према Bell, 2007: 5).

а. Материјални аспект кибер културе обухвата „приче о софтверу и хардверу“, о историји информационих и комуникационих технологија⁵ и област глобалних ефеката кибер простора, која се може назвати политичком економијом кибер простора (Bell, 2001: 8). Кастелс такође разматра проблем дигиталне глобалне поделе, анализирајући три димензије неједнакости: поседовање рачунара и приступа Интернету, могућност употребе бежичног Интернета и могућност образовања путем Интернета (Castells, 2003: 272-284). На основу емпиријске анализе, аутор закључује да је дигитална подела, иако оштра у почетку, слаби у погледу прве димензије, док је и даље присутна у друге две. Могућност образовања путем Интернета нарочито је важан елемент глобалне неједнакости, јер повећава утицај класних, полних и расних положаја. Робинс и Вебстер (2002) истичу да знање које се акумулира у виртуелном простору настаје у комуникацији великог броја људи различитих карактеристика, због чега се претпоставља да је знање детериторијализовано и универзално. Међутим, технокултурни дискурс пре свега промовише логику корпоративне идеологије глобализације; то је „свет електронских трансакција, токова информација и професија знања. То је свет 'капитализма без сукоба' Била Гејтса, свет транснационалне мобилности и повезаности“ (Robins & Webster, 2002: 241). Насупрот овом схватању, Џејмс Лул указује да Интернет не делује као технолошко средство већ средство комуникације, које додељује симболичку моћ корисницима, нагризајући структуре моћи и доминације у свим сферама: политичкој, економској и културној (Lull, 2000).

Бел даље истиче и потребу за проучавањем „пословних прича“ кибер простора, наглашавајући да он не настаје сам од себе, већ из производње хардвера, програмирања, креирања и унапређења софтвера. Ови процеси захтевају одговарајуће радне и професионалне положаје који морају бити узети у обзир. Уз то, и у виртуелном простору јавља се капиталистичка логика остварења профита, иако понекад прикривена, у виду тактика за побољшање стратешког положаја и задржавања корисника. Такав је случај са концептом „отвореног кода“ који поред шире употребе и повећања броја корисника доводи и до побољшања и пречишћавања кода од стране корисника.

⁵ Историјат информатичког и кибернетског развоја је почетна тачка у раним проучавањима дигиталне/кибер културе разматрана у радовима више аутора, те се на овој теми нећемо задржавати. За приказ теме видети: Castells (2003), Гир (2008), Bell (2001).

б. Други аспект кибер културе који Бел истиче је симболички и укључује „размишљање о представама, значењима, сликама: о начину на који склапамо партикуларне наративе о томе како су се нове технологије промениле, како се мењају и како мењају наше животе“ (Bell, 2007: 6). Овај аспект близак је актуелним проучавањима културе виртуелне реалности, али и променама језика, дискурса и наратива у реалној култури под утицајем технолошких промена. Типични жанр у коме се испољава утицај кибер простора је већ поменути кибер панк, чија су препознатљива остварења, поред Гибсонових дела (поменути Неуромант, Граф Нула и Мона Лизин напруга), романи Филипа К. Дика Марсовско временско исклизнуће и Да ли андроиди сањају електричне овце?, романи Вилијама Бароуза Џанки и Голи ручак, филм Ридлија Скота Блејд ранер – истребљивач (1982), снимљен по мотивима романа Ф. К. Дика и филм браће Ваховски, Матрикс (1999)⁶.

Како Келнер (2004) истиче, кибер панк фикција је производ истог окружења као и постмодернистичка теорија. Оба система покушавају да опишу и објасне окружење високе технологије: „Неромансер и друга дела сајберпанк фикције такође постављају дубока филозофска питања у вези са природном стварности, субјективитета и судбине човека у свету високе технологије: шта је, у тренутку када се брише граница између људи и технологије, оно аутентично и људско? Шта је људски идентитет ако се он може програмирати?“ (Келнер, 2004: 520).

Поред кибер панка, Бел указује на потребу проучавања поп културе у циљу добијања прегледа разноврсних схватања кибер простора. Однос материјалног и симболичког аспекта кибер простора близак је дистинкцији на Гибсонов кибер простор, који настаје из фикције кибер панка и кибер простор Џона Перија Барлоуа⁷, схваћен као јединство виртуелног и стварног.

ц. Трећи, искуствени аспект подразумева интеракцију са новим технологијама, током које се спајају материјални и симболички елементи кибер културе. Седећи за рачунаром, наводи Бел, обједињујемо свест о материјалној страни употребе, контакта са монитором и тастатуром, са једне стране и свест о симболичкој страни, односно активностима у виртуелном простору, са друге стране. Овај аспект најпрепознатљивији

⁶ За детаљнију анализу видети: Гир (2011), Bell (2001).

⁷ Џон Пери Барлоу, политички активиста, кибер либертаријанац; видети „Делкарација независности кибер простора“ (1996) <https://www.eff.org/cyberspace-independence>

је у комуникацији посредованој рачунарима (Computer mediated communication), али и у телефонској комуникацији, видео играма, естетици интерфејса и компјутерским вирусима.

Стив Џонс разликује три фазе у проучавању комуникације посредоване рачунарима; у првој фази, комуникација је посматрана само као средство трансмисије, изостављајући аспект корисника из контекста. Као резултат такве једностраности, осамдесетих година XX века доминира схватање о ограничениости комуникације посредоване рачунарима, због недостатка вербалних и невербалних знакова који омогућавају дубину комуникације и читавање значења. У раним деведесетим, јавља се перспектива друштвеног процесуирања информације, која заступа становиште да се интерпресоналност јавља и у комуникацији путем рачунара, иако спорије него у комуникацији лицем у лице (Jones & Kucker у Lull, 2000: 214-216). Треба приметити да је у последњој деценији уочљив тренд диверзификације начина комуникације путем рачунара, пре свега на простору друштвених мрежа. Комуникација која је раније била ограничена на текст, обogaћена је употребом слика, видео записа и развојем нових облика језичког и сликовног изражавања емоција и појашњења значења – у виду емотикона и скраћеница⁸. Најновији приступ проучавању комуникације посредоване рачунарима, „хиперперсонални“ поглед (Jones & Kucker у Lull, 2000: 216) указује на то да је у одређеним ситуацијама овај начин комуникације друштвено пожељнији и пригоднији од комуникације лицем у лице, попут комуникације између особа на различитим хијерархијским положајима, где недостатак знакова друштвеног контекста представља олакшавајућу карактеристику.

Једна од неизоставних карактеристика – и отежавајућих фактора – савремене комуникације путем рачунара је дигитално загађење (Parrika & Sampson, 2009: 3), које обухвата компјутерске вирусе, спам и непожељну изложеност порнографији – непожељне поруке које се шаљу већем броју прималаца у промотивне сврхе. Ови облици посматрају се као аномалије, одступања од функционалног система, због своје непожељности и неадекватности у односу на теоријски концепт комуникације на Интернету. Међутим, аутори примећују да ови облици постају „нормални“, очекивани пратиоци Интернет комуникације; спам обухвата 40% е-маил преписки, односно 12.4 милијарди меил-ова

8 Емотикони и скраћенице из сфере Интернета преливају се и у културу стварног света; изрази настали у виртуелном простору обележавају и свакодневни живот, у тој мери да се додају у речнике. Занимљив је податак да је Оксфордски речник 2015. прогласио израз емотикон за реч године: <https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2015/11/17/for-first-time-ever-an-emoji-is-crowned-oxford-dictionaries-word-of-the-year/>

дневно (Parrika & Sampson, 2009: 3). Дакле, са културолошке стране је корисно променити перспективу и проучавати спам као карактеристику постојеће комуникације путем Интернета. Робинс и Вебстер указују на проблематичност знања и информација на Интернет: наиме, знање у виртуелној сфери има само-референцијални карактер. Знање је валоризовано кроз циркулацију, због чега се губи референцијалност; кибер култура комуницира само унутар себе (Robins & Webster, 2002: 242). Дакле, комуникација и информисање путем Интернета не може се посматрати идеализовано; квалитет комуницираног садржаја често је доведен у питање. Ова појава је логичан пратилац слободе коју корисник има у одређивању и употреби виртуелног простора. Поред тога, анонимност корисника на извесни начин ослобађа осећаја одговорности за квалитет садржаја. Још једном треба подсетити да је Интернет средство, те висина – или пад – достигнућа Интернет културе зависи у највећој мери од њених корисника. Виртуелност „наслеђује“ проблеме масовне и популарне културе, попут примитивизма, шунда и кича.

Карактеристике виртуелне културе

Једно од актуелних питања у проучавању виртуелне културе је да ли се групе у виртуелном простору могу сматрати заједницама, у оквирима Тенисовог одређења. Значај овог питања произлази из потенцијала Интернета да ревитализује блискост традиционалних заједница, да „изнова створи заједницу какву смо некад знали“ (Џоунс, 2001: 21) и то уз премощивање простора и спајање физички одвојених појединаца. Насупрот чврсте кохезије традиционалних заједница, у савременом друштву преовладава живот у већим градовима где се губи мрежа подршке суграђана, односи постају хладнији и мање присни, наглашена је индивидуалност појединца, пре него уклапање у хомогену друштвену околину, слобода и усмереност на личне интересе пре него тежња колективном добру. Разарање друштвеног ткива традиционалног друштва условљена урбанизацијом и индустријализацијом, додатно се убрзава под дејством процеса глобализације и научно-технолошке револуције. Међутим, у таквом свету, комуникација и интеракција у кибер простору могу поставити темеље за нове облике удруживања, у којима се могу развити емоционална блискост и осећај припадања. С обзиром на убрзани ритам и „блазираност“ савременог живота, Интернет се може посматрати као средство за проналажење и повезивање са сличним људима, међу којима постоје заједничка интересовања и схватања; „кад користимо Интернет, понесени смо осећањем да постоје други попут нас“ (Џоунс, 2001: 33). Овакве заједнице усмерене су на одређени циљ, формиране око

специфичног интереса – реч је о групама у којима се чланство темељи на истом или сличном музичком, филмском или књижевном укусу или одређеним ставовима. Карактеристичне су и МУД (Multi User Domain) групе, које омогућавају креирање виртуелних персона које спроводе различите активности у разним окружењима: од друштвених окружења, до окружењима са мотивима „мача и чаробњака“, односно борби и потрага у свету фантазије. Рејнголд посматра карактер ових заједница слично пријатељским окупљањима у пабовима или кафеима, минимизујући разлику између стварног и виртуелног заједништва: „Радимо све што људи раде када се окупе, али то чинимо путем речи на екрану, остављајући своја тела иза нас“ (Rheingold, према Bell, 2001: 98). Може се закључити да потенцијал он лине заједница потиче из два извора: отворености приступа и истоветности интереса – међутим, обе карактеристике имају и негативне ефекте на виртуелно заједништво. Једнакост интереса не обезбеђује нужно емоционалну дубину интеракције, или како Џоунс примећује: питање је шта се дешава са заједницама након што је циљ ка коме су усмерене остварен. Није реч о људима који се удружују, већ који се паралелно крећу у истом правцу, током одређеног периода времена (Џоунс, 2001: 34). Поред тога, незаобилазно је питање прикривености идентитета корисника, које свакако доводи у питање искреност комуникације. Несим Вотсон у анализи on line заједнице Phish.net закључује да заједнички интереси јесу једино што покреће процес комуникације и интеракције, док нема показатеља других елемената заједништва (Вотсон у Џоунс, 2001: 168). Присност која се развија у таквој интеракцији угрожена је приливом нових корисника, који са једне стране чине групу сувише великом да би се могла одржати присност а са друге стране, доводе у питање постојеће норме комуницирања и прихваћеност ставова.

На тај начин, отвореност заједнице, могућност приступа корисника са свих простора и из различитих култура, носи и клицу разарања заједништва. Карактеристика је заједнице да одваја припаднике од „других“, који су „изван“ ње, а ова карактеристика временом изостаје у виртуелном простору. Структура виртуелног простора је таква да не омогућава трајно одбацивање чланова који наруше друштвене норме, као и норме комуницирања на Интернету; они могу бити блокирани од стране корисника, али не може им се онемогућити приступ. Уз то, они увек могу креирати нови виртуелни идентитет.

Треба узети у обзир и да отвореност приступа не обухвата целокупно човечанство, односно да не треба изгубити из вида карактеристике друштвене реалности које детерминишу могућност

приступа Интернету и стварају глобалну дигиталну поделу. Сузан Ли Стар наводи минималне захтеве који морају бити испуњени да би особа могла да приступи кибер простору: новац за куповину техничке опреме и живот у простору са потребном телекомуникационом инфраструктуром, приступ техничкој подршци која би обезбедила повезивање, физичке способности и образовање за употребу рачунара и довољно времена, склоности и способности да се изграде социјалне мреже и чланство у њима (Bell, 2001: 108). Дакле, нови облици виртуелног заједништва не представљају идеалне демократске заједнице које обухватају све људе, већ „пате“ од истих „болести“ као и реалне заједнице савременог света. Може се рећи да природа друштвености битно мења карактер у савремености, и да се та промена одвија и у виртуелном простору. Економска неједнакост, недостатак времена и претерана индивидуализација која угрожава колективне интересе угрожавају постојање чврсто повезаних заједница.

Како Бел истиче, искуства са традиционалним заједницама имају и ноту негативног призива: оне представљају мреже подршке за оне који се уклапају у хомогену групу, међутим, представљају и извор одбацивања и осуђивања за оне који одступају од утврђених норми. Ако такве карактеристике нестају из реалног света, зашто постоје покушаји да се успоставе поново у виртуелном простору? (Bell, 2001:106) На другом месту, Бел напомиње да се за разматрање виртуелних заједница може корисно употребити концепт Бенедикта Андерсона о нацији као замишљеној заједници. Сувише велика и дифузна да би се заснивала на директној интеракцији, нација се обликује као заједница путем симбола са којима се припадници идентификују. Ово одређење Бел модификује, сматрајући да се може рећи да су све заједнице замишљене, односно одржане путем културних пракси пре него интеракцијом (Bell, 2001: 95). Треба приметити да се овај концепт битно удаљава од Тенисовог концепта заједнице; очигледно је да виртуелне заједнице не могу остварити идеал повратка на традиционалне облике заједништва, већ да се морају посматрати као нови квалитет комуницирања, који допуњује интеракцију лицем у лице али је не замењује. Како Кастелс истиче, виртуелне групе представљају подршку slabим везама и ретко доводе до јаких личних веза. Његово посматрање виртуелних група као мрежа омогућује уочавање њихове флуидности и флексибилности; посматра их као мреже друштвености, обликоване у складу са интересима друштвених актера: “Тема око које се он лине заједница конструира у великој мјери дефинира њезине судионике“ (Castells, 2003: 145).

Бел истиче и проблематичност одвајања виртуелних заједница

и виртуелних субкултура; иако је реч о различитим формама, оне се у виртуелном простору у великој мери преклапају. Неслагања у погледу одређења јављају се и у радовима аутора који се баве истим типом група: тако Ненси Бајм групе које се формирају око дискусије сапуница назива поткултуром, а Несим Вотсон групе које се баве темом бенда Phish (већ поменути Phish.net) назива заједницом (Bell, 2001: 101). Из обиља испитивања оваквих специфичних група и њихових културних карактеристика, издваја се Кастелсов покушај испитивања структуре Интернет културе, њених различитих слојева и њиховој међусобној повезаности.

Према Кастелсу, структуру виртуелне културе чине четири основна слоја: техно-меритократска култура, хакерска, виртуелно-комунитаријанска и предузетничка култура (Castells, 2003: 48). Хакерска култура израста из техно-меритократске успостављањем мрежа и правила сарадње, виртуелно-комунитаријанска култура изражава друштвену димензију Интернета а предузетничка се концентрише око могућности остваривања профита. Наведене културе нераскидиво су повезане са технолошким и информатичким карактеристикама Интернета, попут отвореног софтверског кода. Тако техно-меритократска култура омогућује успостављање отвореног софтверског кода, јер афирмише вредности научног напретка, међусобне сарадње и добијања статуса у заједници на основу доприноса развоју технологије и информатике. Карактеристике техно-меритократске културе проистичу из историјског развоја Интернета у академским и истраживачким круговима. Кастелс наводи да су основне одлике техно-меритократске културе следеће: највиша вредност је технолошко откриће; релевантност открића зависи од критеријума заједнице, односно од примењивости открића у решавању конкретних технолошких проблема који су од значаја заједници; чланство и статус у заједници одређен је проценом технолошких достигнућа од стране других чланова; поштовани чланови заједнице одређују циљеве и задатке заједнице и координишу активности чланова; чланови се придржавају формалних и неформалних правила о употреби ресурса у корист заједнице; заједница се темељи на принципу отворености кода и дељења постигнутих резултата. Наведене карактеристике важе и за хакерску културу, која преузима водећу улогу у развоју Интернета од техно-меритократа. Темељна одлика хакерске културе је слобода као највиша вредност; слобода креирања, стицања и дељења знања, компатибилна је са „културом даривања“, односно дељења постигнућа као израза кооперације али и афирмације сопственог умећа. Структуру и функционисање групе уређују истакнути појединци, поштовани због својих достигнућа.

Међутим, хијерархија се поштује док вођство одређеног појединца доноси корист целој групи, због чега се са технолошким неслагањима јављају сукоби и одвајања група. Битно је разликовати хакерску културу од cracker-а, који се баве саботирањем, често ради остварења политичких циљева. Хакерска култура је „култура конвергирања људи и њихових стројева у процесу неспутане интеракције“ (Castells, 2003: 63). Честе су стереотипне слике и предрасуде о њеним припадницима као о особама изолованим од друштва, на маргинама, међутим већина хакера живи „нормалним животом“ (Castells, 2003: 62). Виртуелно-комунитарнијанска култура настаје у различитим облицима заједница на Интернету, са заједничким карактеристикама нехијерархијског комуницирања чланова и поштовања слободе изражавања као највише вредности. Предузетничку културу карактерише изразита креативност и ризик пословања, усмерен на стицање новца; то је култура новца али и култура рада, оријентисана према будућности. За њене припаднике специфичан је образац сувишне потрошње, пре него образац упадљиве потрошње – трошење преко сваке мере као последица ризика пословања и несигурне будућности.

Кастелсов покушај структурисања Интернет-културе и повезивања њених елемената свакако је од великог значаја; актуелност питања виртуелних заједница Кастелс посматра у оквиру ширег система, као једну димензију сфере виртуелности: „Култура Интернета састоји се од технократске вјере у људски напредак помоћу технологије, у њело је спроводе заједнице хакера што се хране слободном и отвореном креативношћу, укоријењена је у виртуелне мреже усмјерене ка поновном осмишљавању друштва те материјализирана у новој економији од стране подузетника које покреће новац“ (Castells, 2003: 73). Наравно, оваква класификација је донекле произвољна и заснована на наглашеним карактеристикама група пре него њиховим реалним манифестацијама; на пример, технократска култура не мора бити ослобођена тежње за профитом, већ је логично да ће се развијати управо најисплатљива технологија.

Закључак

На почетку смо напоменули да научно-технолошка револуција и њене последице имплицирају неопходност посматрања друштва у оквиру културе која добија карактер дигиталног, с обзиром на урођеност савременог човека у технолошки дискурс и наратив у добу комуникација. Међутим, не сме се изгубити из вида да издвајање виртуелне културе из друштвеног контекста и дигиталне културе у којима настаје такође

представља једну врсту једностраности. Стога је представљено раздвајање дигиталне и виртуелне културе пре свега аналитичког карактера. У циљу разумевања промена у савременом свету потребно је анализирати сфере дигиталног и виртуелног, као и њихову међусобну интеракцију која резултује трансформацијом културе и креирањем нових културних облика. На тај начин, могу се разумети својства ових културних облика који обједињују „наслеђене“ проблеме реалног друштва и културе, али и потенцијал виртуелности као новог простора једнакости и преиспитивања идентитета.

Литература

- Bell, D. (2001): *An Introduction to Cybercultures*. London: Routledge
- Bell, D. (2007): *Cyberculture Theorists: Manuel Castells and Donna Haraway*. London: Routledge
- Castells, M. (2000): Информацијско доба: Економија, друштво, култура. Свезак V: Успон умреженог друштва. Загреб: Голден маркетинг
- Castells, M. (2003): *Internet Galaksija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
- Gir, Č. (2011): *Digitalna kultura*. Beograd: Clio
- Jones, S. & Kucker, S. (2000) „Computers, the Internet, and Virtual Cultures“ in: *Culture in the Communication Age*, ed. Lull, J. London: Routledge.
- Келнер, Д. (2004): Медијска култура. Београд: Clio
- Parrika, J. & Sampson, T.D. (2009): *The Spam Book: On Viruses, Porn and Other Anomalies From the Dark Side of Digital Culture*. Hampton Press
- Петровић, С. Р. (2012) „Дилема: кибер или сајбер“, Страни правни живот, број 2: 368-378.
- Постер, М (2012) „Постмодерне виртуелности“ у: Студије културе, уредила Ђорђевић, Ј. Београд: Службени гласник.
- Robins, K.& Webster, F. (2002) „Prospects Of A Virtual Culture“, *Science as Culture*, 11 (2), 235-256, DOI: 10.1080/09505430220137261
- Вотсон, Н. (2001) „Зашто расправљамо о виртуелној заједници: историја случаја Phish.net“ у: Виртуелна култура: Идентитет и комуникација у кибер-друштву уредио С.Џоунс. Београд: Библиотека XX век.
- Џоунс, С. (2001) „Интернет и његово друштвено окружење“ у: Виртуелна култура: Идентитет и комуникација у кибер-друштву уредио С.Џоунс. Београд: Библиотека XX век.
- Queau, P. (1994) „The virtual culture: can culture and technology really converge?“, *Expert Systems*, 11 (3), 182-184.

Nina Pavlović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Sociology department, assistant

NEW FORMS OF CULTURE IN DIGITAL WORLD

Abstract: *This paper discusses the implications of scientific, technological and information revolution in the culture of modern society. The need for observation of new communication systems and technological sphere in the context of society and culture is highlighted. On the other hand, these changes lead to the transformation of culture into a new quality, so concept digital or cyber culture can be discussed. We present proposal of delimitation domain of digital and virtual culture based on the analysis of conceptual definitions of prominent authors in the field. Character of proposed classification is primarily analytical and allows observation of actual changes in the two fields - the real and the virtual world; it is important to keep in mind substantial connection between these domains. We discuss specifics of these forms of culture, including material, symbolic and experiential aspect of digital culture and issues of community, stratification and subculture in virtual culture.*

Keywords: *digital culture, cyber culture, cyberspace, virtual culture, virtuality.*

ТРИ ПРИСТУПА РОДНИМ РАЗЛИКАМА

Резиме: Ауторка представља три широка приступа објашњењу родних разлика: есенцијалистичке, конструктивистичке и теорије социјалног учења. Да ли дејство хормона, латерализација мозга, или еволутивни императиви заиста обликују различито понашање припадника различитих полова, или то чини култура, односно учење родних улога? Разлике објашњиве биологијом могу се тумачити и на други начин, а такви приступи се дају критиковати са више становишта. За социолога су најприхватљивије конструктивистичке и теорије о учењу родних улога, поткрепљене важним разликовањем термина пол и род, који нас упућују на културно и друштвено, а не биолошко утемељење родних разлика.

Кључне речи: род, пол, родне разлике, есенцијализам, конструктивизам, социјално учење.

Многи аутори различитих оријентација жену и мушкарца сматрају такорећи два различита врста бића². При томе, неки од њих су женском бићу одрицали и саму човечност, моралност, па тиме и људска права. У манифестно мизогине ауторе можемо сврстати Вајнингера, Фројда, Шопенхауера и многе друге, док се код већине научника, бар савремених, моизогинија приказује као латентно присутна. На пример, Јово Тошевски пише о разликама „између жене и човека” (Тошевски, 2001: 43), стављајући жену на прво место у реченици. Али, имплицирајући да је жена нешто опозитно - не тек мушкарцу, него - човеку уопште, он жени истовремено одузима статус човека, то јест - људског бића, резервишући га за мушкарца. Баш као што је приметио Дерида (1990: 127): Мушкарац значи човечанство; Жена – то не значи човечанство.

За нас, припаднике западњачке културе, реалност живота се стварно креће између парова супротности. Штавише, некако губимо из вида да се те супротности међусобно природно прожимају, као у јин-

1 redzichfilfak@gmail.com

2 Текст је настао као део теоријског истраживања за потребе докторске дисертације.

јанг принципу. Такозвана бинарна опозиција полова сматра се једним од очигледних примера таквих супротности. И заиста, кроз историју људског друштва, вертикалну друштвену стратификацију пресецају и усложњавају друштвене неједнакости које произилазе из полних подела. Али, јесу ли природне разлике и њихов евентуални утицај на остале карактеристике полова толико детерминишуће? Да ли су оне одговорне за друштвену маргинализацију жена стару колико и људско друштво? На ово питање покушаћемо да одговоримо кроз осврт на три групе теорија, које родне разлике објашњавају на различите начине. Око питања детерминизма пола у односу на карактер код људи увек је било крајње супротстављених мишљења. Док једни оштро супротстављају „мушке” и „женске” карактеристике (позивајући се неретко на примере из животињског света, указујући на то да је полни диморфизам природан, они користе ту чињеницу као доказ да је тако и код људи), други постављају питање да ли су код људи ове разлике заиста биолошки одређене, или културом интерпретирани и наметнуте кроз процес социјализације.

Генерално, са становишта социолога постоје три шира битна приступа објашњењу родних разлика (Гиденс, 2003: 117). Док први наглашава биолошке разлике које детерминишу разлике у понашању жена и мушкараца, други претпоставља да су и пол и род друштвено конструисани, а трећи наглашава да се полна идентификација, полне улоге и полна подела рада уче: дете се рађа са полом, а развија род.

Прво о теоријама које разлике у понашању мушкараца и жена теже да објасне као биолошки детерминисане. Оне су есенцијалистичке, пошто разлике сматрају фиксиранима уз биолошке категорије, баш као и теорије о расним разликама³. Овде се помињу разлике које мушки и женски хормони чине у мушком и женском организму и мозгу. Активност хормона је тесно повезана са активношћу нервног система, па се претпоставља да хормони утичу на карактер, емоционалност и понашање уопште, а претпоставке се доказују експериментима са хормонима вршеним на животињама, у којима је посматрано повећање агресивности уз превагу мушких хормона над женским (Хараламбос и Холборн, 2002: 128). На пример, Шкорић и Кишјухас (Шкорић и Кишјухас, 15 -16) покушали су да објасне друштвене неједнакости (па и родне) биолошким чињеницама. Они постављају питање: шта ако је тежња мушкараца за доминацијом еволутивним процесима укоренењена у њиховом биограму? Почетна тачка анализе мушке доминације у том случају јесте чињеница да хормони утичу

3 Више о поређењу појмова расе и рода видети, на пример код Андерсен, 2006, или Симић, 2008.

на понашање, а ово повратно утиче на хормоне, „модификујући њихови експресију”, као и да мушкарци имају виши ниво тестостерона (који се опет, доказано повезује са агресивношћу и доминантним понашањем и игра битну улогу у наметању статуса у микро-интеракцијама, као и серотонин). У средишту полне селекције која се развијала кроз људску историју је мушка контрола женске сексуалности у циљу максимизације репродуктивног успеха мушкарца. Разлике у понашању полова настају средином трудноће, када тестостерон дечака (произведен у његовим тестисима) маскулинизује његов мозак, док се то са девојчицама не дешава, пошто оне добијају мале количине тестостерона од мајке преко њене крви. Дечаци тако стичу неуралну структуру мозга која је подложна дејству тестостерона. Стога разлике у количини тестостерона утичу на понашање и у одраслом добу, иако сам хормон има сличне ефекте на мушкарце и жене. Онда се поставља питање колико су у ствари родне разлике у понашању искључиво последица културних/друштвених фактора, а колико биолошких? Такође, тестостерон (или његово одсуство) се може „окривити” за развијен осећај просторне оријентације код мушкарца, односно, повишеној способности за коришћење језика код жена (Јовановић, 2001: 7). Такође, постоји теорија о утицају хормона на различито обликовање женског и мушког мозга, то јест, његову латерализацију (специјализацију леве и десне хемисфере за различите функције). Тиме се објашњава већа вербална способност девојчица, и боље способности дечака у решавању просторних и математичких задатака, коју неки тестови показују. Међутим, други тестови показују да је за развитак ових способности важнија хормонска равнотежа мушких и женских хормона, присутних у сваком телу (и мушком, и женском), него већи ниво тестостерона у односу на прогестерон и естроген. Такође, могуће је објаснити ове разлике и учењем, односно њиховим вежбањем. Тестови на животињама, у лабораторијским условима, такође се могу сматрати неприменљивима на људе и безброј различитих друштвених ситуација у којима се налазе, нарочито ако се узму у обзир научни налази да на само лучење хормона утиче друштвено окружење, чак и код животиња. Социобиолози (David P. Barash) објашњавају разлике у понашању полазећи од еволуционе теорија Чарлса Дарвина. Понашање, одређено генетским кодовима, еволуира, баш као и телесне карактеристике. Зато различите репродуктивне стратегије мушкараца и жена наводе на преузимање различитих друштвених улога. На пример: оскудни женски репродуктивни капацитети чине мушкарце такмичарски настројенима и агресивнима у борби за њих, док жене могу да остану пасивне у својој позицији. Потврду оваког тумачења социобиолози налазе у свету животиња. Међутим, ни код животиња овакви обрасци

понашања нису универзални. Најважније сазнање науке у овој области јесте да се људски подмладак рађа са мало формираних веза између нервних ћелија, које се касније, у току развоја стварају, и које су одређене, како генима, тако и одређеним типом искуства, тако да се разлике у понашању никако не могу објаснити само биологијом (Хараламбос и Холборн, 2002: 129, 131). Зато су неприхватљива и образложења која дају поједини аутори (Хараламбос и Холборн, 2002: 131-133), у вези такозване природне поделе рада између жена и мушкараца (Џорџ Питер Мурдок/George Peter Murdock) и разликовања комплементарних улога у породици - женине експресивне и мушке инструменталне (Талкот Парсонс/Talcott Parsons). Једноставно, има култура у којима управо жене раде послове који се у другим културама сматрају тешким и „мушким“ те полну поделу рада не можемо генерализовати. Такође, у културама у којима мајка ради, а рођаци воде бригу о деци, деца одрастају сасвим нормално, те је пре логично закључити да је детету неопходна љубав и пажња од особе која ће му бити блиска, него што то мора да добије од мајке да не би постало лоше социјализовано, како је доказивао Џон Болби (Edward John Mostyn Bowlby). Тек се Парсонова теза не може одржати у савременом друштву у коме оба супружника привређују, а очеви се све више посвећују потомству.

Опет, има аутора који сматрају биологију најмање заслужном за разлике међу половима. Они сматрају да је схватање о томе шта је жена, односно мушкарац, производ културно-историјског развитка, а не тек одраз или продужетак биолошких својстава: саме полне разлике не производе односе доминације и подређености међу њима, нити указују на објашњење динамике таквих односа – њиховог настанка, одржања и трансформације (Репина). Многи социолози би се сложили да социолошки најадекватнији приступ чине теорије о учењу родних улога, које су уствари комплементарне са конструкционистичким теоријама, пошто акцентују значај учења, на рачун друштвене условљености. Теорија социјалног учења, или бихевиоризам, посебно наглашава улогу средине и процеса учења. Укратко, бихевиористи сматрају да се полна стереотипизација одвија кроз социјално учење, инструменталним условљавањем и опсервационим учењем, док се у породици и васпитно образовним установама поткрепљују понашања „одговарајућег” пола (Брковић, 2000: 220). Дакле, издвајају моделовање, поткрепљивање и саморегулацију као принципе учења полних улога, што знали да оне нису дата и непроменљива категорија (Васта и срад., 2005, према Видановић и др., 2006). Теорије учења произилазе из бихевиоризма (као што је Скинеров [Burrhus Frederic Skinner] радикални бихевиоризам), који посебно наглашава улогу средине и процеса учења, односно, улогу искуства у

психичком развиту и обликовању понашања. Наиме, дете се рађа са одређеним потенцијалима, али многи облици понашања стичу учењем (учење схваћено као: релативно трајне промене у понашању, настале на основу искуства: класично, инструментално-циљно условљавање, учење по моделу или увиђањем). Штавише, искуство доминатно одерђује правац развоја (Јерковић и Зотовић, 2005: 38). Међутим, за разлику од представника когнитивно-развојне теорије, који дете сматрају активним учесником у свом развиту, бихевиористи му то одричу. Они објашњавају формирање понашања дејствовањем из спољне средине, која га на тај начин обликује. Штавише, сматрају да је понашање човека оно што је његово психолошки суштинско, односно да човек јесте оно што постане учењем (Брковић, 2000: 75). Понашање се учи под дејствима из окружења (условљавањем и оперантним учењем, поткрепљивањем/ кажњавањем), спољно је условљено и стечено механизмима учења. Одрасли усмеравају развој деце, док и сама не стекну мотивацију за контролу свог понашања. У суштини, сматра се да награде поткрепљују одређено понашање, што значи да су повећане шансе да се оно понови, а казна би требало да има супротан ефекат – да делује инхибирајуће и умањи шансу да се кажњено понашање понови (Смиљанић, 1988: 47)⁴. Алберт Бандура сматра да се, осим директног подучавања (сигнал: награда-казна), социјализација највећим делом одвија учењем по моделу: активном имитацијом ставова и понашања родитеља (1990: 37). Идентификација са моделом је подстакнута позитивним осећањима: наклоношћу и љубављу према моделу, што се (за разлику од психоаналитичке, одбрамбене) назива развојном идентификацијом, често и подражавањем. Понашајући се као модел, дете у ствари поткрепљује само себе, одобравајући, баш као модел. Ово јесте имитативно понашање, али се временом генерализује у тенденцију понашања као што поступају родитељи (Смиљанић, 1988: 49).

Интересантно је и теоријски плодно, нарочито за социологе, гледиште да су род, али и сам пол друштвени конструкти, гледиште које у потпуности одбацује биологију као детерминанту разлика између

4 Бандура и Волтерс (према Смиљанић, 1988: 48) сматрају да се кроз диференцирано поткрепљење код деце ствара „хијерархија навика”. Највише поткрепљивано понашање избија на врх хијерерхије навика, па је велика вероватноћа да ће се у сличним ситуацијама поновити. Мање награђено понашање ће заузети нижи положај у хијерерхији навика, што значи да је мања вероватноћа да се оно појавити. Пошто се тенденције одређеног понашања да се поново испоји повећавају награђивањем, ако награда изостане, постоји могућност да се уместо понашања (навике) до тада доминантног, појави оно мање награђивано и доминантно. Људи се понашају током целог живота на основу овог принципа: радиће оно за шта су у прошлости били награђивани, или мисле да ће бити награђени поново. Ако поткрепљење изостане, окрећу се мање доминантном понашању. Тако се хијерархија навика мења временом и са различитим ситуацијама, па лична историја поткрепљења одерђује како ће се неко понашати.

жена и мушкараца. Зато се назива конструктивистичким. За такве аналитичке увиде треба захвалити првенствено феминисткињама, које користе термине род и пол придајући им различита значења. Зато ћемо се, пре него што наставимо о конструктивистичким теоријама, вратити на феминистичко схватање пола и рода. Прецизније, на схватање карактеристично за други талас феминизма.

Полност је биолошко својство људи. У Социолошком речнику се пол одређује као сложени скуп особина и понашања људи, која непосредно или посредно произилазе из карактера репродукције људске врсте, а при чему је најважнија особина полна разлика, односно подела људи на два пола – женски и мушки (Социолошки речник: 402). Репродуктивни органи које новорођенце има одређују да ли ће га лекари прогласити мушким или женским дететом. Пол (секс) подразумева органске – физиолошке и анатомске разлике између мушкараца и жена, које су у функцији њихових репродуктивних улога, што значи: биолошки функционалне разлике (Милић, 2001: 13; Гиденс, 2003: 117). Али, пошто је човек и друштвено/културно биће, полност не дејствује само, и у „чистом“, биолошком облику, ни у породици, ни у људској врсти. Полност се јавља као „увек прерађена, друштвено и културно моделована са једне стране али и индивидуално интерпретирана и усвојена од стране појединаца на безброј модификованих начина” (Милић, 2001: 132). Штавише, сам језик, као средство означавања, разликује значења пола као различитих категорија: биолошке (мужјаци и женке, као подела улога у репродуктивној функцији, везана за испољавање нагона), социјалне (мушкарци и жене као друштвена бића) или културне категорије (која представља још шире поимање полности: придавање одређених својстава припадницима различитих полова, што подразумева женственост, односно мужевност), али и као конкретну синтезу ових категорија на нивоу индивидуума - његовог полног идентитета (Милић, 2001: 131).

То значи да су полне категорије и пракса родно уобличени. Род⁵

5 Термин „род” је у оваквом контексту први пут употребио Џон Мони (John Money) 1955. године, преузевши га из филозофије и лингвистике, у циљу свеобухватнијег појма за описивање мушкости и женскости код хермафродита (Булох у Булох, 2004: 82). Он је термин род користио да опише понашање својих пацијената независно од њиховог пола, дефинишући га као увек исту, трајну и специфичну посебност код жена или мушкараца, интегрисану у селф и понашање (Money: 1955, према Ракић, 2011: 96). Роберт Џ. Столер (Stoller) пол дефинише као билогијом дат (одређен физичким стањем: хромозомима, спољним и унутрашњим полним органима, гонадама, хормонима и секундарним полним карактеристикама), а род као културом изведен из пола, термин који је психолошке и културне конотације, обликован под психолошким утицајима који долазе, како од анатомије полних органа, тако и из окружења. Одговарајући мушком и женском полу, род нас дели на феминине и маскулине. Столер испитује и биолошке детерминанте родности као што су ендокрине жлезде и функционисање централног нервног система, који имају утицаја на

(гендер) се може сматрати социо-културно изведеним из пола, док је његова природна одредница, односно њен најкарактеристичнији знак, сексуалност. Род неутралише и преображава полни нагон у оговарајућу социо-културну категорију (Јовановић, 2001: 9). И док у биолошком смислу пол означава органске (физиолошке) разлике, род означава „друштвено-културно уобличени појам полности у људском друштву”, што значи да полност перципирамо и конструишемо као чланови одређене друштвене заједнице (чију смо културу интериоризовали), али и као индивидуе – према личним афинитетима (Милић, 2001: 132). Зато у феминистичкој перспективи термин „род” означава друштвено-историјски карактер полних разлика у људском друштву. У сваком случају, мушко и женско постоје као пол и као род (Јовановић, 2001: 9).

Род је битна димензија идентитета људског бића, можда и најбитнија, јер од затворености у границе пола зависе многе животне могућности индивидуе. Конкретније - ове границе одређују приступ правима, ресурсима и могућностима. Родни идентитет настаје, као и остали његови аспекти (или димензије) „у интеракцији између организма, индивидуалне свести и социјалне структуре” (Голубовић, 1999). Род се друштвено креира и репродукује у безброј свакодневних поступака, па га социолози повезују са друштвено конструисаним појмовима женскости и мушкост. Он обухвата друштвене, психичке и културне разлике између мушкараца и жена (Гиденс, 2003: 117). Под њиме подразумевамо друштвену конструкцију полних идентитета - друштвене разлике између жена и мушкараца - а у сам појам рода улазе и полне разлике. Род се темељи на улогама и односима, наученим кроз очекивања и допуштења друштвених структура и културних норми: то је читав систем улога и односа између полова, детерминисан политичким, економским, друштвеним и културним контекстом. Чине га идентитетске одреднице, облици личног изражавања, друштвени конструкти у виду улога и норми (Стјефановић-Захаријевски, 2010: 85-86). Према томе, може се рећи да је пол „нешто” што особа има, без обзира на понашање, а род постаје видљив тек када се сигнализира, или кроз понашање - „перформед” (Segal, 2003: 5). Род представља диференцијанцију диморфичног - женског/мушког

родни идентитет и понашање (Stoller, 1968: 65; 2006: 55-56). При томе, сматра да код људи постоје два пола, а остале појаве о којима ће касније бити речи назива изузецима. Дакле, пол се односи на категорије женско и мушко, а род на женствено и мужаствено (феминино и маскулино), са тиме да је код “нормалне” жене већи удео фемининог, и обрнуто код мушкарца (Stoller, 1968; Марјанић: 2005). Као аналитичка категорија, род је плод другог таласа феминизма (први је био усредсређен на борбу за равноправност), то јест настојања феминисткиња да докажу како анатомија није судбина, стиче експланаторну и критичку моћ, те је коришћен за покушај стварања друштвеног идентитета свих жена. Убрзо постаје јасно да је потребно укрштати са класом и расом као аналитичким категоријама. Више о развитку и коришћењу појма род видети код Корнел, 2003.

понашања, кроз које препознајемо женску/мушку личност (Ракић, 2011: 95).

Систем пол-род је социокултурни конструкт, стратегија и концепт, и истовремено семиотички инструмент, јер упућује на одређена значења која се приписују појединцима, те има и репрезентивну улогу (Радловић, 2009: 49-50, 55). У сваком случају, категорија рода је издвојена од полности као аналитичка и указује нам да ни на пољу полности нисмо тек биолошка бића. Категорија рода омогућава нам увид у друштвене и културне корене маргинализације жена кроз историју и драгоцено је оруђе при истраживањима и објашњењу родних разлика, као и друштвених неједнакости - било да је схватимо као надређену другим облицима друштвене стратификације, у смислу да је општија од њих, било да их пресеца и усложњава.

Појам рода има два, за социологију битна значења, на чијем разликовању Анђелка Милић инсистира: на дескриптивном нивоу, он означава опажене разлике између полова и реферише на друштвене односе који из тог разликовања проистичу, али на нивоу односа друштвене неједнакости, термин род упућује на категорију друштвене моћи, која није равномерно расподељена према критеријуму рода. Напротив, друштвена моћ је кроз историју човечанства често била концентрисана искључиво у рукама мушкараца, док су жене биле а priori искључене из могућности да је задобију или учествују у њеној расподели. Овакво тумачење „казује да се однос полова у друштву не може свести просто на перцептивну разлику полних одлика или понашајних образаца, већ је конституисан у темељима саме друштвености кроз односе моћи између полова” (Милић, 2001: 133). Природне разлике постају оправдање за друштвене неједнакости. Тако се подела рада према полу може сматрати (односно, може се наћи „аргумент”) „природном” (биолошки детерминисаном), као и постојање „мушких” и „женских” склоности и вештина, или се мушкарцима приписује делање у јавној сфери, а женама се (са аргументом да су „блискије природи”) оставља приватна сфера; мушкарац се сматра инструменталним, а жена експресивном... И заиста, у пракси, понашање мушкараца и жена често потврђује оваква тумачења. Људи називају жену која се понаша агресивно „мушкарачом”/„мушкобањастом”, а мушкарца који је нежан и брижан „женским петком”/„феминизираним”.

Иако је производ културне и друштвене историчности, које установљују садржину појма мушког и женског рода, род је и конституент културне и друштвене стварности, јер је у великој мери каналише према родним димензијама. Читав наш свет је родно структуриран, сваки однос,

свака институција, појава, језик, уметност... Род је присутан свуда и увек, ако не директно, онда латентно, као структура, а жене и мушкарци нису равноправни у друштвеном животу.

Дакле, ако се вратимо конструктивизму, пол на неки начин можемо сматрати биолошком, али и културном категоријом - одређеним и посредованим (као и род), у смислу у коме свака култура садржи „комплет” норми које описују „исправно” коришћење полне физиологије - као што је норма пристojног облачења, на пример, или схватања о томе ко је за кога пожељан партнер (Segal, 2003: 7). Сумња у разликовање пола и рода као приписаног и стеченог статуса води преиспитивању термина и њиховој деконструкцији (Радуловић, 2009: 56). На пример, Џудит Батлер (Judith Butler, 2001. 2007. и 2010.) сматра категорију пола нормативним и регулативним идеалом, који се нужно материјализује. Она тврди да род, као једна од регулативних норми и у спречи са осталима, кроз праксу понављањаног делања (дејствовања норми), присилно „материјализује пол, полну разлику, у служби учвршћивања хетеросексуалног императива” (Батлер, 2007: 145). Природно – па и пол - добија своју вредност тек када изгуби природни, а добије друштвени карактер, па тако пол постаје род, са његовим друштвеним значењима. Род, као друштвена конструкција пола, сада почиње да одређује сам пол као конструкт, преко својих значења (Батлер, 2007: 145-161). Или, како би се изразио Бурдије: схеме које конструишу перцепцију полних органа и саму полну активност, примењују се и на женска и мушка тела (2001: 25). Пол не постоји ван родног (у нашем случају хетеросексуалног и бинарног) дискурса, пошто дискурс одређује начин на који схватамо пол. Постајемо жене/мушкарци кроз друштвену праксу која одређује род (Симић, 2008: 231). Ово значи да су, у друштвеном контексту, и пол и род друштвене категорије, односно резултат друштвене конструкције. Зато она род назива перформативним – заснованим на сталном, присилном понављању норми. Анатомско је дато својим значењем. Телесни его је учинак, оно је установљено кроз идентификацију. Основа за обликовање личног идентитета јесте подела на мушкарце и жене, коју одређује хетеросексуална матрица, и сама детерминисана друштвеним нормама. Полност је присилног карактера, јер субјект у ствари није слободан на овом пољу, већ приморан на полну и родну идентификацију према постојећим захтевима културе, то јест „закона“ (Батлер, 2001: 124-127, 132-155; 2010: 55-58, 264-297).

И заиста, ово се не мора примењивати само у домену значења: појединци могу да обликују своја тела и дају им изглед и значења (у одређеној мери, а границе достижу све више нивое) према својим

замислима: почев од одеће и шминке, преко боду буилдинг-а, до хируршких захвата⁶. „Не постоје непосредно експресивне или каузалне нити између пола, рода, родне репрезентације, полне праксе, фантазије и сексуалности. Ниједан од ових термина не захвата нити детерминише остале“, сматра Дајана Фас (2003, 37).

Треба имати на уму и да су научно доказане разлике у функционисању женског и мушког организма, превасходно неуралне, које нису последица окружења и искуства, већ дејстава хормона на мозак у формирању. Ово наравно не значи да ћемо родне неравноправности оправдавати биолошким факторима и да ћемо одустати од тежње да их искоренимо, већ да суптилне разлике у функционисању мозга постоје и утичу на одређене способности и преференције, као и нагоне, што не повлачи вредносне судове, нити објашњава реално понашање појединаца⁷ у разноликим друштвеним и културним условима и ситуацијама, а још мање бројне форме маргинализовања жена и могућности њиховог доприноса друштву кроз историју. Уосталом, ако би полне разлике биле успостављене природно, биолошки, онда би сваки покушај еманципације био излишан (Симић, 2008: 227).

Биолошке разлике свакако не би требало игнорисати. Међутим, треба имати на уму да оне не одређују жену у мушкарца као два различита бића. Постоје и становишта да су сличности веће и бројније од разлика. Приликом истраживања и објашњавања родних разлика, које су друштвене и културне, а не биолошке, стога ћемо се одредити за оквире које нам дају конструктивичке, или теорије учења, а не за биологистичке.

6 Тело је, до извесног степена пластично у својој способности измене физичке структуре у циљу прилагођавања спољашњим или унутрашњим потребама (Witten и др., 2003: 216). Анорексија и булимија као болести које карактерише страх од гојазности - изгладњивања и одбијања уноса хране, односно преједања и избацивања хране - представљале би крајност оваквог процеса: прва се може везати (што феминисткиње чине) за неприхватање полног поретка, а половина оболелих од друге је злостављана у детињству. Анорексија резултира смрћу у двадест процената оболелих, а до деведесет и пет посто случајева су особе женског пола; деведесет процената булимичних такође (Речник родне равноправности, 2010: 25, 29). И једна занимљивост: контроверзни руски академик Григориј Грабовои је наводно открио способност обликовања тела одређеним техникама визуелизације, до те мере, да тврди како је могуће поново изградити орган одстрањен операцијом

7 Знамо да су код људи и потребе које намећу нагони друштвено уобличене и да се генерално задовољавају на друштвено прихватљиве начине, односно да постоји притисак од стране друштва у том смеру.

Литература

1. Andersen, Margaret L. (2006) „Race, Gender, and Class Stereotypes: New Perspectives on Ideology and Inequality”. *Norteamérica (México)*, Num.1 Vol.1: 69-91. Доступно на: www.revistascisan.unam.mx/Norteamerica/pdfs/n01/n0105.pdf (16. 01. 2016)
2. Бандура, Алберт. (1990) „Улога процеса учења по моделу у развоју личности”. У: *Процес социјализације код деце: изабрани радови (приредили Иван Ивић и Ненад Хавелка)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 37-51.
3. Батлер, Џудит. (2007) „Дискурзивна ограничења пола“. Реч: часопис за књижевност и културу и друштвена питања. Бр.56/2. (превод: Славица Милетић), 145-161.
4. Батлер, Џудит. (2001) *Тела која нешто значе: о дискурзивним границама “пола”*. Београд : Самиздат Б92.
5. Батлер, Џудит. (2010) *Невоља с родом. Феминизам и субверзија идентитета*. Лозница: Карпос. Доступно на: www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/56/145.pdf (13. 01. 2012.)
6. Бурдије, Пјер. (2001) *Владавина мушкараца*. Подгорица: ЦИД: Универзитет Црне Горе (превод: Милева Филиповић).
6. Брковић, Алекса Д. (2000) *Развојна психологија*. Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.
7. Булох, Верн Л. и Булох, Бони. (2004) *Сексуални ставови*. Београд: Фабрика књига. (превод: Ивана Пражић).
8. Видановић, Снежана, Тодоровић, Јелисавета и Хедрих, Владимир. (2006) *Породица и посао. Изазови и могућности*. Ниш: Филозофски факултет.
9. Гиденс, Ентони. (2003) *Социологија*. Београд: Економски факултет (превод: Надежда Силашки, Татјана Ђуровић).
10. Голубовић, Загорка. (1999) *Ја и други: антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*. Београд: Република. Доступно на: <http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/2.html> (08. 07. 2012)
11. Derrida, Jacques. (1990) „Жене у Кошници“. Гледишта: часопис Београдског универзитета. 31, 1-2, 123-135.
12. Јерковић Иван, Зотовић Марија. (2005) *Увод у развојну психологију*. Београд: Центар за примењену психологију.
13. Јовановић, Бојан. (2001) „Тајанствено јединство мушкарца и жене“. У: *Мушкарац и жена*. (приредио: Јовановић Бојан) Београд: Гутенбергова галаксија, 5-19.
14. Корнел, Друсиле. (2003) „Род“. Генеро. 2-3, 20-31.

source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false ,

https://books.google.rs/books/about/Sex_and_Gender.html?id=N20p-cltSHUGC&redir_esc=y (17. 01. 2016.)

26. Фас, Дајан. (2003) Унутра/изван, Геј и лезбејска хрестоматија. Београд: Центар за женске студије.

27. Haralambos, Michael i Holborn, Martin. (2002) Социологија: теме и перспективе. Загреб: Голден маркетинг (превод: Мирјана Паић Јуринић, Рајка Русан, Весна Томић).

28. Шкорић, Марко и Кишјухас, Алексеј. „Биолошке основе друштвених хијерархија“ – реферат са научне конференције у Новом саду на тему Промене у друштвеној структури и покретљивости. Доступно на: www.ssd.org.rs/images/bodn.pdf (15. 05. 2015.)

29. Witten, Tarynn M.; Benestad, Esben Esther Pirelli; Berger, Ilana; Ekins, Richard; Ettner, Randi; Harima, Katsuki; King, Dave; Landén, Mikael; Nodin, Nuno; P'yatokha, Volodymyr; Sharpe, Andrew N. (2003) „Transgender and Transsexuality“. U: Encyclopedia of Sex and Gender - Men and Women in the World's Cultures (uredili: Ember, Carol R., Ember, Melvin). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 216-230. Доступно на: <http://www.scribd.com/doc/24362014/Encyclopedia-of-Sex-and-Gender-Men-and-Women-in-the-World-s-Cultures> (23. 08. 2012.)

Saduša Redzić

Faculty of philosophy Kosovska Mitrovica

THREE APPROACHES TO GENDER DIFFERENCES

Summary: *author presents three broad approaches explaining gender differences: essentialistic, constructivistic and social learning theory. Does the fact of hormones, brain lateralization, or evolutionary imperatives actually shape the different behavior of members of different sexes, or does culture, or learning gender roles? The differences explained by biology can be interpreted in another way, but such approaches are given criticized for several reasons. The most acceptable theories for sociologists are constructivistic, and theories of learning gender roles, including differentiating the terms sex and gender, that leads us to the cultural and social establishment of gender differences.*

Key words: *gender, sex, gender differences, essentialism, constructivism, social learning.*

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ ДЕЦЕ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА У СРБИЈИ, АЛБАНИЈИ И БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Анстракт: На Балкану су постојале разлике у породичним заједницама у зависности од припадности културно-историјским и религијским традицијама, као и разлике између живота на селу и у граду. У тексту се анализира живот деце, са подручја Србије, Албаније и Босне и Херцеговине у другој половини 19. и првој половини 20. века и као и начини на који су деца са наведених поднебља живела, како су се хранила, лечила, играла, облачила, школовала, какве су навике имала, односно какав им је био свакодневни живот.

Кључне речи: деца, живот, свакодневница, Балкан

УВОД

Током 19. века на територији југоисточне Европе је настало пет националних држава: Србија, Грчка, Бугарска, Румунија и Црна Гора, а почетком 20. века су настале и Албанија и Турска. Од друге половине 20. веканезависност добијају Кипар, Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина и БЈР Македонија (Стојановић 2005). Уситњавање великих политичких јединица је означено термином „балканизација“, и исти појам постаје синоним за све оно што је примитивно, заостало и „друго“ (Тодорова 2006).

Народи који живе на Балкану су историјски повезани на многе начине. Када је реч о прошлости, највише знања имају о ратовима, сеобама, страдању становништва као и борби за националне идеале. „Поптунијим упознавањем прошлости ми упознајемо садашњост; дубље упуштање у смисао прошлости откривамо смисао будућности; гледајући назад корачамо напред...“ (Јакшић 1985:2).

---

1 rada.karanac@gmail.com

Рађање, подизање, васпитање и свакодневни живот деце, има функцију постојања и развоја породице, друштва и културе. Брига друштва за децу је веома стара. Милић (2001), наводи да је детињство раније посматрано као нешто што је природно и што је последица универзалних биолошких законитости и као такво и пролазно стање људског живота. Због таквог става и односа, дете и детињство је и у породици и у друштву било потпуно маргинализовано.

На Балкану су постојале разлике у породичним заједницама у зависности од припадности културно-историјским и религијским традицијама, као и разлике између живота на селу и у граду. Постојале су велике сродничке породице у којима су само синови били настављачи лозе, као и што су одржавали породичну традицију и настављали улогу „делиоца правде“ - одржавање институције „крвне освете“ (Ристовић, Стојановић, 2001). Управо због овакве разноликости породичног живота на територији Балкана, темом рада ће бити обухваћени животи деце, са подручја Србије, Албаније и Босне и Херцеговине у другој половини 19. и првој половини 20. века и биће представљени начини на који су деца са наведених поднебља живела, како су се хранила, лечила, играла, облачила, школовала, какве су навике имала, односно какав им је био свакодневни живот.

СЕЛО И ВАРОШ

Највећи проценат становника у Србији, Албанији и Босни и Херцеговини у 19. веку живео је на селу и издржавао се од обраде земље. Према Цвијићу (1902), ови народи су припадали патријархалном културном појасу и као „...установу јужних Словена...“ имали су породичну задругу (Новаковић 2005), која „...није природна породица, већ домаћа општина, у којој отац и мајка не пружају детету нежност, зато што се свој деци заједно брине редуша, жене и старешине“ (Шемјакин 2006:310).

У Србији је крајем 19. века на селу живело 85% становништва, у Босни и Херцеговини око 90 % (Ристовић, Стојановић 2001). Према Туцовићу (1946), и Албанци су живели већином на селу и били земљораднички народ, који се првенствено бавио сточарством. Албанци су живели у племенским стегама и примитивним начином живота и једини су народ у Европи код кога још увек постоји племенска организација и „... имамо посла са народом који од свих народа на Балкану стоји на најнижем ступњу развита и кога, од осталог културног света раздвајају

читави векови највећег напретка и великих друштвених преображаја“ (Туцовић 1946:35). Албанци нису ушли у историју као једна нација, већ као група племена, којима је осећање заједничке припадности било страно (Слијепчевић 1974).

Живот деце на селу и у граду се много разликовао. Деца на селу су тешко живела, имала су задужења око спремања хране, куће, бриге о млађим сестрама и браћи и морали су да помажу родитељима око пољских послова. Услед претераног исцрпљивања организма и недовољне ухрањености, проценат ране смртности и оболевања је био већи него код градске деце (Ристовић, Стојановић 2001).

Живот у граду је омогућавао деци боље услове живота у односу на децу са села, јер су живела у кућама и становима који су били направљени од чврстог материјала, па је мање деце имало здравствених проблема и образовање им је било доступније, јер је и највећи број школа био у граду. Према Ристовић, Стојановић (2001), лоша страна градског живота се односила на преран почетак рада деце у предузећима, као шегрта или помагача. Услови у којима су радили, били су лоши, а радно време је било и до 10 часова. Почетком 20. века су донети закони који су олакшали и регулисали рад деце у градовима.

ПОРОДИЦА И ВЕРОВАЊА

Развој породица у Србији, Албанији, Босни и Херцеговини је текао спорије него у осталим земљама. Инокосна породица је била доминантан облик породичне организације средином 19. века, али је је породична задруга као крвна заједница мушких потомака, заснована на лози и даље опстајала као културни концепт (Вулетић, Мијаиловић 2005). „Она обухвата више генерација потомака једног оца, с њиховим женама који сви заједно живе на једном имању и располажу вишком прихода“ (Енгелс 1956:62).

Школе и културне институције, током 19. века у Србији, нису биле довољно развијене, па се сав живот одвијао у породици, која је и имала највећи утицај на образовање и васпитање деце. Просечна српска, сеоска породица, је имала четворо и више деце (Вулетић 2006), али је због изузетно лоших животних услова и болести, смртност била велика.

Слика 1: Ручак на селу²

О малој деци су бринуле мајке, које су одмах после порођаја морале да се врате свакодневним пословима. „Кад стане на ноге, дете се носи на мајчиним леђима, причвршћено појасом, држећи се ручицама мајци око врата, или га она води уз руку“ (Вулетић, Мијаиловић 2005:59). Већ са пет-шест година деца су постајала чобани и чувала стоку, а када би довољно физички ојачала, почињала су да раде у њиви помажући родитељима, па Костић наводи: “Сељак од детињства учи свој пород да ради, да стиче и да трвдичи са оним што је стекао“ (Костић 1975:83). Градска породица у Србији је била мања од сеоске, и чинили су је отац и мајка и двоје деце (Вулетић, Мијаиловић 2005).

Слика 2: Девојчице су обављале и најтеже послове. Источна Босна³

Албанци су живли у племенима (фисовима), и сви су се међу собом сматрали рођацима, заједнички су се бранили и дужни су били да освете сваког убијеног од другог племена, без обзира које је вере (Богосављевић 1897). Оваква организација племенског живота, која се преноси на мушке потомке, позната је под називом „крвна освета“. Као и код Срба, у зависности од материјалног положаја разликовало се и место становања и живљења. У већој просторији су обитавали мушкарци на једној страни, а на другој стока, док су мајке са децом становале у мањим просторијама. О томе колико су деца за Албанце представљала велико богатство и срећу, говори Богосављевић у својим записима (1897), и истиче да је трудна жена имала посебан третман и да су сви рођаци, комшије имали према њој страхопоштовање које је водило до окретања главе на улици када би наишла. Уколико би жена родила мушко дете, сви из племена су славили и пуцали. Рађање женске деце је за очеве представљао тужан чин, јер су на женску децу гледали као на одређену врсту оптерећења, које ће на срећу, удајом отићи

2 Извор: Ристовић, М. И Стојановић, Д. (2001): Детињство у прошлости: 19. и 20. век: Помоћни наставни материјал, Београд: Удружење за друштвену историју, стр.12.

3 Извор: Ристовић, М. И Стојановић, Д. (2001): Детињство у прошлости: 19. и 20. век: Помоћни наставни материјал, Београд: Удружење за друштвену историју, стр.81.

из куће (Ристовић, Стојановић 2001).

Крвна освета, је најкарактеристичнији обичај код Албанаца, и за њега се мушка деце спремају од малена или им се оставља у аманет кога треба да освете, када буду довољно порасли да могу да рукују оружјем. Крвна освета се не сме заборавити, и зато се дешава да цела села или фисови остану без „мушких, који могу пушку носити.“ (Богосављевић 1897:49).

У Босни и Херцеговини је нарочито интересантан живот муслиманске деце. Муслимани посебну пажњу придају породичном животу. Срећан догађај је када жена затрудни и треба да роди дете. „Своју дјецу љуби муслиман врло њежно и пази их, као очи у глави, јер су они његови нашљеници, крв од крви његове, пут од пута његове. Као што љуби дјецу, тако љуби и жену, али не толико ради ње саме, колико за то, јер је она мати његове дјеце“ (Ханги 1907:65). Велико веровање у Бога и судбину наметало је мноштво ритуалних радњи и обичаја која су везана за децу, од исхране и понашања трудне жене, преко сечења пупка и првог купања и повијања. Обавеза мајке и осталих жена из родбине је, да дете од рођења па на даље чувају од урока, а уколико је урочено онда се примењују различита бајања од стране жена или хоџа (Ханги 1907).

И код Муслимана, као код Албанаца је законом прописано сунећење мушке деце, које се најчешће обављало од треће до седме године живота. Сунећење је посебан празник за муслимане и придају му изузетну важност. Сунећење мушке деце у Албанији је вршио хоџа, који би дечаке на тај начин уводио у Мухамедову веру. Уколико би хоџа закаснио са извршењем сунећење, а мушка деца би порасла, онда би у тренутку доласка хоџе, бежала од куће у шуме, све док би се он задржавао у селу (Богосављевић 1897).

Према Хангију (1907), мушка деца су код ових народа представљала будућност породице, јер су настављала лозу и обичаје и представљала будућност племена и војника за државу. Женска деца су расла уз мајку, која их је васпитавала да буду послушна и да поштују мушкарце. „Када сарајевски трговац сједи, жена и кћерке су дужне да стоје пред њима. Кад му дође гост, жена и кћерке не прилазе руци, послужују слатко, ракију и кафу...“ (Макуљевић 2006:26).

ОДРАСТАЊЕ ДЕЦЕ

Одрастање деце у српским селима крајем 19. века је било тешко и нехумано. Дечји рад на селу је представљао допуну рада одраслих у пољопривреди и сточарству, тако да су и прве дечје обавезе, са 4-5 година, биле чување живине, а одрастањем су добијали чобанске обавезе око чувања свиња, оваца, коза (Вулетић, Мијаиловић 2005). „Често су та деца толико мала да се сама не знају кући вратити, већ по њих долазе старији који их, у случају да је стока направила неку штету, још и кажњавају „шамарањем и тучом“ у зависности од висине учињене штете (Исић, 2006:133). Поред чувања стоке, чували су и пазили млађу браћу и сестре. Овакви примери су остали овековечени на сликама Уроша Предића из 1898.године - Старији брат учи млађег да дуби у углу.

У „Капиталу“, Маркс истиче да децу оба пола треба заштити од својих родитеља, „...јер они врше над својим младим и нежним потомцима самовољно и опако насиље без узда и контроле“ (Маркс 1947:425). За време жетве и сетве, деца су ангажована за радове у њиви. Учествовала су и у мобама: „Прво су дошли млади момчићи и девојчице од 12 до 14 година, и чим су стигли, засвирала је фрула, они се ухватише за каишеве и почеше да играју коло“ (Шемјакин 2006:300).

Деца из сиромашних албанских и босанских породица су до средине 20. века била принуђена да се запошљавају као најамни радници или слуге. Често су била и мета трговине робљем, све до законске забране 1860. године, али је трговина поново морала у Босни да се укине 1878. године (Вулетић, Мијаиловић 2005). Деца (шегрти) у Босни и Србији, су били као прави робови. Радили су све тешке послове: „Носе воду, цијепају дрва, ложе ватру, готове јело, перу судове, мијесе хљеб, перу кошуље, носају и забављају дјецу и запирају их када се које испогани, перу собе и басамке, чисте харове и кошаре, тимаре и поје коње итд“ (Вулетић, Мијаиловић 2005:78). Муслиманске девојчице су обичне лепе, јер су биле ослобођене тешких послова „...не пржи их сунце и не бије зима. Оне обављају само кућне послове, па како да не буду лијепе?“ (Ханги 1907:154).

Почеци индустријализације су и почеци (зло)употребе дечје радне снаге. Деца радника су радила од 12 до 14 часова у нездравим условима. У Србији су коришћени као слабо плаћена радна снага у трговини, занатству, грађевинарству, индустрији и транспорту. Надница деце је износила између 1/3 и 1/2 суме коју је добијао одрасли радник за исто радно време (Вулетић, Мијаиловић 2005). Поред донетих закона о забрани дечјег

рада, у југоисточним европским земљама, је употреба деце у ове сврхе остала све до краја другог светског рата. Изузетно тешки услови живота у појединим Балканским земљама, који су погодили најсиромашније слојеве, приморавали су децу да се баве проституцијом, криминалом и просјачењем. Родитељи су мислили да ће деца изазвати самилост и на такав начин прикупити више новца. Према Вулетић, Мијаиловић (2005), један од узрока који је децу терао у извршавање недозвољених радњи је и бежање од суровог живота у породици, па су деца са села, бегала у градове у којима су упознавала искусније преступнике или оне особе које би их подводиле и наговарале на разне нелегалне послове (Вулетић, Мијаиловић 2005).

У Србији је пуно деце живело на улици од просјачења и милостиње и представљала су и друштвени проблем, јер су из тих редова регрутовани криминалци. Друштво за сироту децу је покушало да 1879.године реши проблем овакве деце, али због недостатка финансијске помоћи, нису реализовали циљ (Вулетић, Мијаиловић 2005). И овакве мотиве је сликар Урош Предић овековечио на слици Сироче на мајчином гробу из 1888. године, на којој заправо критикује однос друштва према напуштеној и проблематичној деци (Симић 2006).

Кривични закони из друге половине 19. века, прописује да су деца са 12 година постајала законски одговорна, а самим тим да су могла ићи и у затвор. Мање повреде које су деца чинила су биле крађе, непристојно понашање на јавном месту, преваре, кршење задате речи и по закону су кажњавана телесно, новчано или затвором, али подаци указују да је било смишљених и хладнокрвних убистава, и то више на селу, него у граду (Вулетић, Мијаиловић 2005). Јавно батињање за овакве преступе се сматрало да има и моралну и васпитну функцију. Деца осуђена на казну затвора су била једино ослобођена смртне казне и ношења окова. Тек после другог светског рата је почела већа брига за проблематичну децу, кроз институције поправних домова.

Сиромаштво је допринело да се напуштена деца и у Албанији, најчешће баве криминалним радњама и често су користила очеве пушке у пљачкању и проваљивању у туђе куће (Вулетић, Мијаиловић 2005). Она нису обављала тешке пољопривредне радове, јер су се Албанци бавили претежно сточарством, где су им деца била од велике помоћи. Женска деца су време проводиле са мајкама, најчешће не излазећи ван куће (Богосављевић 1897).

Отварање школа и обавезно основно образовање је утицало на смањење ангажовања деце у пољопривредним пословима. У већини балканских земаља у другој половини 19. века, законом је прописано обавезно школовање. У Србији реформе школства почињу 1844.године, а у Босни 1878.године (Вулетић, Мијаиловић 2005). Родитељи децу нису слали у школе јер им је била потребна радна снага, а уколико би хтели да их школују, проблем је био у удаљености школа и лоша материјална ситуација. Многа деца су напуштала школе пре завршетка и заборављала да читају и пишу, тако да је у Србији, према Вулетић, Мијаиловић (2005), крајем 19. века било 86% неписмених, а у Босни 97%. Средње и универзитетско образовање је било још слабије заступљено, а помак се види тек после другог светског рата и јачања индустријализације, када је универзитетско школовање било бесплатно. Рајс (2006), наводи да је то жалосна последица, јер је од омладине требало стварати пољопривредне зналце и веште занатлије, а не студенте.

Поред отварања школа, велики број деце је остајао неуписан, а нарочито женске, којима у школи није ни било место (Исић 2006). Васпитање женске деце је требало да се заснива на искуству и угледу старијих у породици, а не на књижи и угледу на вршњаке. Њихова обавеза и дужност је била да науче да одржавају кућу, да брину о стоци, да науче да плету и ткају и на тај начин спремају мираз, како би се што „боље“ удале. Према Рогболи (1996): „... девојка уместо да се радује, плакала је цео дан јер јој је отац рекао: “Сада си девојка и треба да седиш кући. Ако идеш у школу, нико те неће узети за жену!” А старији брат, кога је мрзела из дна душе, увек би је задиркивао речима: “Жена која има најчистију кућу је жена која седи у кући! Шта ће ти школа? Мислиш да ће те школа учити како да чистиш?” Рогова⁴ 1996 .

Разлика између битности школовања мушке и женске деце је била изграђена на основу њихових друштвених улога и задатака током живота. “Васпитањем треба женску децу довести до тога да знају шта је кућа и да буду одане истој, да кћи још у родитељској кући врши оне дужности које ће имати када се уда. Циљ више школе је општи и особит да девојку спреми за добру и ваљану газдарицу, а поред тога да се она уме у друштву боље понашати“ (Столић 2006:102). Школа је представљала бег од тешких послова, али и врсту оптерећења: „Ја сам одавно волео, управо сам жудео да пођем у школу. Али седети за скамијом од јутра до мрака, не моћи мрдати, не моћи скакати и играти се по вољи као за овцама, бејаше ми врло непријатно, врло тешко. Једина олакшица бејаше ми то

што сам седео баш до прозора, с кога сам могао видети велики део села“ (Вулетић, Мијаиловић 2005:42). Ученици су у српским школама, најчешће били кажњавани батинама, па је Министар просвете 1870. година морао да упути допис свим школама о дозвољеним начинима кажњавања и случајевима када је дозвољена употреба батина. Изричито је наредио да се женска деца не смеју тући, јер је ионако број девојчица у школама био мањи од броја дечака.

О томе колику су босански муслимани религиозни, говори и спремање и слање и мушке и женске деце са четири године, у основне верске школе (мејтефе). У мејтефима су учили истину о својој вери, како да се моле Богу и морали су да науче напамет поједине одломке из Курана (Ханги 1907). У сиромашним мејтефима су деца седела на голој земљи, а књиге су држали у рукама и тако учила. „Када дјеца улазе у школску собу, остављају пред вратима обућу па улазе у школу или босонога или у чарапама, а богатија и у мествама, сасвим меканим доњим ципелама од жуте или црне коже, да не прљају оних чаршава, хасура или ћилима“ (Ханги 1907:137). У зимским данима су сва деца доносила дрва у школу, како би се грејала током наставе. Деца која нису слушала наставу или су сметали другој деци, су била кажњавана за непослушност, тако што су шибана. Без обзира колико су родитељи волели децу, молили су хоџу да их бије уколико нису била послушна: “Ево ти хоџа дите, биј га и шибај га; твоје месо, а моје кости“. (Ханги 1907:138). Женску децу нису тукли, јер су нежнија и слабија од мушке деце. О томе како су мушка деца немилосрдно кажњавана говори следећи запис:

Пре него што ће мушко дијете ради већих прогрјешака шибати, међу га у фалаке [...] дијете повале на земљу, ноге му у глежњима свежу кајишем или конопцем о какву одебљу, за то већ одређену собу или мотку, соху подигну на руке или на рамена тако, да дијетету глава према земљи виси, а онда му по голим табанима ударе толико штапа, колико је то хоџа према кривици дотичнога одредио. Има и таквих мејтефа где деца морају да вичу док се шибају „Амин! Амин“, јер је срамота да се код шибања чује дететов плач (Ханги 1907:138).

1894. године у Босни се оснивају верске школе у којима предају учени људи и у којима се поред вере учи читање и писање. Закон је дозвољавао да деца могу да остану код куће пар дана уколико је потребно да родитељима помогну око чувања млађе деце, да чувају стоку уместо чобана или да помогну у неком пољском послу.

ОДЕВАЊЕ, ИСХРАНА И ЛЕЧЕЊЕ ДЕЦЕ

Одевање деце, пружа прилику да се на другачији начин упозна културна историја народа. У Србији је у другој половини 19. века, традиционална одећа деце и у селу и у граду указивала на материјални статус породице и на етничке и верске припадности. Празнична и свакодневна одела сеоских дечака су била готово иста и једина разлика је била у очуваности. Кошуље су шивене од конопљаног платна, са уметаним „клиновима“, који су могли да се попусте како деца расту: „Дужина кошуље обично слази испод колена. У пређашње време неки су дечаци носили кошуље врло кратке, па се налазило капетана који су то сматрали као рушење пристojности и, Бога ми, неки је такав кевил извукао батине за то“ (Вулетић, Мијаловић 2001:83). Чакшире су биле од сукна или чоје, а обавезни делови одеће су још биле и гаће, тканица, јелек, гуњ или антерија, чарапе, тозлуци или доколенице без стопала, а на глави су носили фес, шубару или шајкачу. Дечаци у граду су носили панталоне са широким ногавицама, памучне кошуље, прслукe или џемпере, па су учитељи слабије ученике застрашивали да ће уколико не поправе успех и владање, бити обучени као сеоска деца (Јовановић 1979).

Слика 3: Сеоска ношња⁵

Женска деца на селу су имала разнолику ношњу која је била украшена, а основни делови су били: везена кошуља, прегача (кецеља), јелек, зубун, чарапе и опанци. Девојчице су биле гологлаве, само би пред удају обмотавале плетенице око главе и носиле црвену капу или фес који је био украшен кићанкама или металним новчићима. Облачене су у складу са временом

- као девојке, јер су оне већ са непуних 14, 15 година биле спремне за удају (Вулетић, Мијаловић 2001). У граду су девојчице носиле дугачке балске хаљине са отвореним раменима, богат и леп накит, а косе су им или биле зачешљане или уплетене у плетенице. Обавезан је био цвет у коси, најчешће смиљевац, који је и давао озбиљност девојчицама, јер су већ са 14 година представљане на пријемима и баловима. Тада би носиле дуге балске хаљине светлих боја које су симболизовале моралност и чистоту,

5 Извор: Вулетић, А. и Мијаиловић, Ј. (2005): Имеђу посела и балова: живот у Србији у 19. веку, Београд:Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 82.

а у коси би носиле камелију као симбол честитости (Симић 2006). Сеоске девојке и жене временом су почињале да се угледају на градске модне трендове, па су промениле и начин чешљања, тако да су девојке на селу, ошишале зулуфе, направиле шишке и мало их коврцале (Вулетић, Мијаловић 2001). Имућне породице на селу су својој деци могле да приуште чак и плитке ципеле и чизме.

Тешки услови живота у 19. и 20. веку су лоше утицали на здравље деце, посебно беба. Деца су живела у нехигијенским условима, хладним просторијама, без довољно родитељске бриге и квалитетне хране. Један од разлога велике смртности деце је био тај што није постојало довољно знања о болестима, па је највише деце умирало од запаљења плућа, туберкулозе, стомачних инфекција или паразитских обољења (Вулин, Стојановић 2001). Зиме су проводили у мрачним и јако загрејаним просторијама, обучена само у кошуље, потпуно бледа, прљава, боса и неочешљана, лоше су се хранила и пила нездраву воду (Љушић, Димић 2010). Болесну децу су родитељи ретко водила код лекара, јер су их лечили разним травама, мелемима или облогама од ракије. Купала су се у текнама (коритима), тако што би их мајке посипале водом коју су грејале на шпорету и користили су пераће сапуне, направљене кувањем масноће меса, а косу и зубе су прали скуваним пепелом - цеђом (Росандић 2006).

Свакодневна исхрана деце у Србији, је зависила од материјалног статуса породице, па су сеоска деца имале ручак и вечеру, а за време пољских радова и ужину, која се састојала од сира, киселог млека, хлеба и/или проје. Највише се јео пасуљ, сочиво, купус и боранија, а зими и пршута и сланина. Омиљена дечија храна је био бели сок и остали млечни производи, празилук упржен са јајима и као посебан оброк се издвајало парче хлеба намазано машћу на које је могло да буде додато соли и алеве паприке или шећера (Вулетић, Мијаиловић 2005). Као послатицу деца су јела сушено воће, палачинке и пекмез. Породице у граду су могле да приуште за децу лимун, поморанџе, бадем, и све друго што је могло да се купи на пијаци. Градска деца су се хранила здравије и правилније, имала су три obroка током дана и брзо су стицала хигијенске навике, које су се односиле на прање руку и употребу салвета.

Слично одевање деце у Србији и Босни, говори о вековном робовању под турском влашћу. Дечасти у Босни су већ са две године добијали фесић, гаће, чохане чакшире, кошуљу и све су опасивали појасом, с тим што су деца у граду добијала свилене појасеве. Као у Србији, украшавали су одећу шарама и везом, а од обуће су носили јеменије (слично опанцима),

а богатија и градска деца су имала ципеле (Ханги 1907). Женска деца су такође добијала фесиће окићене цвећем или дукатима, с тим што би девојчице у граду на фесиће стављале и кићанку. О томе колику су накита носиле девојчице и жене, говоре стихови из народних песама: „Једна глава, четверо оглавља; Једне уши, четверо менгјуше; Један врат, а четири гјердана...” (Ханги 1907:129).

Према записима Хангија (1907), муслимани су имали обичај да и мушкој и жесној деци боје косу и то већ у првој години живота. Мајке би деци мазале косу петролејом да би боље расла, а каном да буде црвенкаста, а женској деци су бојиле и нокте и дланове. Када би им порасла коса почињали су да их чешљају и плету кике, али искључиво понедељком и четвртком. Девојчицама су плеле кике са стране и било их је и до седамнаест, како наводи у својим записима Ханги (1907). Дечаке су са четири године први пут шишале, а некада и у седмој или десетој години живота. Прање и купање је код муслимана прописано законом, па су се деца прала најмање пет пута дневно, свежеом водом са потока и често су се купала (Ханги 1907). Уколико би се дете разболело прво би му се привијале хладне облоге, па тек онда траве или мелеми, јер није постојало поверење у докторе и лекове. Уколико дете не би оздравило од мелема, звали би врачаре или хоџе који би писали записе за оздрављење. Записе су деци стављали око врата, више на леву страну до срца, како би што пре оздравили (Ханги 1907). Систематска брига о здрављу почиње после 1878. године у оквиру аустро-угарског система (Вулин, Стојановић 2001). Дечаци и девојчице су почињали да пуше цигарете врло рано, једино деца угледнијих родитеља нису пушила пред родитељима и старијим особама, јер су сматрали да је то израз непоштовања (Тимотијевић 2005).

Ручак је био између десет и једанаест сати, а вечера око пет или шест и увек је била обилнија од ручка. У сиромашним породицама се јело из дрвених или земљаних посуда, а једино су се за чорбаста јела користила кашике, а све остало би јели прстима, за разлику од деце из богатијих породица, која су јела из бакарних или порцуланских посуда, уз коришћење прибора. Највише су волели да једу печену или кувану овчетину, пилав са месом, као и сецкану паприку са месом и пиринчем, а кисео и слadak купус је било омиљено јело деце (Ханги 1907). Имућнија деца су највише уживала у меду и слаткишима, тј. у питама и колачима, док су се деца из сиромашнијих породица морала на крају јела задовољити и обрадовати слатком или киселом млеку.

Албанска деца која су живела на селу су се разликовала од деце из

града, по понашању, облачењу и исхрани. Према Рајнек (Реинецк 1987), сеоске девојчице су из куће излазиле само уколико су имала посебне разлоге и избегавале би сусрете „очи у очи“ са пролазницима. Одећа сеоских девојчица је била потпуно једноставна и неусклађена, нису носиле накит и нису се шминкале, као што су то радиле девојчице у Србији и Босни. Девојчице које су живеле у граду су знала како треба да се понашају, разговарају, биле су образованије и носиле су модерну одећу, као што су користиле накит и шминку. „Шта град представља за девојку са села? – Рај. Да буде слободна, да иде на корзо, у бисокоп, да се облачи као оне“ (Реинецк 1987:160). Град је представљао извесну слободу, али су албанске девојке које су са породицама преселиле у град, прихватале одећу и одређене навике градског живота, али људи који су посматрали њихово понашање им нису дозвољавали да прошире погледе на свет и достигну слободу о којој су маштале док су тешко живеле на селу. Без обзира где су живели, Арнаутска деца, по наводима Богосављевића (1897), никада нису ишла боса.

Штедљивост и умереност Албанаца се одражавала и на исхрану, па су највише, јели биљну храну, а најлепша посластица је била халва. Деца су посебно волела да једу сир, из кога је исцеђена сва маст, јер су је домаћице користиле да зачињавају јела (Богосављевић 1897). Деца су лети јела тј. пила млеко и сурутку која се хладила тако што би се сипала у џак, који би се везао за грану, а деца би је љуљала при чему се сурутка хладила и постајала освежавајуће пиће за велике врућине.

ДЕЧИЈЕ ИГРЕ

Крајем 19. и почетком 20. века због радних обавеза, деца су била принуђена да брзо одрастају и сазревају, па се непостојање јасне границе између дечјег света и света одраслих, одражавало и на њихову игру, која се тек од друге половине 20. века прихвата као неопходан део детињства и као дечје право (Ристовић, Стојановић 2001). Крајем 19. века се у југоисточној Европи јављају прве фабрике и радње играчака, али пошто су се правиле ручно биле су скупе и самим тим и недоступне за највећи број деце, па су она сама правила играчке од дрвета, папира, тканине, блата, а лопте „крпњаче“ су правили од неупотребљивих одевних предмета, најчешће чарапа. Употребљавали су машту и креативност да направе играчку коју су желели, па су змајеве правили од делова кукуруза које су у недостатку лепка, лепили навлаженим брашном. Заједничка игра деце и у селу и у граду је била школица и мица, а најзанимљивија игра је био клис и паља, чији је циљ био да се дрвеним штапом удари клис и баци што

даље (Росандић 2006).

Слика 4: Труле кобиле⁶

Играло се на испадање, а губитничка екипа је морала да носи победничку екипу на леђима до места где су, најдаље што је могуће, бацили клис.

У Босни и Херцеговини, и дечаици и девојчице су се највише играли у шумама, или баштама, а највише су волела окупљања и игре поред врела, река или потока.

Девојчице би се поред тога, састајале једна код друге, љуљале се у љуљашкама певајући песмице (Ханги 1907).

Албанска деца су такође, волела да се играју у дворишту и уживали су у причању прича о аветињама, крилатим змајевима, аждајама, вампирима, јер је празноверје (сујеверје) било јако укорењено у животу Албанаца (Ханги 1907).

Такмичарске игре, у којима се одмеравала и физичка снага, попут жмурке, трчања, између две или четири ватре, труле кобиле, су биле омиљене игре све деце у првој половини 20. века. Дечаци су копирали понашања и послове очеве, као и ратна дешавања у држави, па су се често играли рата и поистовећивали са актуелним и стварним ратним дешавањима. Девојчице су имитирале мајке, понављајући радње које су виђале у кући: преповијање и храњење лутки, шивање, куповина ствари и сређивање куће (Ристовић, Стојановић 2001). Многа сиромашна деца, која нису ишла у школу су научила да броје, пребројавајући стоку, а штапићима су по земљи писали бројеве и слова. Иако, у Србији, Босни и Херцеговини и Албанији, игре имају различита имена, биле су ипак сличне и сводиле су се на то да се покаже ко је најспретнији, најбржи или најлукавији (Ристовић, Стојановић 2001).

ЗАКЉУЧАК

Србија, Босна и Херцеговина и Албанија су у прошлости биле

6 Извор: Ристовић, М. И Стојановић, Д. (2001): Детињство у прошлости: 19. и 20. век: Помоћни наставни материјал, Београд: Удружење за друштвену историју, стр.29.

аграрна друштва, а крајем 19. века се због распадања задруга, уситњавају земљишни поседи и многи сиромашни сељаци се са породицама селе у градове, тражећи посао у индустрији. Вук Караџић је забележио: „У многим, па и самим окружним варошима и трговци и занатлије и дан дањи, поред свог обичнога рада, по мало и порају, а у неким има и читавих крајева који се још једнако само са земљорадњом занимају, који још носе и одело сељачко и у свему држе сељачког начина живљења“ (Караџић, према Вулетић, Мијаиловић 2005:13). Градска радничка класа прелази на економију породичног дохотка, која је укључивала и помоћ деце, па је према Ристовић, Стојановић (2001), 1912.година у занатству и трговини у Србији 60% шегрта било млађе од 14 година.

Начин на који су деца подизана, како су одрастала, одевала се, хранила, играла указује на сличности и разлике међу појединим државама. Детињство се није разматрало и доживљавало као посебна фаза човечијег живота, па је одрастање деце, њихов приватни живот остајао невидљив и непримећен. Према Ненадићу (2001), детињство је остајало непримећено јер је сматрано превише обичним, једноставним, свакидашњим и непроблематичним, па је због таквог става и небриге и смртност деце била велика. Лоши, нехигијенски услови, слаба исхрана, неповерење у лекаре су утицали на здравље деце. Небрига и злостављања деце у породици су били пресудни за појаву криминала међу децом, као и институционалног решавања оваквих проблема, кроз отварање сиротишта, поправних и казних домова.

Слика 5. „Батина је из раја изашла“⁷

„Батина је из раја изашла“

Телесно кажњавање је било изузетно присутно, како у породици, тако и у школи. По мишљењу родитеља, најбоље средство васпитања биле су батине, па се већина текстова из тог периода, насталих на основу сећања, односе на прве и/или највеће и/или најболније батине (Јовановић 2006). Образовање је у 19. веку било привилегија мушке деце, јер су женска деца требала, угледајући се на остале жене у кући да се спремају за удају, и статус женске деце се дуго не мења ни након законског регулисања

обавезног основног образовања.

7 Извор: Ристовић, М. И Стојановић, Д. (2001): Детињство у прошлости: 19. и 20.век: Помоћни наставни материјал, Београд: Удружење за друштвену историју, стр.27.

Почетком 20. века је према Томановић (1996), дошло до промена у ставу према детињству и деци, што се огледа у појави посебне одеће која се разликује од одеће одраслих, у појави игара и играчака за децу, као и у исказивању личности детета у уметности (сликарство, књижевност). Двадесети век доноси и освешћивање и еманципацију жена, које се све више укључују у јавну сферу живота, што се види и у смањењу броја деце и у селу и у граду, па је обележје породице у овом века једно или двоје деце (Ристовић, Стојановић 2001). Деца у градовима имају све више времена за игру, ослобођена су обавеза које су и даље оптерећивале децу на селу, приступачније им је школовање и укључивање у културне токове.

Породица се данас налази у превирању и трагању за новим облицима организације породичног живота који су примерени савременом времену, па се и свакодневни живот деце променио и добио нови „модеран“ облик. Клис и мица су замењени компјутерским игарама, причају се приче чији су ликови још савременији и опремљенији и готово да не постоји разлика у исхрани и одевању деце са села и деце из града. „Балкан је митска теорија... Баш као што се за Медитеран може рећи да је колевка људске историје, то исто важи за Балкан. [...]... већ...[...] и простор на ком осцилирају снажне традиције, које су обликовале европску културу“ (Тодорова 2006:132).

ЛИТЕРАТУРА

Богосављевић, А. (1897): О Арнаутима. Ниш: Штампарија Ђорђа Ђорђевића-Мунца.

Вулетић, А. (2002): Породица у Србији средином 19. Века. 19. децембра 2010: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/stanov/XLII_1-4/d11/download_ser_lat,

Вулетић, А. и Мијаиловић, Ј. (2005): Имеђу посела и балова: живот у Србији у 19. веку. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Енгелс, Ф. (1956): Поријекло породице, приватног власништва и државе. Загреб: Напријед.

Исић, М. (2006): „Дете и жена на селу у Србији између два рата, Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. век“. Хелсиншке свеске бр. 23/131-159.

Јакшић, С. (1985): Савремене теорије о положају детета у друштву. Београд: Факултет политичких наука.

Јовановић, М. (1979): Народна ношња у Србији у 19. веку. Београд: Српски етнографски зборник.

Костић, Ц. (1975): Социологија село., Београд: Завод за издавање уџбеника.

Маркс, К. (1947): Капитал: критика политичке економије. 1.свезак, књига прва-Процес производње капитала, Култура, Љубљана.

Љушић, Р. и Димић, Љ. (2010): Историја за осми разред основне школе. Београд, Фреска.

Милић, А. (2001): Социологија породице. Београд: Чигоја штампа.

Макуљевић, Н. Вулетић, А. и сар. (2006): Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Приредили: Ана Столић и Ненад Макуљевић. Београд: Клио.

Новаковић, Н. (2005): „Теорије о настанку и структури породичних задруга“. Становништво,1-4/2005, http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/stanov/XLIII_1-4/07/show_download?stdlang=bg (30. 11 2010)

Ристовић, М. Стојановић, Д. (2001): Детињство у прошлости: 19. и 20.век: Помоћни наставни материјал. Београд: Удружење за друштвену историју.

Росандић, Р. (2006): Истраживање историје детињства: упознавање и уважавање културних разлика. Београд: Центар за мир и развој демократије

Reineck, J. (1987): „Urbanizacija i proces položaja Albanke na Kosovu“, Etnološke sveske, 8 (8),[http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES- VII_\(1987\)_20_Janet_Reineck.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES- VII_(1987)_20_Janet_Reineck.pdf) , (26. 4. 2011.)

Рогова, И. (1996): „Њено ново име је “снаја”“, Феминистичке свеске 5 - 6, http://www.womenngo.org.rs/component/option,com_wrapper/Itemid,115/, (15.12.2010)

Рајс, А. (2006): Чујте Срби! Чувајте се себе. Београд: Логос – Арт.

Слијепчевић, Ђ. (1974): Српско-Арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије доба., Минхен.

Стојановић, Д. (2005): Модерна историја југоисточне Европе: Нације и државе у југоисточној Европи. Београд: Просветни преглед.

Тодорова, М. (2006): Имагинарни Балкан. Београд: Библиотека XX век.

Туцовић, Д. (1946): Србија и Арбанија. Београд-Загреб: Култура.

Томановић, С. Милић, А. (2011): Социологија детињства: хрестоматија. Приредио Миле Ненадић. Сомбор: Педагошки факултете у Сомбору.

Тимотијевић, М. (2006): Приватни живот у српски земљама у освит модерног доба. Приредио: Александар Фотић. Београд: Клио

Ханги, А. (1907): Живот и обичаји Муслимана у Босни и Херцеговини. Сарајево: Наклада Данила А. Кајона.

Цвијић, Ј. (1902): Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, књ.3, Српски етнографски зборник САНУ, Београд.

Šemjakin, A. L. (2006): „Svet detinjstva u Srba u putnim beleškama P. A. Rovinskog: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka“, Beograd. Helsinške sveske br. 23/1:292-314.

Rada Karanac

The Ministry of Education, Science and Technological Development of Serbia
School administration Čačak

EVERYDAY LIFE OF CHILDREN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY FROM SERBIA, ALBANIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *There were differences between family communities in the Balkan depending on the affiliation to cultural-historical and religious traditions, as well as the differences between life in the countryside and life in the city. This text analyzes the life of children from Serbia, Albania and Bosnia and Herzegovina in the second half of the 19th and the first half of the 20th century, as well as the ways in which the children lived with the specified region, how they used to feed, treat, play, clothing, educate, what kind of habits they had had, or what was their everyday life.*

Keywords: *children, life, everyday life, Balkan*

ПРИКАЗИ

КОМЕНТАРИ

ПРЕВОДИ

САВРЕМЕНО ДРУШТВО И НАУКА У ОГЛЕДАЛУ СОЦИОЛОГА

(Љубиша Р. Митровић, Социолошки огледи – прилози социологији савремених друштвених промена и геокултури идентитета, Центар за балканске студије, Ниш, 2013, 186 стр.)

Књига проф. др Љубише Митровића „Социолошки огледи – прилози социологији савремених друштвених промена и геокултури идентитета“, састоји се од четрнаест чланака и расправа. Према тематском истраживању, књигу чине три целине: 1. улога науке и социологије у друштвеним променама, 2. социологија глобалног и регионалног развоја са освртом на Балкан и Србију и 3. истраживање демографских проблема у југоисточној Србији. Ове теме отварају многа питања која аутор истражује и тумачи у оквиру парадигме геокултуре развоја и савремене социологије друштвених промена.

У првом чланку¹ аутор указује на жаришне проблеме светске економске кризе. По његовом мишљењу, неолиберални модел „капитализма катастрофе“ произвео је разарање реалне економије, експлоатацију радне снаге, масовну незаполеност, сиромаштво, периферизацију привреде, друштва и културе. Док глобализација производи хаос и разарање владајуће елите спавају. Додаје, да се из овог проблема може изаћи само радикалним заокретом ка новом социјалдемократском моделу екосоцијализма. Поставља питања: да ли у болесном друштву има здраве науке и какво је њено место и улога? (...) Савремена наука налази се у стању распоућености свог бића и свести. Једна од последица свега тога је криза у развоју самосвести савременог човека. Светом науке данас доминира дисциплинарни хаос а њени протагонисти су „спеџдери“ заробљеници специјалистичке поделе рада, загњурени, као Хегелове „апстрактне животиње“, у своје нише, као пчеле у мреже саћа, као „забраћене Марије“ у свој пут/бразду (15–16 стр.).

Љ. Митровић наглашава да је у науци нарушено правило јединства теорије и емпирије. Она је изгубила значај холистичког приступа, направљена је редукција сложеног научног процеса на пуко емпиријско прикупљање чињеница, без способности за теоријско уопштавање и нову синтезу и то доводи до бројних деформација у сазнајном процесу. У друштву се стварају псеудоелите и марионетске гарнитуре власти. Преовладавају састави такозване системске интелигенције која помаже репродукцији и очувању владајућег ситета. Аутор указује на потребу радикалне промене универзитета и истраживачких установа и апелује на интелектуалце да се укључе у трагању одговора на ове проблеме и остваре своју авангардну улогу.

У другом чланку² даје критички осврт на стање савремене социологије. Љ. Митровић истиче да је савремена социологија у знаку дисциплинарног хаоса. Обрађују се теме око проблема етничких мањина, родне равноправности а заобилазе се теме (...) од пресудног значаја за разумевање структурних промена, социјалне динамике савременог друштва, па и трансформације предмета савремене социологије (26). У другој половини двадесетог века, кроз научно-технолошку и информатичку револуцију долази до глобализације као епохалне појаве. Импликације ове глобалне револуције на онтологију друштвеног света су многобројне. Оне нису само технолошке и економске, већ најдубље друштвене, развојно цивилизацијске. Данас је све мање социолога који имају догматски став према феномену глобализације. Љ. Митровић запажа и елаборира да је све више истраживача који глобализацију изучавају као посебно научно поље, са претензијом конституисања у посебну научну дисциплину социологију глобализације у оквиру система савремених социолошких наука (32). Њен предмет као теоријско емпиријске социолошке науке јесте глобализација као тотални феномен и мултидисциплинарни процес, његова структура, динамика као и однос ове комплексне и притивречне појаве са свим другим појавама у глобалном светском друштву (35). Глобализација као процес изазвала је потребу код савремене социологије да редифинише и прошири предмет њених истраживања. У том смислу савремена глобална социологија полазећи од интегрисане парадигме, за предмет има изучавање универзалне законитости глобалног светског друштва, структуру и динамику глобалног светског система; опште и посебне законитости глобализованог света социјалног живота човечанства и његов однос са осталим деловима универзума у глобалном социјалном космосу (38).

У трећем чланку³ аутор приказује како се глобализација као мултидимензионалан процес/појава одражава на мала друштва и народе и шта је са њиховим суверенитетом. Снаге глобализма злоупотребом идеологије људских права руше бројне њима неподобне режиме, боре се против многих напредних покрета да би обезбедиле своје интересе (нове ресурсе и ново поробљавање света). (...) у том контексту на мети интереса снага глобализма, новог светског поретка нашао се и суверенитет националних држава и добио двоструки удар: споља и изнутра. Споља, под утицајем процеса глобализације а изнутра дезинтегративним деловањем снага ретрибализације и сепаратистичких покрета (47). Процес глобализације доводи до тога да велике силе значајно утичу на живот националних држава и њихов суверенитет. Љ. Митровић наводи да су ови процеси довели до феномена ерозије и десуверенизације националних држава. Како се Балкан налази између америчког глобализма и европског регионализма стоји му стална претња да изгуби унутрашњи и спољашњи национални интегритет. За Србију каже (...) Србија је данас торзо држава, разапета у рајама између америчког глобализма и европског регионализма (51).

У четвртном гланку⁴ аутор разматра како и на који начин да различите културе успоставе дијалог, развијају и усавршавају га, направе партнерски однос а све у служби мира, развоја и сарадње на Балкану. Када пише о гекултури Балкана, на коме се сусрећу и прожимају различите културе, он метафорички каже да је то простор „етничког коктеља“. (...) Балкан је колевка европске културе и цивилизације, на њему су рођени филозофија и наука. Он је огњиште мудрости (В. Дјурант) и прва Европа. (...) На Балкану је кроз историју долазило до сусретања, дијалога и прожимања различитих култура и цивилизација (66). У данашњим условима, по мишљењу Љ. Митровића, култура балканских народа је потцењена, врши се њена унификација, деструирају се основе разноликости националних култура. Шири се дух масовне потрошачке културе и културе зависности.

У петом и шестом чланку⁵ аутор говори о културним идентитетима и о томе како савремена светска криза утиче на Балканска друштва у транзицији. У савременим друштвима у транзицији суочени смо са феноменом кризе идентитета и трагања за новим културним обрасцем његовог структурирања. Критичка анализа транзиције друштава на Балкану говори о томе да су њихове елите, изузев Словеније, некритички

---

3 Глобализација, десуверенизација и идентитети

4 Дијалог култура и партнерство цивилизација

5 Контроверзе око приказивања идентитета у савременој социолошкој и културолошкој литератури; Импликације савремене светске кризе на субразвој Балкана и његову периферизацију

слагале неолиберални модел зависне модернизације. То је модел транзиције без социјалне одговорности. Љ.Митровић закључује: (...) Демократско укључивање у евроинтеграциском процесу за балканске народе не сме значити губљење њиховог суверенитета и интегритета, ново блоовско груписање већ пут рационализације, демократизације, модернизације, проналажење свог места у глобалној подели рада и периферизације Балкана (97).

У осмом чланку⁶ аутор ставља акценат на демографске проблеме у југоисточној Србији. Позива се на социолошка истраживања која показују најрадикалније промене у последњих шездесет година у демографској структури Србије. Узроке налази у ослонцу друштва на индустријализацију, а затим и у транзиционим процесима који су довели до негативних последица у промени демографске структуре. Дошло је до радикалних миграција на релацији село-град, што је довело до процеса сенилизације и депопулације па чак и изумирања читавих насеља, посебно у брдско-планинским општинама југоисточне Србије. Последњих година, екстремна деиндустријализација и примена неолибералне стратегије развоја довели су до негативних ефеката у економској структури. Извршено је својинско и организационо реструктурирање привреде. Дошло је до уништавања носиоца социо-економског развоја на селу, задруга и пољопривредних комбината. Становништво се раслојава на ретку мањину богатих и већину осиромашених. Овај процес разградње социјалне структуре на селу прати у исто време и рестрикција институционалне мреже и културних и здравствених институција. Аутор је крајње критичан према садашњем стању села, упућује апел државним службама, политичком руководству и науци да сагледају стање и направе приоритетне правце развоја. Истиче потребу да се настави са радом на пројекту истраживања пољопривреде и села, посебно демографским проблемима.

Истражујући даље демографске проблеме, у деветом чланку⁷ аутор проблематизује хипотезу о утицају масовног потрошачког друштва, хиперхедонистичке културе и субкултурног бонвиванског стила живота младе генерације на наталитет, тј. однос према демографској репродукцији, са посебним освртом на Србију (134). Савремени процеси промена у демографској структури становништва Србије све више су условљени социјалним и културним. Љ. Митровић пише да је хедонистичка култура

---

6 Неки аспекти промена друштвене структуре у селима југоисточне Србије

7 Утицај хедонистичке културе и стила живота младе генерације на однос према наталитету/демографској репродукцији Србије

расипништво, упрошћено речено лагодан живот без етике рада и продуктивне филозофије. Као таква она има велики утицај на снижење наталитета као биолошко-социјално-културног феномена.

У дванаестом чланку⁸ аутор трага за новим путевима и могућностима да се промени овакво стање у перспективи развоја Србије. Налази да је неопходна нова развојна, демографска и културна политика у функцији напретка и демографске обнове безбедности и културе живота а не културе смрти. Треба развити програм који ће стимулативним мерама довести до заустављања миграције, подмлађивања и обнове становништва појединих насеља нарочито у пограничним општинама југоистичне Србије.

У тринаестом чланку⁹ Љ. Митровић даје критички осврт на роман „Целат“ Слободана Гавриловића. Очима социолога а пером књижевника на посебан начин разголићује „професију целата“. Целат кроз историју мења професионални лик али зато сигурно сеје смрт, разлика је само где (у којој области) и чиме то ради. Гавриловићев целат је „комуниста-идеални фанатик“ и њега је изнедрило једно време, један систем. Он је у име и за тај систем убијао. Свако друштво, свако време зла имало је своје целате. Аутор говори о мистерији зла и пита: када човек постаје звер или како зло располућује човека и он постаје целат? Међутим, за аутора је већи изазов роман читати метафорички и судбину јунака-целата доделити двадесетом веку, „веку вукодлаку“ (Мандељштајм), „веку целату“ у чијој историји је у свету изгинуло преко двеста милиона људи (175). Крај двадесетог века нас подсећа на програмиране убице и на масовна страдања нашег народа. Аутор опомиње да су целати још увек ту, око нас, дахћу нам за вратом. Њихова прљава мисија још увек није завршена, зато нас гурају у дужничко ропство, прекрајају нам историју и преобликују нашу културу. Време зла још увек траје а целати само мењају оруђе за убијање. Љ. Митровић упућује критику онима који затварају очи пред овим драматичним појавама. Апелује да се истина казује а не прећуткује.

Љ. Митровић не појављује се само као професионални социолог већ и као веома плодан књижевник. Објавио је велики број књижевних дела, од којих су многа преведена не само на балканске већ и светске језике. Једно од њих је и збирка песама „Буђење Прометеја“ чији предговор излаже у четрнаестом чланку¹⁰ ове књиге. Изазван суровом данашњицом

---

8 Нова стратегија друштвеног развоја и демографска обнова – пут опстанка и напретка Србије

9 Социолошке маргиналије о култури смрти, професији целата и интелигенцији зла

10 Призивање Прометеја – поетска реактуелизација човековог права на пубуну и

аутор трага за изгубљеним митом. Прометеј као апостол Борбе, Слободе, Правде и дарежљивости, инспирисао је многе уметнике(песнике, сликаре, вајаре) и са њим је рођено човеково право на побуну. Аутор нас води кроз историју од антике до данас и приказује како свако друштво које рађа противречности има потребу за прометејском улогом човека. Наше друштво које је оковано дужничким ропством, у коме траје транзиција без социјалне одговорности и у коме млади људи не виде свој пут, родило је јаку потребу да се појави Прометеј са лучем. Љ. Митровић у оваквом добу безнађа и неспокоја призива Прометеја, буди свест о значају слободе и потреби да се сачува достојанство и хуманизам. (...) треба пробудити све актере у борби против предаторске неоколонијалне експанзије мега капитала а за ослобођење човека и ољуђивање света (...) значајна мисија припада науци и уметности (184,185). (...) у супротном човечанство ће се суочити са новим постмодерним тоталитаризмом, Орвеловском перспективом: слике будућности у форми једне чизме како гази људско лице-вечно (185).

У чланцима и расправама напред изнетим, аутор нас упознаје са садашњим стањем савременог друштва и науке у њему. Пише о глобализацији као мултидимензионалном процесу, о њеним актерима и њеним импликацијама у глобалном систему. Истражује узроке и последице светске економске кризе. Критикује капиталистички начин производње и потрошње као и неолибералну стратегију глобалног друштвеног развоја. Решење налази у новом социјалдемократском моделу друштвеног развоја. Истражује како велике силе утичу на суверенитет националних држава и њихову културу. Истиче, да се малим земљама намеће култура зависности у различитим формама изражавања. Приказује метаморфозу идентитета у постсоцијалистичким друштвима на Балкану. Бавећи се демографском проблематиком у југоисточној Србији тражи узроке који су довели до сенилизације, депопулације и пада наталитета у том региону. Аутор критикује стање науке, говори о њеној кризи, дисциплинарном хаосу и равнодушности једног дела интелигенције према стању у друштву.

Љ. Митровић у овој књизи назначену проблематику поставља конкретно. Цитирајући данас истакнуте научнике који су проучавали глобалне процесе у свету, даје нам шири увид у стање светских процеса и тако елаборира узроке и последице кроз историју друштва. Изражавајући се метафорички користи богатство српских речи и израза и на тај начин нам језгровито одређује кључне проблеме савременог света. Користећи теоријска сазнања и многа емпиријска истраживања,

---

интердисциплинарно и критички истражује узроке и последице и тражи решење за боље и хуманије друштво. Књига је богата конкретним описима светске привреде, дозирано опширна, јасна а свака тема је писана са призвуком упозорења Бертолта Брехта:

*„ Неправда данас крочи сигурним кораком.
Угњетачи праве планове за десет хиљада година.
Сила потврђује. Ствари ће остати какве јесу.
Нигде ни гласа, сем гласа оних што владају “.*

Без обзира на овај неспокој, аутор поентира наду у прометејско буђење историје од стране нове генерације младих у савременом свету, истичући: „ Верујем у смелост маште и храброст за делање нове младе генерације, непокорних и слободољубивих људи, чије време наступа“ (186).

САДРЖАЈ

Tiphaine Dickson

GAMES WITHOUT FRONTIERS: A BUREAUCRATIC CASE STUDY
INTO THE ESTABLISHMENT OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL
TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA

5

***

Немања Звијер

ФИЛМСКИ ТРЕТМАН СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПРОШЛОСТИ НА
„ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ“ ПРОСТОРУ

21

***

Јасмина Петровић

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ИЗУЧАВАЊУ
ИНВАЛИДИТЕТА: ПОГЛЕД НА НАЈРАШИРЕНИЈА ГЛЕДИШТА И
НОВИЈЕ ДЕБАТЕ

41

***

Јована Петковић

ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ И КВАЛИТЕТ ЖИВОТА МАТУРАНАТА
ГАЦКА

59

***

Molly Klein

THE PROTOCOLS OF THE LEARNED LACANIAN OF SLOVITZIA:
PART ONE

77

***

Душко Трнинић

КУЛТУРНА ХОМОГЕНИЗАЦИЈА – ИЗМЕЂУ МЕКДОНАЛДИЗАЦИЈЕ
И ПРЕВОЂЕЊА У ЛОКАЛНИ КОНТЕКСТ

103

***

Ирина Милутиновић

ИНФОРМАЦИОНО ДРУШТВО ИЗМЕЂУ АПОЛОГИЈЕ И
ДЕКОНСТРУКЦИЈЕ

121

***

Миле Вукајловић

ПРИМЈЕР МЕТОДОЛОШКОГ КОНЦЕПТА ИСТРАЖИВАЊА
НЕФОРМАЛНЕ МОЋИ У ОРГАНИЗАЦИЈИ РАДА

143

***

Нина Павловић

НОВИ ОБЛИЦИ КУЛТУРЕ У ДИГИТАЛНОМ СВЕТУ

161

***

Садуша Реџић

ТРИ ПРИСТУПА РОДНИМ РАЗЛИКАМА

179

***

Рада Каранац

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ ДЕЦЕ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА У
СРБИЈИ, АЛБАНИЈИ И БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

193

***

ПРИКАЗИ, КОМЕНТАРИ, ПРЕВОДИ

Драгана С. Пешић

САВРЕМЕНО ДРУШТВО И НАУКА У ОГЛЕДАЛУ СОЦИОЛОГА

215

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК БРОЈ 11

РЕЦЕЗЕНТИ

Проф. др Лазо Ристић, Факултет политичких наука Бања Лука

Проф. др Божо Милошевић, Филозофски факултет Нови Сад

Проф. др Рајко Куљић, Филозофски факултет Пале

Проф. Др Зоран Аврамовић, Филозофски факултет Пале

Проф. др Биљана Милошевић Шоша, Филозофски факултет Пале

Проф. др Бисерка Кошарац, Филозофски факултет Пале

Проф. др Жолт Лазар, Филозофски факултет Нови Сад

Проф. др Јасмина Петровић, Филозофски факултет у Нишу

Доц. др Душко Трнинић, Факултет политичких наука Бања Лука

Доц. др Душан Ристић, Филозофски факултет Нови Сад

Доц. др Далибор Петровић, Саобраћајни факултет у Београду

UDK 316

СОЦИОЛОШКИ годишњак: Часопис Социолошког друштва Републике Српске / Социолошко друштво Републике Српске; Главни и одговорни уредник Лазо Ристић.- Источно Сарајево: Социолошко друштво Републике Српске, 2016, бр. 11 (Пале: Dis-Company).- 24 cm

Излази годишње.

ISSN 1840-1538

Број 11: 221 стр.

Тираж 200

COBISS.BH-ID 15307536

ISSN 1840-1538

9 771840 153003